

कवि दयारामनो अक्षरदेह



रचनार,

सद्वत् साक्षरे

श्री. गोवर्धनराम माधवराम त्रिपाठी



एन. एम. त्रिपाठी एँड कंपनी.

2221-



રા. રા. જોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી, બી. એ. એલ. એલ. બી.
નિવૃત્તિનિવાસ-નડીયાદ.

જન્મ સંવત્ ૧૯૧૧ વિજયાદશમી. ઈ. સ. ૧૮૫૫ તા. ૨૦ મી ઑક્ટોબર.
અવસાન સંવત્ ૧૯૬૩ પૌષ વદિ ૫, ઈ. સ. ૧૯૦૭ તા. ૪ થી નવન્યુઆરી શુક્રવાર.

कवि दयारामनो अक्षरदेह

अथवा

गूर्जरभाषाना प्राचीन महाकविओमांना छेळा महाकविना

हृदयना उद्गारोना मर्मभागनुं शोधन.



रचनार,

सद्गत् साक्षर श्री गोवर्धनराम माधवराम त्रिपाठी.

बी. ए. एल्. एल्. बी.; वकील, हाईकोर्ट. मुंबई.



प्रकाशक,

रमणीयराम गोवर्धनराम त्रिपाठी.



‘ सर्व अधिकार स्वाधीन. ’



मुख्य एजंट, एन. एम. त्रिपाठी एंड कंपनी.

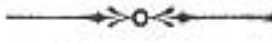
मुंबई.

संवत् १९६४. सन १९०८.

मूल्य रु. १-४-०

मुंबई,
(निर्णयसागर प्रेसमां मुद्रांकित)

प्रस्तावना.



अमदावादनी गुजरात साहित्यसभाना अधिकारीओनी इच्छाथी आ लेख तैयार कर्यो हतो. परंतु सभामां वांचवाने माटे योग्य विवेचन करतां लेखनो विस्तार वधी जवाथी एना केटलाक भागने ज वांची बताववा योग्य लाग्या. ते पण लेखकनी शरीरप्रकृतिनी अव्यवस्थाने लीधे बन्युं नही. अंते गूर्जर साहित्यना सर्वो-गज्ञा शोधक रा. रा. केशवलाल हर्षदराय ध्रुव बी. ए. ने गया भाद्रपदमां लेखके आ लेखना उक्त भागोने उक्त सभा पासे वांची आववा विज्ञप्ति करी ते तेमणे कृपा करी स्वीकारी. हवे ए भागो समेत सर्व लेख आ ग्रन्थद्वारा गूर्जर विद्वानोनी सेवामां मुकवामां आवे छे.

कलकत्तानगरीमां त्यांना अने अन्य देशोना विद्वान अने प्रतिष्ठित गृहस्थोनी “एकलिपि विस्तार परिषद्” नामनी सभा स्थपाई छे. तेना उद्देशने अनुसरी आ लेख देवनागरी लिपिमां मुद्रांकित कराववो उचित धार्यो छे. आटला प्रयोगना अनुभवने अंते बीजा म्होटा गूर्जर ग्रन्थोने पण आ लिपि अनुकूल पडशे के नही तेनो विचार थशे.

गो. मा. त्रि.

नडीआद, विक्रमार्क १९६२.

“ દયારામનો અક્ષરદેહ ” એ સંબંધી કેટલાંએક છુટક સ્મરણો.

જ્યારે કૉલેજમાં રજા પડવાથી હું નડીઆદ જતો ત્યારે મ્હારા સમયનો મ્હોટો ભાગ ગોવર્ધનભાઈની સાથે ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર વાતો કરવામાં જતો. ત્હેમાં ત્હેમના લેખનવાચન વિષે પળ ઘળીવાર વાતો થતી. તે પ્રમાણે “ દયારામનો અક્ષરદેહ ” એ સંબંધી પણ ત્હેમણે મ્હને પ્રસંગે પ્રસંગે વાતો કરી હતી. તે વાતો વિગેરેમાંથી મ્હને જે થોડુંઘણું સ્મરણમાં છે તે અત્રે એકત્ર કરવા પ્રયાસ કરું છું. “ દયારામનો અક્ષરદેહ ” એ પુસ્તક કેવી રીતે લખાયું? ત્હેમાં પૂર્વે કેટલું લખવા વિચાર હતો ને તે આ રૂપમાં કેમ લખાયું? તે લેખનો મ્હોટો ભાગ પુષ્ટિમાર્ગનાં રહસ્યો સમજાવવામાં કેમ રોકાયો?—એ અને એવા એવા જિજ્ઞાસાના અનેક વિષયો વિષે જાણવાકરવામાં જો આ નમ્ર સ્મરણસંચય કામમાં લાગશે તો હું કૃતકૃત્ય થઈશ. યાસ વિશ્વસિ માત્ર એટલી જ કે આ સ્મરણસંચય વાંચતાં નીચેની વાતો ઉપર ધ્યાન આપવા જેવું છે. જે જે થોડું ઘણું મને યાદ છે, જે તાજા સંસ્કારો મ્હારા સ્મરણપટ ઉપર પડેલા છે, ત્હેનું યથાસ્થિત પ્રતિબિંબ વાચકની સમક્ષ ધરવા હું મ્હારાથી બની શકે તેટલો પ્રયાસ કરીશ તથાપિ ગોવર્ધનભાઈએ મ્હને જે કાંઈ કહ્યું હતું તે હું મ્હારી બુદ્ધિ તથા દૃષ્ટિ અનુસાર સમજ્યો હોઈશ; એટલે ત્હેની વિશ્વાસપાત્રતા કેટલી ગણવી ત્હેનો નિર્ણય વાચકે કરવાનો છે.

૧ ગોવર્ધનભાઈ ડાયરી તથા “સ્ક્રૅપ” બુક રાખતા અને ત્હેમાં જે અનેક વાતો લખતા તે સાથે પોતાની કરેલી, કરાતી તથા કરવાની પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી પણ લખતા. તે પ્રમાણે ‘ઈસવી સન ૧૯૦૬ ના સંબંધનો કાર્યક્રમ લખી રહ્યા તે વખતે હું મળવા ગયો હતો. ત્હેમણે મ્હને કહ્યું કે “ આ વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવાસ્વાતે ‘ સાક્ષરજીવન ’ તથા ‘ દયારામનો અક્ષરદેહ ’ એ બે લખવા વિચાર છે. દયારામ તો મહિનામાસમાં લખી નાંખીશ ને

પછી સાક્ષરજીવન પળ બનશે ત્યાં સુધી આ વર્ષમાં જ પુરૂં કરીશ. અમદાવાદવાળી ગુજરાતસભાને ઘણા વખતથી મ્હેં દયારામ સંબન્ધી લખી મોકલવા કહ્યું છે એટલે હવે તે ઋણ માથેથી પ્હેલું ઉતારવા વિચાર છે. ” આ ઉપરથી જણાશે કે અમદાવાદના કેટલાએક ઉત્સાહી સાહિત્યપ્રિય જનોએ સ્થાપેલી ગુજરાત-સભાના સ્તુત્ય પ્રયાસનો આ “ દયારામનો અક્ષરદેહ ” એક શુભ પરિણામ છે. સાહિત્યપરિષદ્ જેવા મહારંભ માટે, તેમ જ અનેક ગુર્જર સાક્ષરોની જયન્તીનિમિત્તના લેખસંગ્રહ માટે, જેમ તે સભાને અભિનંદન ઘટે છે, તેમ જ ‘ દયારામનો અક્ષરદેહ ’ એ પુસ્તકનું કારણ થવા માટે પણ એ સભાને જ માન ઘટે છે.

૨. મ્હેં એક દિવસ પુછ્યું કે “ અક્ષરદેહ ” એવું નામ શા માટે રાખ્યું હશે? ત્હેમણે જવાબ દીધો કે “તે સંબન્ધી મ્હેં લખ્યું છે એટલે તે વાંચ્યાથી તમને બરાબર સમજ પડશે. સગવડની ખાતર લેખકોના હું ત્રણ વિભાગ પાડું છું. પ્રથમ વર્ગમાં એવા લેખકોનો સમાવેશ થાય છે કે જેઓના લેખોએ સારા હોય છે ને જેમનાં જીવન પણ સારાં હોય છે, ત્હેમના આચારવિચાર બન્ને સાત્ત્વિક હોય છે ને ત્હેમના લેખોમાં પણ સાત્ત્વિકતા જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેવા લેખકોનાં જીવનચરિત્રો તથા પુસ્તકો એ બન્ને સંબન્ધી બહુ લખાવું જોઈએ, જે વાંચ્યાથી લોકોનું હિત થાય. તેવા લેખકોના સંબન્ધમાં જેટલું લખાય તેટલું ઓછું. બીજા વર્ગમાં એવા લેખકોનો સમાવેશ થાય છે કે જેમનાં પુસ્તકોમાં ‘સારા હિતકર વિચારો પ્રકટ કરેલા હોય છે પણ ગમે તે કારણથી ત્હેમનું જીવન રાજસ કે તામસ હોય છે, તેવા લેખકોનાં પુસ્તકો સંબન્ધી ને ત્હેમના વિચારો સંબન્ધી પુષ્કળ લખવું પરન્તુ ત્હેમના જીવનની પ્રમાણમાં ઉપેક્ષા કરવી. તેવા લેખકોનાં જીવનો સંબન્ધી બહુ વિસ્તારમાં લખવાથી લોકોને લાભ થવાને સ્થાને હાનિ

વિશેષ થવા સંભવ છે. પરન્તુ ત્હેમને અન્યાય થાય તે ઠીક નહિ માટે ત્હેમના સદ્ગુણો સંબન્ધી તથા ત્હેમનાં પુસ્તકો સંબન્ધી વિસ્તારથી લખવું જોઈએ અને ત્હેમના દોષ ઉપર બહુ લક્ષ આપવું ન જોઈએ. લેખકોના લેખ સારા હિતકર વિચારોથી પૂર્ણ હોય તે કદાચિત્ ત્હેમનું જીવન બહુ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય ન હોય તો તેવા લેખકોના લેખ પણ ન વાંચવા એ મ્હને બરાબર લાગતું નથી. દુનિઆમાં એમ તો કોણ બધી વાતે સંપૂર્ણ છે ? કોઈનામાં ગુણ વધારે હોય તે કોઈનામાં ઓછા હોય. સંસારમાં તો સારાસારનાં, ગુણદોષનાં, મિશ્રણો જણાય છે ને ફેર માત્ર અંશનો જ રહે છે. માટે મ્હને તો ઉત્તમ માર્ગ એ લાગે છે કે સારગ્રાહી થવું. જેટલા ગુણ હોય ત્હેનું ગ્રહણ કરવું ને દોષની ઉપેક્ષા કરવી. આપણે હાથે અન્યાય ન થઈ જાય ત્હેની બહુ સંભાળ રાખવી. ત્રીજા વર્ગના લેખકોનાં તો લખાણો તેમ જ જીવન બન્ને લોકોને અહિત કરે તેવાં હોય છે. તેવા લેખકોની તો ઉપેક્ષા જ કરવી. સંક્ષેપમાં એટલું જ કે જેથી લોકોનું હિત થવા સંભવ છે તે ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું ને જેથી લોકોનું અહિત થવા સંભવ છે ત્હેની ઉપેક્ષા કરવી.

દયારામના સંબન્ધી હજી સુધી જે કાંઈ લખાયું છે તે ઉપરથી મ્હને તે વીજા વર્ગના ગણવા જેવા લાગે છે. કોઈકને ત્રીજા વર્ગના પણ લાગતા હશે. હવે દયારામના જીવનના સંબન્ધમાં જે કાંઈ લખાયું છે ત્હેને જ જો સ્વરૂપ માનીએ તો દયારામનું જીવન જાણ્યાથી લોકોને કાંઈ બહુ લાભ થાય તેમ જણાતું નથી. જે લખાયું છે તે સ્વરૂપ છે કે નહિ ત્હેનો નિર્ણય કરવાને જે સાધનો જોઈએ તે મેલવવાકરવાને જે શ્રમ કરવો પડે તે મ્હારાથી બની શકે તેમ નથી. એટલે મ્હેં તો માત્ર ત્હેમનાં છંપાયલાં કાવ્યોના સંબંધમાં લખવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. ત્હેમનાં જે

લેખો વિગેરે છે ત્હેને હું ‘ અક્ષરદેહ ’ નું નામ આપું છું. તમ્હેં રઘુવંશ’ મળ્યા હશે તો તમ્હારા વાંચવામાં સિંહ અને રાજાનો સંવાદ આવ્યો હશે ને ત્હેમાં રાજા સિંહને કહે છે કે ‘ યશઃ-શરીરે ભવ મે દયાલુઃ’ એ તમને સ્મરણમાં હશે. ત્હેણે જેમ યશઃ-શરીર કલ્પ્યું તેમ હું આ અક્ષરશરીર કલ્પું છું.

૩. એક દિવસ મ્હેં જ્યારે પૂછ્યું કે ‘ કેમ દયારામનો અક્ષર-દેહ સમાપ્ત થયો ?’ ત્યારે ત્હેમણે ઉત્તર આપ્યો કે “ પ્હેલાં મ્હારા મનમાં એમ હતું કે ગુજરાતસભાના પ્રયોજન માટે બસ થઈ રહે . તેટલું જ લખવું પરંતુ જેમજેમ હું દયારામનાં કાવ્યો વધારે ને વધારે વાંચું છું તેમતેમ મ્હને વધારે ને વધારે રહસ્ય જણાય છે ને તેથી વધારે ને વધારે લખવાનું મન થાય છે. હમણાં હું એવા વિચાર ઉપર આવ્યો છું કે દયારામનાં કાવ્યોમાં સમા-યલાં પુષ્ટિમાર્ગનાં રહસ્યો સ્વાસ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવા જેવાં છે તેથી દયારામને વધારે ન્યાય થશે. તેમ જ મ્હને એમ લાગે છે કે વૈષ્ણવમાર્ગનાં આધારભૂત તત્ત્વો તથા સિદ્ધાન્તો પણ સમજા-વાશે. વળી તે દ્વારા ભક્તિમાર્ગ સંબન્ધી પણ કાંઈક મ્હારાથી લેખાશે. એટલે હવે તો ટુંકા નિબંધને સ્થાને પુસ્તક લેખવા વિચાર થાય છે. ”

મ્હને એમ લાગે છે કે આવા વિચાર ઉપર આવવામાં નીચેની ત્રણ બાબતોની અસર પણ થઈ હશે.—

(ક) એક દિવસે ત્હેમના ટેવલ ઉપર શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના ભાષ્યવાળી ભગવદ્ગીતા પડેલી જોઈ, મ્હેં પૂછ્યું કે “ આ વળી અંહીઆં ક્યાંથી ? તમ્હેં આ વાંચો છો કે શું ? ” ત્હેમણે ઉત્તર આપ્યો કે “ હા. ” મ્હેં પૂછ્યું કે “ શા હેતુથી ? ” ત્હેમણે જવાબ દીધો કે “ આપણા ગામના રા.રા.લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ હમણાં વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયનું જ્ઞાન પ્રસારવાને શાં સાધનો

યોજવાં ત્હેનો વિચાર કરે છે. ત્હેમણે મ્હને એમ કહ્યું કે ‘ શંકરા-
ચાર્યનાં ને રામાનુજાચાર્યનાં પુસ્તકો યુનિવર્સિટીમાં ચાલે છે ત્યારે
વલ્લભાચાર્યનાં કેમ દાખલ ન થાય? કાંઈ વલ્લભના અનુયાયીઓની
સંખ્યા ઓછી નથી. શું વલ્લભાચાર્યના અનુયાયીઓએ તે પુસ્તકોનો
યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ કરાવવા પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ ?’ મ્હેં
ઉત્તર આપ્યો કે ‘ જેને વલ્લભાચાર્યના સિદ્ધાન્તો બરાબર લાગતા
હોય ત્હેણે તો તેવો પ્રયાસ કરવો જ જોઈએ, બાકી હું પોતે તો તે
સંબંધી વાંચુંકરું ત્યાર પછી શું કરવું તે કહી શકું. ” પછી
ત્હેમણે તે સંબંધી શું વાંચ્યું તે મ્હને ખબર નથી પણ એમ અનુમાન
થઈ શકે કે કદાચિત્ ત્હેમણે તે સંબંધી જે કાંઈ વાંચ્યું હશે તેથી
તે સંપ્રદાયના સંબંધમાં ત્હેમની માહિતીમાં વધારો થયો હશે અને
દયારામનાં પુષ્ટિમાર્ગ સંબંધીનાં કાવ્યો સમજાવવામાં તે કામે
લાગ્યું હશે.

(ખ) ત્હેમનો પોતાનો યોગનો અભ્યાસ પણ ત્હેમને કામે
લાગ્યો હોય એમ અનુમાન થાય છે, અને ત્હેનાં ચિહ્નો ત્હેમના
લેખમાં પણ જણાય છે. પોતાની “સ્ક્રૅપ” બુકમાં પણ તેઓ લખે છે
કે “ My paper on Dayaram has revealed to me the all-
absorbing Yogic element in his works over which my
own practice has thrown new good light. ”

(ગ) આ ઉપરાન્ત ત્હેમની ભક્તિમયી પ્રકૃતિ પણ ભક્તિમાર્ગ-
નું વિવરણ કરવામાં સાધનભૂત થઈ હશે. ગોવર્ધનભાઈ એક
પક્ષે વેદાન્તદર્શનના અભ્યાસી હતા અને ત્હેમના વિચારોમાં તત્ત્વ-
શાસ્ત્રના અભ્યાસની અસર સ્પષ્ટ રીતે દેખાતી, પરન્તુ બીજે પક્ષે
કોઈ હરિભક્તનામાં અથવા તો કોઈ આરૂઢ (theist) માં જ
આશા રાખી શકાય તેવી ईશ્વરશ્રદ્ધા ત્હેમનામાં દૃષ્ટિગોચર થતી.
“ ईશ્વર કરાવે તે કરવું છે, ” “ પ્રભુની ઇચ્છા (Great Will)
હશે તે થશે ” એવાં એવાં વચનો જ્યારે તે બોલતા ત્યારે ईશ્વર-

સ્વરૂપની ત્હેમની કલ્પના અંગ્રેજીમાં જેને personal કહે છે ને જે ભક્તિમાર્ગની પોષક છે તેવી હોય તેમ લાગતું. ત્હેમની આ વિચારશ્રેણીની પળ 'દયારામનો અક્ષરદેહ' લખવામાં અસર થઈ હશે.

(૪) મ્હને એમ સ્મરણમાં છે કે ગોવર્ધનભાઈએ આ વિષય સંબંધી લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યાર પહેલાં દયારામનાં કાવ્યો તેઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા હતા, અને ઘણું જાણું ત્હેમાં ઉપયોગી લાગે તે ભાગ ઉપર નીશાની પળ કરતા. હું એમ ધારું 'હું' કે આમ વાંચતાં વાંચતાં તેઓ કેટલીએક કલ્પનાઓ (theories) રચતા અને ત્હેમની કલ્પનાઓના પક્ષમાં કે વિરુદ્ધમાં શાં શાં પ્રમાણ મળે છે તે એકઠાં કરતા, ને ત્હેને અનુસરીને જરૂર પડે ત્યાં પોતાની કલ્પનામાં ફેરફાર કરતા. આટલે સુધીની ક્રિયા ઘણું જાણું મનમાં જ થતી. વધાં સાધનો (data) એકઠાં કરી તે સંબંધી સર્વદેશીય વિચાર કરી, તે લખવા બેસતા અને પછી ત્હેમની લેખિની પાળીના પ્રવાહવત્ ચાલી જતી. વચ્ચેવચ્ચે જ્યારે જાણ પડે ત્યારે પુસ્તકોમાંથી અવતરણને અર્થે વાં વીજા કોઈ કાર્યને અર્થે પુસ્તકનો આશ્રય લેતા. તેઓ ત્હેમના દિવાનખાનામાં હિંચકા ઉપર એક બાજુએ બેસી પુસ્તકના મર્મભાગનું સત્ત્વ ચુસી લેવામાં તल्लीન ન થઈ ગયા હોય જી, તેવી રીતે એકાગ્રચિત્તથી વાંચતા, તે સમયનું તાદૃશ ચિત્ર મ્હારાં નેત્ર સમક્ષ જાણું થાય છે. તેઓ એક પગ હિંચકા ઉપર મૂકતા અને વીજો પગ અર્ધો સપાટમાં ને અર્ધો બહાર રહેતો ને તેવડે ધીમે ધીમે હિંચકો ખાતા. હિંચકાના વીજા ભાગમાં ત્હેમની સામે જ વીજાં પુસ્તકો, કેટલાંક ડઘાડાં કેટલાં બંધ, કેટલામાં કાગળના કડકા મૂક્યા હોય તેવાં, વિગેરે પડેલાં હોય. વળી એમ વાંચતે વાંચતે કોઈ વચ્ચે લાંબો શ્વાસ લેતા ને મૂકતા, તો કોઈ વચ્ચે 'હું' કરીને વિરામદર્શક અવાજ કરતા, જે ઉપરથી એમ જણાતું કે ત્હેમની કલ્પના જાણી પડી હશે. કેટલીક વચ્ચે ત્હેમનું મ્હોડું બહુ ગભરાયેલું દેખાતું ને તેવી

વચ્ચતે કેટલીક વાર બે હાથે વધું મ્હોં ચોઢી નાંચતા ને ચાસ કરીને કપાઢ ઉપર માર દફને હાથ ઘસતા. તે ઉપરથી ંમ અનુમાન થતું કે ત્હેમનું ચિત્ત હજી શંકાસમાધાન કરી પ્રસન્ન થયુ નથી, પરંતુ અંતિમ શાન્તિની પૂર્વેની મન્યનદશા અનુભવે છે. તેઓ વાંચતાં તે સમયનું સર્વ ચિત્ર યથાસ્થિત મ્હારા મન આગઢ તરી આવે છે, અને પુનઃ તે દિવ્ય મૂર્તિનાં દર્શન ચર્મચક્ષુવડે નથી થવાનાં તે મર્મભેદક વિચાર શોકગ્રસ્ત કરે છે.

(૫) પુસ્તકનો કેટલોક ભાગ ત્હેમને પોતાને ત્યાં લખાયો હતો ને બાકીનો ભાગ પાંટીઆમાં લખાયો હતો. પાંટીડંબનામનો નડીઆદના દેસાફકુટુંબનો વાગ છે. ત્યાં ગોવર્ધનભાઈ પ્લેગના સમયમાં રહેવા જતા. ત્યાં તેઓ ંક ભાગમાં પોતાનો તંબુ બંધાવતા ને ત્હેમાં રહેતા. મ્હારા જાણવા પ્રમાણે “ દયારામનો અક્ષર-દેહ ” તે સ્થાનમાં સમાપ્ત થયો હતો. પાંટીડંબ નડીયાદ ગામથી આશરે માફલેક દૂર છે. ંક વચ્ચતે મ્હને પાંટીઆમાં જમવા બોલાવ્યો હતો તે વચ્ચતનું ત્હેમનું ચિત્ર મ્હને હજી યાદ છે. તે વચ્ચતે “ દયારામનો અક્ષરદેહ ” લખાતો હતો. ઉન્હાઢાના દિવસ હોવાથી સવારમાં વ્હેલા જવાનું મ્હેં ધાર્યું, જેથી તડકો વેઠવો ન પડે ને ગોવર્ધનભાઈની સાથે વાતચિત કરવાનો લાભ મઢે. આશરે સવારના આઠ વાગે હું પાંટીઆમાં ત્હેમના તંબુ આગઢ પહોંચ્યો. તે વચ્ચતે તેઓ કાંફક લખવામાં તઢ્છીન થઈ બેઠા હતા. આશરે વીશપચીશ કદમ દૂર ંમો રહી ઘડીમર ત્હેમને હું નિહાઢતો ંમો હતો તે વચ્ચતનું ચિત્ર મ્હારી સ્મૃતિમાં તાજું છે. સ્થાનનો દેખાવ બહુ રમણીય લાગતો હતો ને પ્રાતઃકાલનો પવન મન્દ મન્દ વાયાં કરતો હતો. તંબુ બ્હાર કંતરાણની ચુરશી ઉપર બેશી, ંક બાંક જેવું કાંફક સ્હામું હતું તેના ઉપર કાગઢ મૂકી ંકાસ ચિત્તે તેઓ લખતા હતા. ત્હેમની સૌમ્ય, સાત્ત્વિક અને વિચારશીલ મુખાકૃતિ, ત્હેમનું મવ્ય, તેજસ્વી અને સ્હેજ હિંગ-

ઢોકી રંગનું લલાટ, ત્હેમના નાકની ઢાંડીના મધ્ય ભાગની અને ટેરંવા વચ્ચે મૂકેલાં ત્વસ્માં, ત્હેમનો વિચિત્ર વેશ, ત્હેમની ચોલા જેવી મલમલની ઢોપી, ત્હેમનું બે ચાર ગંઢીપ્રાક પ્હેરેલું શરીર, ત્હેમના બે ત્રણ મોજાંની જોડ પહેલા ને સપાટમાં અર્ધા મૂકેલા પગ, ત્હેમનું અર્ધું થરડાઈ ગયેલું ‘ફાયર્પેન’નું આણિયું, ત્હેમનું શાહીથી ચરડાયેલું સફેત હોલ્ડર, ત્હેમના ફ્રેન્ચ પેપર, અને ત્હેમનો છાપી છાપીને પાતળા બ્લ્યૂ શાહીથી રંગાઈ ગયેલો રાતો બ્લોટીંગ પેપર એ સર્વ મ્હને બરાબર સાંભરે છે. હું છેક પાસે ગયો ને પાસેની ચુરશી ઉપર જઈને બેઠો ત્યાં સુધી ત્હેમને મ્હારા આવ્યાની ચબર ન પડી. મ્હને જોઈને પૂછ્યું કે “આવ્યા?” મ્હેં ઉત્તર આપ્યો “ જી, હા ” પછી મ્હેં પૂછ્યું કે “ દયારામને રજા ક્યારે આપવી છે ? ” ઉત્તર મળ્યો કે “ હવે તો દશ કે બાર દિવસમાં. ” એપ્રિલના અન્તભાગમાં તે લેખ પૂરો લખાઈ રહ્યો એમ મ્હારી જાણમાં છે.

(૬) દયારામનામાં જે ભાગ બહુ સારા લાગે તે કોઈક પ્રસંગે મ્હને તેઓ વંચાવતા. ઈશ્વરલીલાનું દયારામે વર્ણન કેવી અદ્ભુત રીતે કર્યું છે ત્હેનો એક નમુનો મ્હને એક પ્રસંગે વાંચવા આપ્યો ને પછી પૂછ્યું કે “સમજ્યા ?” મ્હેં ઉત્તર દીધો “ જી ના, સમજણ ન પડી.” પછી ત્હેમણે તરત વાત ગળે ઉતરી જાય ને મનમાં ઢશી જાય. તેમ સમજાવવાની ત્હેમની રીતે એ બરાબર સમજાવ્યું, ને તેમ કરતે કરતે દયારામની અદ્ભુત શક્તિનાં, ત્હેની વિચારપરંપરાની ત્વરિતતાનાં, ત્હેની ભાષાની છૂટનાં, ત્હેની વંધવેસતી ઉપમાઓનાં, વિગેરેનાં ઉત્સાહથી અને આવેશથી વચ્ચાળ કરતા કરતા તે કવિતાના રસમાં નિમગ્ન થઈ ગયા હતા, તે પ્રસંગનું ચિત્ર પણ હંજી મ્હને બરાબર યાદ છે. પછી તે કવિતા ઉપરની પોતાની ઢીકા વાંચવા મ્હને કહ્યું. ત્હેમાં ત્હેમણે એવો વિચાર દર્શાવ્યો હતો કે જેમ

बराबर तपी गयेला कलेडामां रातडीओ के जार पडतांने वार ज सुन्दर अने खवाय तेवा रूपमां जोतजोतामां धाणी बहार पडे छे तेवी ज रीते दयारामना मगजमां कोइ विचार पड्यो के तरत ज बहु रमणीय अने उपभोग करवा योग्य रूपमां ते विचार प्रकट थाय छे. बधी क्रियाओ वच्चे अन्तर एटलुं तो थोडुं रहे छे के ते एकी वखते थतुं होय एम जणाय छे. आ उपमा सांभळतां ज म्हारानी कहेवाइ जवायुं के “जेवी कविनी कृति तेधी ज विवेचकनी टीका ! दयारामनी उपमा अद्भुत कहेनारनी पोतानी ज उपमाक्यां ओछी अद्भुत छे ?” गोवर्धनभाइनी बंध-बेसती उपमा आपवानी शक्ति त्हेमनां पुस्तकोना कयां रसज्ञ वाचकथी अजाणी छे ?

(७) छेल्लो प्रसंग म्हने एटलो याद छे के म्हारे वीक-एन्ड-रीटर्न टिकेटनो लाभ लइ बे त्रण दिवस मुंवाइथी नडिआद जइ आववानो विचार हतो, ने एम सांभळयुं हतुं के एक शनिवारे गोवर्धनभाइ दयाराम विषेनो लेख वांचवा अमदावाद जवाना छे एटले म्हें धायुं हतुं के गोवर्धनभाइ अमदावाद जवाना हशे ते शनिवारे हुं जइ पहोचीश जेथी ते भाषणनो म्हने लाभ मळी शके. पछी दिवस नक्की थयेलो जाणी हुं आव्यो त्यारे तो सांभळयुं के गोवर्धनभाइनी तबीयत ठीक न होवाथी हमणां बन्ध रखुं छे. थोडा-दिवस पछी सांभळयुं के गोवर्धनभाइथी जइ शकाय तेम न होवाथी रा. रा. केशवलाल हर्षदराय ध्रुव जइने ते लेख वांची आवशे, ने आखरे तेम ज थयुं.

म्हने जे थोडुंघणुं याद छे ते अत्र लखी आ नम्र स्मरण-संचय वाचक समक्ष धरुं छुं, अने आशा राखुं छुं के जिज्ञासुने ते थोडी घणो लेश पण उपयोगी थशे.

चन्द्रशंकर नर्मदाशंकर पंज्या.

કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ.

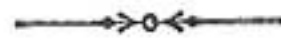


અનુક્રમ.

	પૃષ્ઠ
૧ ઉપોદ્ઘાત.	૧
૨ દયારામના અક્ષરદેહનાં વિશેષણ.	૭
૩ કથાઓ અને દૃષ્ટાન્તો.	૧૧
૪ કવિની ईશ્વરભાવના.	૧૪
૫ રાધાકૃષ્ણમાં કવિના રસવિષય.	૨૮
૬ ભક્તિપ્રકરણ.	૩૨
૭ આવરણદોષ.	૩૮
૮ વિક્ષેપદોષ.	૪૪
૯ નવધા ભક્તિ.	૫૦
૧૦ ભક્તિયોગ અને યોગના અન્ય પ્રકાર.	૫૮
૧૧ કવિની પુષ્ટિભાવના.	૬૫
૧૨ કવિનો શૃંગારરસ.	૭૨
૧૩ પ્રેમયોગ અને તેની પરિભાષા.	૮૦
૧૪ પ્રેમસમાધિ અને સિંહાવલોકન.	૯૭



સંક્ષેપાક્ષરનું સૂચન—ઉદાહરણ.



ર. વ.—રસિક વલ્લભ. પદ ૫,૬—પદ પાંચમું, કડી છઠ્ઠી.

ર. પ્રા.કા.મા.૫.—પ્રાચીનકાવ્યમાલા (વડોદરા સંસ્થાને
પ્રસિદ્ધ કરેલી,) ગ્રન્થ બીજો પૃષ્ઠ પાંચમું

દ. કા. સં.—દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ. (નર્મદાશંકરનો સંગ્રહ,
ગુજરાતી પ્રેસ.)

વૃ. કા. દો.—વૃહત્કાવ્યદોહન.

૧ વૃ. કા. દો. ૫૪૪,- વૃ. કા. દો. પૃષ્ઠ ૫૪૪ વગેરે.

દ.કા.સં૫૪૪ગ.૫,૬—દ. કા. સં. પૃષ્ઠ ૫૪૪. ગરબીઓ પાંચમી
અને છઠ્ઠી.

શુ. સિ. પ્ર. ૧૦.—શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત (ગુજરાતી) પૃષ્ઠ ૧૦

રા. રા. મગનલાલ ગણપતરામ શાસ્ત્રીકૃત.

કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ.

૧ ઉપોદ્ધાત.

૧ વિક્રમાર્કના ઓગળીશમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં અને ઈસવી ઓગળીશમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં ગુજરાતના સાહિત્યનો રાત્રિકાળ હતો અને એ સાહિત્યના ગગનાંગણમાં માત્ર તારાઓનો જ પ્રકાશ હતો એમ નહીં પણ એ તારામંડળ વચ્ચે તેનો નાયક થઈ દયારામ કવિ ચન્દ્રરૂપે પ્રકાશી રહ્યો હતો તેનું વર્ણન મ્હંને અન્યત્ર કરેલું છે. (ઈંગ્રેજીમાં ગુજરાતના પ્રાચીન કવિયો વિષયેનો મ્હારો નિબંધ, પૃષ્ઠ ૬૧-૬૩ અને તેનો ગુજરાતી સાર પુરુષોત્તમ વિશ્રામ સાહિત્યમાળા, અંક ૪, પૃષ્ઠ ૨૭-૨૮).

૨. જેમ ચંદ્રબિમ્બમાં સામાન્ય દૃષ્ટિને કલંક દેખાય છે તેમ દયારામના લેખોમાં અને જીવનમાં પણ દેખાય છે. દયારામના સ્થૂલદેહના અને સૂક્ષ્મદેહના બનેલા જીવનમાં આ કલંક વસ્તુતઃ શાથી અને કેવું હતું તેનું શોધન આજના ભાષણનું અંગીભૂત નથી. એના સ્થૂલ જીવનનો ઇતિહાસ આપણા અન્ય લેખકોએ લખેલો છે, અને તેમાં છેલ્લામાં છેલ્લો લેખ શેઠ ત્રિભુવનદાસ જમનાદાસ બી. એ. ના હાથથી લખાયેલો છે તેમાં જાણવા વિચારવા યોગ્ય અનેક વૃત્તાન્તોનો સંગ્રહ છે. સામાન્ય મનુષ્યોને માત્ર સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ એવા ત્રણ દેહ હોય છે એવી વ્યવસ્થા આપણા લોકને પરિચિત છે. તે ઉપરાંત મહાપુરુષોને કીર્તિદેહ હોય છે જેને ઉદ્દેશી મહાકવિ કાલિદાસે રઘુવંશના એક રાજાપાસે ઉદ્ધાર કરાવ્યો છે. તે રાજા પોતાના વ્રતને અનુસરી અશ્વ સજી પોતાની અભિમત ગાયના રક્ષણ માટે તેની પાછળ પાછળ જતો હતો અને

એ ગાયને મારવાને સજ્જ થયેલા વાઘે રાજાને કહ્યું કે, “ગાયનું
 રક્ષણ કરવા જતાં ત્હારા પોતાના દેહને સંશયમાં નાંખવો તે ન્હાના
 પદાર્થને રક્ષવા મ્હોટા પદાર્થને ભયમાં નાંખવા જેવું તું કરે છે તેથી
 મને તું મૂર્ખ માસે છે.” આનો ઉત્તર રાજાએ એવો દીધો કે ‘હે
 વાઘ, હું એથી ઊલટું માનું છું, કે સ્થૂલ દેહ કરતાં વીજો ઉત્તમ
 દેહ પણ છે માટે જો તને મ્હારી દયા જ આવતી હોય તો મ્હારા
 સ્થૂલ શરીરની નહીં પણ યશઃશરીરની દયા રાખ’—કિમપ્યર્હિંસ્રસ્તવ
 ચેન્મતોહં યશઃશરીરે ભવ મે દયાલુઃ ॥ સાક્ષર લેખકોને
 આવા કીર્તિ-દેહના ઉપરાંત અક્ષરદેહ હોય છે જે તેમના બાકીના
 સર્વ દેહોના અવસાન પછી પણ ચિરંજીવ રહી શકે છે. જ્યારે સ્થૂલ
 સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહોના ઇતિહાસ અક્ષરદેહના કારણભૂત હોવાથી
 તે ઇતિહાસ અક્ષરદેહના મર્મભાગો ઉપર નવા પ્રકાશ નાંખી શકે
 છે ત્યારે કીર્તિદેહના ઇતિહાસ અક્ષરદેહના કાર્યરૂપ હોઈને એ
 દેહોના દેહીના દેશકાળના મર્મભાગો ઉપર પ્રકાશ નાંખી શકે
 છે. અમુક સાક્ષરનો અક્ષરદેહ ભવ્ય હોવા છતાં તે દેહીના દેશકાળે
 તેનો કીર્તિદેહ કેવે રૂપે બાંધ્યો એ જાણી એ દેશકાળનું મૂલ્ય
 કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે. કવિ દયારામના અક્ષરદેહનું નિરી-
 ક્ષણ કરવા જનારને માટે આટલે અંશે એના અન્ય દેહોના ઇતિહાસ
 જોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ એના સ્થૂલ દેહનો ઇતિહાસ વિવાદ-
 પ્રસ્તુ છે અને તેના સૂક્ષ્મદેહનો ઇતિહાસ તેટલે અંશે દુર્લભ છે.
 આથી આજના વિષયમાં એ કવિના લેખોથી બંધાયેલા તેના અક્ષ-
 રદેહનું અને તેની સાથે એ લેખોમાં જણાઈ આવતી એના સૂક્ષ્મ
 તથા કારણદેહોની છાયાનું અને એ લેખોથી બંધાયેલા તેના
 કીર્તિદેહનું નિરીક્ષણ કરવામાં પ્રસ્તુત વિષયની મર્યાદા રાખીશું.
 આવા સમર્યાદ નિરીક્ષણને અંગે આપણા કવિને શિર આરોપાયેલા
 કલંકનું અને એના બાકીના તેજસ્વી ભાગનું નિરીક્ષણ શુદ્ધ કરવાનું
 સાધન આપણે શોધવું પડશે. જેમ સ્વર્ગોલ્લેખતાઓ ચન્દ્રવિમ્બને

દૂરદર્શક વગેરે યન્ત્રોથી જાણી તેના તેજનું પરપ્રકાશરૂપ જાણે છે અને તેના કલંકને સ્થાને અનેક જ્વાલામુખાદિક પર્વતોની સ્થિતિને જોઈ લેછે તેમ આપણા કવિચન્દ્રના તેજ અને કલંકનાં શુદ્ધસ્વરૂપ જાણવાને આપણે પણ કોઈ માર્ગ અને સાધન શોધી કુ-હાડવાં પડશે.

૩. આ પ્રવૃત્તિમાં પડવાને માટે કવિના સ્થૂલદેહની વાતો કેવલ દૂર રાખીને જ શોધન કરવાની આવશ્યકતા ઉપર પ્રમાણે છે. તેમણાં લેખોમાં કોઈપણ સ્થાને એ દેહને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવેલા ઉદ્ગાર ભાસતા નથી એટલે એ વાતો દૂર રાખવામાં કાંઈ પ્રતિકૂલતા નથી એટલું જ નહીં, પણ કોઈ પણ કવિની તુલના ન્યાયપૂર્વક કરવી હોય તો પ્રથમ આ પદ્ધતિથી અને આડી આવતી શંકાઓને વર્જ્ય ગણી જે જે લેખમાં જે વસ્તુનો સમાસ હોય તે ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખી જોઈ લેવું એમાં સાહિત્યના પૂજકોએ સ્વીકારવા યોગ્ય પૂજા-વિધિ છે, અને તેથી જ એ પૂજાના ઉદ્દેશનું ફલિત છે. પ્રાચીન લેખકો જેવા કે આ દેશમાં કાલિદાસના અને બાળના અને ઘીલાયતમાં બાર્દરના લેખનું તેજ આપણે તેમની જીવનકથાઓ તપાસ્યા વિના સ્વીકારી શકીએ છીએ, તેમ અર્વાચીન ગ્રન્થકારોનું તેજ સ્વીકારવામાં બાધ નથી. ઈંગ્રેજીમાં એક વાક્ય છે કે The man wont pray to God if it is the devil that asks him to do it—ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવાની સૂચના સેતાને કરી એટલા જ માટે આ માણસ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતો નથી, અર્થાત્ એ માણસ એવો શંકાશીલ અને મૂર્ખ છે. સમર્થ ગ્રન્થકારો સ્થૂલ જીવનની નીતિમાં શિથિલ હોય તેટલા જ કારણથી તેમના ગ્રન્થોના ઉત્તમ અંશોની અવજ્ઞા કરનારને આ ઈંગ્રેજી વાક્ય લાગુ પડવાનો પ્રસંગ છે. વિષાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યમ્—વિષમાંથી પણ અમૃત શોધી લેવામાં સુક્ષ્મતા છે. સત્ય છે કે જ્યાં લેખમાં જ વિષ અને અમૃત ભેળાં છે ત્યાં તો ક્ષીર અને નીરનો વિવેક કરનાર ચતુર હંસો વિના બીજાએ

પડવું ભયભરેલું છે, પણ જ્યાં અક્ષરદેહ અને સ્થૂલદેહ નીરનીરાળા રહેલા છે અને અક્ષરદેહ જાતે દૂષિત નથી ત્યાં તો સામાન્ય મનુષ્યો પણ તેવા લેખમાં નિર્ભય પ્રવેશ કરી શકે છે. દયારામ જેવા કવિયોનાં જીવનની યાત્રા અથવા કહેવાતી વક્રગતિ ઉપર કેવી દૃષ્ટિ રાખવી યોગ્ય છે તેની ચર્ચા સાક્ષરજીવનના નિબંધમાં યથામતિ કરેલી છે: જુઓ સમાલોચક, પુસ્તક ૫, સન ૧૯૦૦, પૃષ્ઠ ૫૩-૫૫ અને ૯૪-૧૦૨, સાક્ષરજીવનનાં ભયસ્થાન. એ ચર્ચાની પુનરુક્તિનું અગ્ર પ્રયોજન નથી, પરંતુ દયારામના સ્થૂલ જીવનની અધોગતિ થઈ હતી એ વાત સત્ય હોય તોપણ ઉત્કૃષ્ટ જીવનથી સંપન્ન જીવ આવા અધોગત જીવના ઉત્કૃષ્ટ લેખોનો હૃદયપૂર્વક સત્કાર કરે તે જ યોગ્ય છે તેનું કારણ સાક્ષરજીવનના ઉક્ત પ્રકરણમાં આપેલું છે. બાકી સામાન્ય સંસારમાંથી દૃષ્ટાંત શોધીએ તો પણ જાતે યુવાવસ્થામાં વ્યભિચારને વશ થયેલાં પણ અંતે તેના મયંકર પરિણામથી વિપન્ન થયેલાં માતાપિતા પોતાનાં સુખદુઃખ વિચારી એમાંથી પોતાનાં પ્રિય બાલકોને મુક્ત રાખવાની આતુરતાથી જે અનુભવસિદ્ધ ઉપદેશ કરે તેવી જ આતુરતાથી તેવો જ અનુભવસિદ્ધ ઉપદેશ કરી શકનાર સાક્ષરોના સ્થૂલ દેહ ગમે તેવા હોય તોપણ તેવાઓના લેખમાં કાંઈક અપૂર્વ સંગીનતા સંભવે છે તેની અવજા તો અહંતામમતાનું પરિણામ હોવાનો સંભવ છે. દયારામનું સ્થૂલજીવન દૂષિત હતું કે નહીં તે વિષયે ઉક્ત કારણોને લીધે કેવળ તટસ્થતા અને ઉદાસીનતા રાખી એના મધ્ય અને મનોહર અક્ષરદેહને હવે દૃષ્ટિગોચર કરીશું, અને એ દેહની ચિકિત્સામાં તેના જે ગુણ કે દોષ પ્રત્યક્ષ થાય તે સર્વનું નિરીક્ષણ સંક્ષેપમાં પણ તીવ્ર ન્યાયથી કરવાનો સંકલ્પ રાખીશું, કારણ એવી તીવ્રતા સહી લેવાની શક્તિ પણ આવા સમર્થ કવિયોના જ લેખોમાં હોય છે.

૪. દયારામ પોતાને કંઈ કંઈ સ્થાને દયાશંકર કહે છે અને તેમના ઉપર પ્રીતિ રાખનાર મંડલ હજી તેમને દયારામભાઈ કહે

છે. એમના લેખ આપણા આ યુગના પૂરેલાંની રીતિને અનુસરીને પદ્યાત્મક છે. તેમાં એક ભાગ ગુજરાતી ભાષામાં છે તો એક એવડો જ ભાગ હિંદી, બ્રીજ, અને મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં છે અને તેમાં મુખ્ય ભાગ હિંદી છે. હિંદી ભાષામાંના લેખોમાં એક ભાગે સત-સૈયા છે અને બાકીનો ભાગ એ ભાષાના જ રાગોથી સમૃદ્ધ છે. ગુજરાતી ભાષામાં લઘુ કાવ્યો, ગરબીઓ, અને પદો છે. કવિ બહુશ્રુત હતા તે એમનાં હિન્દી કાવ્યોથી સમજાય છે અને તેમાં ભક્તિ, નીતિ, અને ધર્મ ઉપરાંત ભક્તિથી અમિશ્રિત એટલે કેવલ શૃંગારનો ભાગ પણ છે. ગુજરાતી કાવ્યોમાં કેવલ શૃંગારનો ભાગ નહીં જોવો છે. પદોમાં ધર્મ, નીતિ, વૈરાગ્ય અને શૃંગારવિનાની ભક્તિ છે. ગરબીઓમાં શૃંગારરૂપ ભક્તિ છે. શૃંગારરૂપ ભક્તિ, શૃંગારસહિત ભક્તિ, શૃંગારવિનાની એટલે કેવલ ભક્તિ, શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના કેટલાક પ્રસંગો, ધર્મ, નીતિ અને વૈરાગ્ય: આ સર્વ ઓછાં વર્ત્તાં લઘુકાવ્યોમાં છે. મ્હોટામાં મોટું કાવ્ય “રસિકવલ્લભ ” છે તેમાં કવિની શ્રદ્ધાવહ્ની બીજથી ફલ સુધીના વિકાસવાલી સમાઈ છે તેથી કવિનાં અન્ય કાવ્યોની કુંચી જેવું આ કાવ્ય છે.

૧. આ સર્વ અવયવાદિકથી રચાયેલો કવિનો અક્ષરદેહ તેના કીર્તિદેહરૂપી મન્દિરમાં હજી પ્રકાશે છે. સાક્ષરોની અક્ષરરચનાઓ તેમનાં મસ્તિકમાંથી ટપકી ટપકી પુસ્તકોમાં લેખરૂપે સંગૃહીત થાય છે. એ લેખરૂપ વેદિઉપર આ અક્ષરાગ્નિ એકાંત ચિરંજીવિત્વ પામે છે અને ઉપાસક અગ્નિહોત્રીઓએ કરેલી એ ઉપાસનાના પ્રમાણમાં સંકોચ-વિકાસ પામે છે. આ અક્ષરાગ્નિની આ લેખરૂપે ચિરંજીવ અવસ્થા તેજ એ લેખકોનો કીર્તિદેહ છે અને એ અવસ્થાના સંકોચ-વિકાસ પ્રમાણે એ કીર્તિદેહના સંકોચ-વિકાસ થાય છે. આનું દૃષ્ટાંત દયારામ કવિના લેખના ઇતિહાસથી ઘણું સ્પષ્ટ થાય છે. ગુજરાતમાં ઈંગ્રેજી પદ્ધતિની શાળાઓ આરંભાઈ અને કવિ દલપત-રામ અને નર્મદાશંકરના લેખ પ્રકટ થવા લાગ્યા તે કાળનો

આરંભ એ હાલના આપણા પાશ્ચાત્ય યુગનો આરંભ હતો અને એ યુગના ઉદયના પ્રમાણમાં તે પ્હેલાંનો યુગ—જેને આપણે ‘પ્રાચીન યુગ’ની છેલી અવસ્થાના નામથી ઓલખીશું તે યુગ—ધીમે ધીમે અસ્ત થતો ગયો છે. દયારામકવિ આ છેલા પ્રાચીન યુગનો તેજસ્વી ચંદ્ર હતો અને, પ્રાતઃકાલ પછી પણ ચંદ્ર દેખાયાં કરેછે તેમ, ‘એ ચંદ્ર જ્ઞાંએ રૂપે આપણા આ પાશ્ચાત્ય યુગમાં પણ દેખાય છે’ અને કેવલ અસ્ત થયો નથી. પરંતુ કવિચંદ્ર પોતાના કાલમાં રમણીય લાગતો હતો અને તે કાલના લોકને તેની ચંદ્રિકા—ચંદની—જેવી ઉપયોગી થઈ હતી તે સર્વ હવે બંધ થયું છે. અર્થાત્ એ કવિનો કીર્તિદેહ તેના પોતાના કાલમાં હતો તે હવે પલટાઈ ગયો છે. આપણા પોતાના યુગમાં પણ એ કવિના અગ્નિહોત્રી કવિ નર્મદાશંકરે જેવી તેની ઉપાસના કરી હતી તેવી આજ થતી નથી અને “દયારામભાઈ” ને નામે પોતાના યુગમાં કવિરાજરૂપે, ભક્તરૂપે, અને મહાત્મારૂપે પૂજાતા એ કવિનો કીર્તિદેહ ધીમે ધીમે આજ ઇટલો તો સંકુચિત થઈ ગયો છે કે તે માત્ર દયારામને નામે ઓલખાય છે, તેનો શૃંગાર નિન્દાય છે, અને તેનાં અનેક કાવ્યો નર્મદાશંકરના “દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ”માં, વૃહત્કાવ્યદોહનના અનેક ભાગોમાં અને પ્રાચીન કાવ્યમાલાના બે ત્રણ ભાગોમાં, અક્ષરરૂપે વિદ્યમાન છે. તેના વાચકોની સંખ્યા જે હોય તે સ્વરૂપે પણ તેના શુદ્ધ રસના ભોગી તો વિરલ જ છે. એક કાળે જેની ગરબીઓ ચારૂત્તરથી તે સુરત મુંબઈ સુધીની સ્ત્રીઓ કિન્નરકંઠોથી પ્રસિદ્ધ પળે છવોક ગરબે મઠીને ગાતી હતી અને ઘરમાં હરતાં ફરતાં પણ ગાતી હતી અને જેનાં પદ અનેક ભક્તોને રસમાં લય પમાડતાં હતાં અને શ્રોતાવક્તાઓનાં હૃદયમાં કવિના હૃદયનું આવાહન કરતાં હતાં, તે કવિના આવા વિકસિત કીર્તિદેહને સ્થાને હવે માત્ર પુસ્તકોમાં સંકુચિત કીર્તિદેહ અને તે પણ અપકીર્તિના કલંકવાળો થઈ હાલમાં માત્ર અસ્તિત્વ જ ભોગવે છે. આટલા પચાશ વર્ષના અરસામાં આ કવિના કીર્તિદેહનો આવો

સંકોચ થઈ ગયો છે તેનાં કારણો અને કાર્યો ઉપર આજ વિચાર ન કરીયે તો આપણો વિષય અધુરો જ રહે, પરંતુ હાલનો પ્રસંગ તે વિચાર પૂર્ણપણે કરવાનાં શોધન તથા સાધનનું દિદ્વર્શન કરવા જેટલો છે તે પ્રસંગોપાત્ત યથાક્રમે કરવાનું રાખી એ સાધન શોધન પૂર્ણપણે કરવાનું કામ આપણા સાહિત્યપૂજકોને આગલ ઉપર કરવાનું સોંપીશું.

૬. આજના વિષયનું ઉપરપ્રમાણે ઉપોદ્ઘાતરૂપ સૂચન કરી હવે આપણે કવિના અક્ષરદેહનું નિરીક્ષણ આરંભીશું. “નિરીક્ષણ” સંજ્ઞા વાપરવાનું પ્રયોજન એવું છે કે કવિની અથવા તેનાં કાવ્યોની પરીક્ષા પુસ્તકપરીક્ષારૂપે કરવી અત્રે ધારી નથી. આવા પ્રાચીન સાક્ષરોના કીર્તિદેહ સંકુચિત થઈ ગયા હોય છે તેથી તેમના અક્ષરદેહનું તારતમ્ય અલક્ષ્ય થઈ ગયલું હોય છે. માટે આવા અક્ષરદેહના શુદ્ધ સ્વરૂપનું સમીક્ષણ એટલે સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ જ્યાંસુધી થઈ રહ્યું નથી ત્યાંસુધી તેનું તોલન અથવા પરીક્ષણ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી, અને આજ તો માત્ર આરંભ-કાળને યોગ્ય ઉપર ઉપરનું નિરીક્ષણ કરીને જ સંતોષ માનવાનો પ્રસંગ છે તો પછી સમીક્ષણ તો હવેના સાક્ષરોએ કરવાનું બાકી છે. પરીક્ષાને અંગે જે ગુણદોષની તુલના થવી જોઈએ તે અત્રે આ પ્રમાણે અસંભવિત હોવાથી તેવી તુલના જેવું જે કાંઈ બોલવામાં આવે તેની માત્ર આવી આરંભાવસ્થા જ ગણવાની છે.

૨. દયારામના અક્ષરદેહનાં વિશેષણ.

૭. પ્રાણીઓના દેહમાં એક પાસથી દેહનું ધારણ કરનાર સ્પષ્ટ ધાતુઓ હોય છે, તો બીજી પાસથી તે ધાતુઓમાંનાં જડ પંચ-ભૂતોને દેહવસ્તુરૂપ રસ-રક્ત-માંસાદિકના ધાતુપ્રવાહ ચલવનાર ત્રિદોષ શક્તિઓ હોય છે. દયારામનાં કાવ્યોમાં, ગરબીઓમાં, અને પદોમાં પૂર્ણ શ્રીકૃષ્ણ અને અન્ય વિષયની પૌરાણિક કથાઓ અને ભક્તમાળાદિક દન્તકથાઓ અસ્થિ અને ચર્મ પેઠે અન્ય સર્વ

ધાતુઓના આધારરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ ભાગ ગરબીઓમાંથી જતો રહે તો શેષભાગ છેલ્લબટાઉની લાવળી અને ગુજરીની ગરબી જેવો થઈ જાય. પદોમાંથી એ ભાગ જતો રહે તો તેમાંનો શેષ ભાગ ગદ્યાત્મક ક્રહેવતો જેવો થઈ જાય અને છુટક કાવ્યો તો એ ભાગવિના માંસરક્તના ઢગલા જેવાં જ થઈ જાય. દયારામના અક્ષરદેહનાં આ અસ્થિ ચર્મ એના અન્ય ભાગોની સ્થિતિ ટકાવનાર આધારરૂપ છે, પણ એ ભાગને આધારે રહેલા અન્ય ધાતુઓ વિના આ અસ્થિ અને ચર્મ કેવલ શુષ્ક અને નિરુપયોગિ પડી રહ્યાં હતાં. એ પદોમાં, કાવ્યોમાં, અને ગરબીઓમાં મોક્ષશોધિની પ્રેમભક્તિનો રસ તદ્દૈહિક રસરક્તાદિક ભિન્નભિન્નરૂપે પરિણામ પામી આ અક્ષરદેહના સત્વને પોષે છે અને પોતાના પ્રવાહોના ચમકારા એ દેહમાં નિરંતર ભર્યાં કરે છે. એ પ્રેમભક્તિ અનેક ભક્તોનાં હૃદયોમાં હોય છે, તેઓ તેને અક્ષરરૂપ દેહ આપતા નથી અને આ કવિ તેવું રૂપ શાથી આપે છે ? સાંસારિક વિષયો ઉપરની પ્રેમભક્તિ સડ સંસારીઓમાં હોય છે પણ તેને અક્ષરદેહ આપનાર કવિયો કોઈક હોય છે તેમ જ ईશ્વરાદિક વિષયો ઉપર પ્રેમભક્તિના સંબંધમાં પણ છે. સંસારના અને મોક્ષાદિકના ભક્તોનાં સૂક્ષ્મ શરીરોમાં તેમની પ્રેમ-ભક્તિઓ ઉભરાય છે અને તેમની વાળીમાંથી અને ક્રિયામાંથી નવીન ઉદ્ધારોને વર્ષાવી રહે છે. પણ આ વર્ષાદ રાત્રિના જ્ઞાકલ પેઠે એકાંતમાં પ્રકટ થઈ એકાંતમાં શમી જાય છે ત્યારે કવિઓના ઉદ્ધારોના વર્ષાદ રાત્રિએ કે દિવસે થયેલી પણ મેઘવૃષ્ટિ પેઠે એકાંતમાં કે વસ્તીમાં પ્રકટ થઈ ચાર પાસની વસ્તીમાંથી કોઈના પણ હૃદયમાં સરી જવા અને ફલદાત્રી થવા પામે છે. કવિજનોના સૂક્ષ્મદેહોમાં જીવતી પ્રેમભક્તિ મેઘવૃષ્ટિની પેઠે તેમના અક્ષરદેહમાં આવે પ્રકારે પ્રકટ થઈ સાકાર થાય ત્યારે તેનું કારણ એ મેઘની કોઈ અંતઃશક્તિ હોય છે તેમ તેની બહારના પદાર્થોના સંયોગવિયોગ પણ હોય છે. ઘણે ડાંચે ચ્હડેલું અને

વરાઠરૂપ થઈ ગયેલું જઠ જાતે જ આત્મસ્વભાવથી શીત અને ગુરુ બની મેઘને ચઢકાવે છે અને એ મેઘ વૃષ્ટ થવા તત્પર થાય છે તેમ કવિના સૂક્ષ્મ શરીરના ડંચા ભાગોમાં ચ્હડી વ્યાપી રહેલી પ્રેમભક્તિ આત્મસ્વભાવથી ચઢકવા માંડે છે અને પૃથ્વી જેવાં અન્ય હૃદયો ઉપર વર્ષા પડવા માંડે છે. આવે સમયે બાહ્ય પવનના ફાટાઓ આ મેઘની વૃષ્ટિને આમ તેમ પ્રેરે છે તો પર્વતોનાં શિખર મેઘમાઝાને રોકે છે અને ડંચાં ઘાડાં જંગલો વૃષ્ટિને પોતાના ઉપર ઝેંચી લે છે. જેમ શરીરના સડ ધાતુપ્રવાહ વાતપિત્તાદિ ત્રિદોષથી તેમ બાહ્ય સૃષ્ટિનાં સત્ત્વોની શક્તિઓથી પરિણામ પામે છે અને પ્રવર્તે છે, જેમ મેઘમાંનું જઠ અંતઃશક્તિથી તેમ બાહ્યશક્તિઓથી વર્ષે છે; તેમ કવિઓનાં સૂક્ષ્મ શરીરમાંની સાંસારિક કે મોક્ષશોધિની પ્રેમભક્તિ આત્મશક્તિથી અને બાહ્યશક્તિથી ઉદ્ધારોના પ્રવાહોને વર્ષાવે છે, પ્રવર્તાવે છે, અને તે દ્વારા પોતાના શરીરને સાકાર અને પરભોગ્ય કરેછે. આ સાકાર અને પરભોગ્ય થયેલા પ્રેમભક્તિ-ધાતુઓ કાવ્યમાત્રના દેહરૂપ છે. એ ધાતુઓને વર્ષાવનાર, સાકાર કરનાર, અને ભોગ્યરૂપ આપનાર અંતઃશક્તિ એ કાવ્યના કર્તાઓનાં સૂક્ષ્મ શરીરમાં નિરાકારરૂપે રહેછે, અને કવિઓના સ્થૂલ સૂક્ષ્મ મૃત્યુ પછી પણ એ નિરાકાર શક્તિ નિરાકાર પ્રતિબિમ્બરૂપે એ કાવ્યોમાં ચિરંજીવ રહી જાય છે અને, વાતપિત્તાદિક શક્તિઓ સાકાર દેહધાતુઓને જીવતા રાખે છે તેમ, અક્ષરરૂપે સાકાર થયેલા પ્રેમભક્તિધાતુઓની ચમત્કૃતિને સદાકાલ એવી રીતે જીવતી રાખે છે કે તેને ભોગવનાર મઠતાં તરત પોતાનું ભોગ્યરૂપ પ્રકટ કરેછે. દયારામનાં કાવ્યોમાં કેવી પ્રેમભક્તિનું કેવું નિરાકાર પ્રતિબિમ્બ ચિરંજીવ રહેલું છે, એ પ્રતિબિમ્બ કવિની કેવી અંતઃશક્તિની છાયાથી છાયારૂપ છે અને કેવી બાહ્યશક્તિઓનું આધેય થયેલું છે, એ પ્રતિબિમ્બના પ્રતાપથી સાકાર થયેલી પ્રેમભક્તિ કેવા ધાતુઓને રૂપે કવિના અક્ષરદેહનું ધારણ કરેછે અને

તેમાં કેવા ચમકારાઓને ભરેછે: આટલા વિષયના દર્શનવિના આ કવિના અક્ષરદેહનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાય એમ નથી, માટે તેટલું દર્શન કરવાનો આજ ઉપક્રમ છે

૮. વલ્લભાચાર્યનો સંપ્રદાય આ કવિના અક્ષરદેહમાં ચારે પાસે વાતાવરણ પેઠે રહેલો છે અને એ બાહ્યશક્તિને આધારે કવિની પ્રેમભક્તિનું નિરાકાર સ્વરૂપ આધેયરૂપે ટકેલું છે, અને એ આધારનું સ્વરૂપ જોઈ લેવું તે આ આધેયનું સ્વરૂપ સમજવા માટે આવશ્યક છે. કવિના અક્ષરદેહમાં એ સંપ્રદાયનાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, અને રસ ઉભરાય છે અને કવિના સૂક્ષ્મદેહની અંતઃશક્તિ એ જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, અને રસનાં ગૂઢ તત્વોને ચુસી લેછે. આ અંતઃશક્તિ આમ ચુસી લીધેલાં ગૂઢ તત્વો એના અક્ષરદેહમાં નવીન પરિણામ પામે છે. સંપ્રદાય માંથી મળેલું આધારરૂપ જ્ઞાન કવિના જ્ઞાનવૃક્ષની રંગોમાં પ્રસરી જાય છે અને લૌકિક શ્રદ્ધા જે પૌરાણાદિક કથાઓને ઇતિહાસરૂપ જુવે છે તેમાં કવિની અંતઃશક્તિ શુદ્ધાદ્વૈતજ્ઞાનના બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરે છે. કવિની શ્રદ્ધા મૂર્તિ પદાર્થોના પૂજનમાં મૂર્તિમતી થાય છે પણ તેની અંતઃશક્તિ તેમાંથી દેવરહસ્ય શોધી લેવા સૂક્ષ્મ પ્રયત્ન કરે છે કવિની રસવૃત્તિ સંપ્રદાયની પ્રેમભક્તિનાં ગાન સાંભળે છે પણ કવિની અંતઃશક્તિ એ ગાન સાંભળી નવાં ગાન જાતે ગાવા મંડી જાય છે અને તેમાં ભક્તિરહસ્યનાં સૂક્ષ્મ તત્વ સ્થૂળ ગાનના સપ્ત સ્વર પેઠે પરિણામ પામે છે.

૯. કેટલાક ચિત્રાદર્શ એવા યોજવામાં આવે છે કે તે ઉપર એક પાસથી દૃષ્ટિ કરીએ તો અશ્વનું ચિત્ર દેખાય, બીજી પાસથી દૃષ્ટિ કરીએ તો સિંહનું ચિત્ર દેખાય અને ત્રીજી પાસથી જોઈએ તો હસ્તીનું ચિત્ર દેખાય. એક આદર્શમાં અનેક ભિત્તિકાઓ ઉપર અનેક ચિત્રોની કલ્પના કરવાની આવી યોજના જેવી યોજના કવિ દયારામની બુદ્ધિમાં હતી તે એનાં કાવ્યોમાં એક પાસથી જોતાં કેવળ પૌરાણાદિક કથાઓને વિસ્તારે છે, બીજી

પાસથી જોતાં પુરુષપ્રકૃતિના બ્રહ્મરૂપ એક્યને દર્શાવે છે, ત્રીજી પાસથી દેષરહસ્યમાં અવગાહન કરે છે, ચોથી પાસથી ભક્તિરહસ્યથી સજીવ થાય છે, પાંચમી પાસથી એ સર્વ પ્રવાહોમાં પોતાના પ્રેમરસના મહાપ્રવાહના સવેગ સંભારને ભરે છે, અને છઠ્ઠી પાસથી એ સર્વ રસપાત્રને પોતાની પ્રેમમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા આપી પોતાના મનુષ્યસંસારનાં ચિત્રવિચિત્ર વસ્ત્ર અને શૃંગાર પ્હેરાવે છે.

૧૦. કવિ દયારામના અક્ષરદેહની સમૃદ્ધિના અંશોનાં આવાં વિશેષણ હવેના સવિસ્તર દર્શનના ઉપક્રમના પરસ્પર સંબંધ જળવવા આ સ્થાને આપણે માત્ર ગણી ગયા જેવું કર્યું છે. હવે એ અંશો એક પછી એક 'અનુક્રમે જોઈશું. અમુક અંશનું નિર્દર્શન કરી તે પછી તેનાં વિશેષણ તપાસવામાં આવે તે ક્રમ સામાન્ય રીતે સુબોધક હોય છે અને તે ક્રમ આપણે પણ જાળવીશું. પરંતુ એ અંશો અને વિશેષણો કેઈ માળાના સૂત્રમાં મણિકા પેઠે પરોવાયા છે અને કીયો મણિકો કીયા મણિકા કે મેરની પાસે છે એ પ્રથમથી કાંઈ કલ્પી શકાય તો હવેનાં અંશનિર્દર્શનના પોતપોતાના આશય અને ઉદ્દેશ જાતે સમજાતા જાય એવા હેતુથી આ ભાગ આ પ્રસ્તાવિક સ્થાને મુક્યો છે.

૩ કથાઓ અને દૃષ્ટાન્તો.

૧૧. રુક્મિણીવિવાહ આદિ કાવ્યોમાં પૌરાણિક કથાઓ આખ્યાનરૂપે વિસ્તારેલી છે તેમાં લૌકિક શ્રદ્ધા ઇતિહાસબુદ્ધિથી જુવે છે, પરંતુ કવિ પોતે પ્રેમાનન્દના નલાખ્યાનાદિક કાવ્યો કરતાં આ કાવ્યોઉપર ભિન્ન દૃષ્ટિ નાંખતા નથી, અને પૌરાણિક પાત્રોમાં આમણા અર્વાચીન સંસારનો આરોપ કરી એ કથાઓ લોકપ્રિય થાય એ વિના આવાં કાવ્યોમાં વિશેષ મર્મભાગ નથી. આપણા સંસારનાં ચિત્રરૂપે એ કાવ્યોનું નિરીક્ષણ કરવાનું કામ આપણે આજ માથે નહીં લેઈએ. આવાં ચિત્ર પ્રેમાનન્દે વધારે શક્તિથી આલેખેલાં છે તો સ્ત્રીજનોને યોગ્ય વધારે સરલ ભાષામાં

અને અલંકારોમાં દયારામે સંતોષ માન્યો છે. ન્હાનાં બાલકને માટે બાલપોથી રચાય તેવી વૃદ્ધિથી આ કાવ્યો લખાયાં છે, તે ઉપરથી કવિની પરાક્રમશક્તિનું અનુમાન કરવા જેવું નથી. કવિનાં પદોમાંના ઉપદેશ સ્પષ્ટ કરવાને આવી જ કથાઓના પ્રસંગોને દૃષ્ટાંતરૂપે ઇંગિત કર્યાં છે ત્યાં કવિની શક્તિ અધિક શક્તિથી खીले છે. સંસારમાં સર્વને પ્રત્યક્ષ થતાં દૃષ્ટાંતો ભેગાં આ કથા-પ્રસંગોનાં દૃષ્ટાંતો પણ એક કુટુંબનાં બાલકો પેટે મળી જાય છે અને પોતાના ઉપદેશને વધારે વધારે સ્પષ્ટ કરવાને વસંત ઋતુ પેટે કવિ પોતાનાં આમ્રવૃક્ષ જેવાં પદકાવ્યોમાં ઉપરાઉપરી સંખ્યા-બંધ અને અનેકરંગી દૃષ્ટાંતોને મ્હોર, કઠીઓ, પાંદડાં, અને ફળ રૂપે ઉમરાવે છે. એ દૃષ્ટાંત ઇતિહાસિક છે કે નહીં, તત્સમ પદાર્થ સંસારમાં છે કે નહીં, વગેરે સત્યશોધન કરવા કરતાં એ દૃષ્ટાંતોનાં ફલિત શોધનારને કવિના ઉપદેશની સમૃદ્ધિ વધારે રમણીયરૂપે પ્રત્યક્ષ થશે. સત્યશોધન એ તત્ત્વવેત્તાઓનો ઉદ્દેશ હોય છે અને કવિ તેને સ્થાને કાંઈક જુદા જ રંગીલા ઉદ્દેશ રાખે છે માટે જ આ પદો કાવ્યસંજ્ઞાને પાત્ર થાય છે.

૧૨. આવા રંગીલા ઉદ્દેશ રાખતાં રાખતાં કવિના કવિત્વને એવી લહેરો આવે છે કે ઉપદેશ અને ઉદ્દેશ ઉભયનો સંબંધ ખુલી જઈ વાતો કરતાં વાણ ચઢે છે, અને કવિ લહેરે ચઢ્યા છે જાણી આપણને એમના ઉપર દોષ-દૃષ્ટિ કરવા કરતાં એમની પાસેથી વિનોદ લેવો વધારે પ્રિય થાય એમ છે. જેમ કે વલ્લભ અને વિઠ્ઠલ એ બે આચાર્યો અને કૃષ્ણ પોતે એમ ત્રણે જણનો સમાગમ થાય ત્યારે જ વૈષ્ણવરૂપ બને છે એમ સિદ્ધ કરવાને માટે કવિ કહે છે કે

“ વિઠ્ઠલ વલ્લભ વે વકાર આદ્યંત રહ્યા છે,

મધ્યે ણ કૃષ્ણનો મળ્યે વૈષ્ણવ જ લહ્યા છે.”

પુષ્ટિપથ રહસ્ય, શ્લોક ૧૬૭. (૨ પ્રા. કા. માં.)

અર્થાત્ વિઠ્ઠલમાંથી “વિ” અક્ષર, કૃષ્ણમાંથી “ણ” અક્ષર,

અને વલ્લભમાંથી “ વ ” અક્ષર, એ ત્રણ જેનામાં મળે તેને જ “ વિષ્ણવ ” કહેવાનો છે.

૧૩. અન્ય સ્થળે કવિ કહે છે કે ભક્તિવાળાને માયા દમતી નથી. તેનું કારણ એ કે ભક્તિ સ્ત્રીલિંગ છે અને માયા પણ સ્ત્રીલિંગ છે. એટલે સ્ત્રીને સ્ત્રીઉપર મોહ થતો નથી તેથી ભક્તિને માયા દમતી નથી, પણ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તો પુલિંગ છે—હિન્દીમાં પુલિંગ છે તેથી તેને માયારૂપ સ્ત્રી દમે છે, માટે ભક્તિ, જ્ઞાન—વૈરાગ્ય કરતાં વધે ! જુવો રસિકવલ્લભ, પદ ૫૫ શ્લોક ૩-૫, (૨. પ્ર. કા. મા. પૃ. ૭૭).

૧૪. કવિના આવા खेलने खेल જ સમજી તેથી વિનોદ પામી તેને મુલી જવાના છે. અને આમ તે મુલી જવાના પ્રસંગો અનેક આવેછે એટલું મુલી નહીં જડે તો કવિના અન્યત્ર ગૌર-વની યોગ્ય તુલના થશે. જેમ કે મ્હોટાઓની કૃતિનું અનુકરણ કરવું તે મૂર્ખતા છે અને અધોગતિ આપે છે પણ તેના ઉપદેશને જ પ્રમાણ માની વર્તવું એવો ધર્મ છે. એટલો ઉપદેશ કરવાની સોઝ કડીઓની ગરબીમાં સોઝથી સવાગણાં પૌરાણિકાદિક દૃષ્ટાંતો છે તે કડીએ કડીએ અને પંક્તિએ પંક્તિએ વેગથી એવા તો સૂક્ષ્મ ચમકારા કરે છે કે સામાન્ય વાચકની દૃષ્ટિ થાકી જાય અને સૂક્ષ્મલક્ષી દૃષ્ટિને કાંઈ નવો અને સનૃદ્ધ પ્રકાશ મળે: જુવો બૃ. કા. દો. પૃ. ૮૦૬ ગરબી ૪. અંહી આવાં દૃષ્ટાંતો ચમકારા કરેછે તે હૃદિ “ અલબેલાની અકલ ગતિ ” નું પદ (૪ બૃ. કા. દો. પૃ. ૮૦૫ પદ ૨૪) એવાં જ સંખ્યાબંધ સાંસારિક દૃષ્ટાંતોથી એવી જ રીતે ઉભરાય છે તેના વેગનું દિગ્દર્શન કરવા તેમાંની થોડીક પંક્તિઓ અત્ર ઉતારીશું.

“ બંદુક રંજક મડક મડાકો અરુણ ગોઠી અરિપાતા,
પાવક પલકમાં, સહુ એક સંગે, અજબ જંત્ર વિખ્યાતા

કમલનાલ જલ સંગે વાધે શાશ્વં થોડીવારે
 ગુપ્ત નથી એ પ્રકટ વાત છે, કૌતુક વડું વિચારે.
 તુષાર બાળે, નાગવેલી બાળે, પત્ર પ્હોચ્યું શતકોશે,
 કર્મ કરે સમરણ રહી દૂરે, પુષ્ટ વાલ વળ-પોષ્યે.
 સાધુ દુષ્ટ-સુત, દુષ્ટ સાધુ સુત, ઝગ્રસેન પ્રલ્હાદા,
 મણિ સર્પથી, દીપથી કજ્જલ, માદા નર, નર માદા.
 કૌતુકરૂપ કૃષ્ણલીલા સહુ, કહેતાં પાર ન આવે
 દયો કહે ગાતાં અઘ નાસે, ડર આનંદ ઉપજાવે.”

કાચા અનાજના કઠળ દાળા અગ્નિઉપરના સામાન્ય હલકા કલે-
 ડામાં ચ્હડી એ અગ્નિની શક્તિથી કલેડામાં ફડાફડ ફુટવા માંડે
 અને રૂ જેવી પોચી ધાળીના સુંદર ધોળા રાતા દાળા બની જાય
 તેવી જ રીતે સામાન્ય દૃષ્ટાન્તોના ઢગલા અનુભવી કવિના
 મગજમાં ચડી એની પ્રેમભક્તિના અગ્નિને બાળે ઉપરાઉપરી પરિપાક
 પામવા માંડે છે અને, આંખને ભાવે તે મ્હોંને ભાવે એ ન્યાયે,
 દૃષ્ટિને સુંદર લાગી બુદ્ધિને બોધક અને હૃદયને પ્રિય થાય છે.
 “અલબેલા કૃષ્ણ ” ની “ અકલગતિ ” નાં આવાં દૃષ્ટાંતો બીજાને
 મન વસો કે ન વસો, પણ કવિને તો “ ડર આનંદ
 “ ઉપજાવે ” છે. આ પ્રેમભક્તિનો આનંદ કવિના અક્ષરદેહમાં
 સ્થલે સ્થલે ઉભરાય છે અને કવિની અંતઃશક્તિ ઉલ્લાસ પામતી
 પામતી નવા ચમકારા કરે છે તે કવિના અન્ય લેખોમાં હજી
 વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.

૪ કવિની ર્શ્વરભાવના.

૧૫. જે વલ્લભપન્થ કવિની આશપાશ વાતાવરણ પેઠે રહેલો છે
 તેની હાલની અવસ્થા ગમે તે હો અને કવિના કાલમાં પણ ગમે
 તે હો, પણ એ પન્થના મૂલ શ્રા જેવા સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો એ
 પન્થની ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાને કાળે ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિથી લખાયલા હતા
 અને કવિની દૃષ્ટિ એ લેખોથી જ પ્રધાનપણે પ્રોત્સાહિત થઈ હતી

ઘટલી વાત એના “રસિકવલ્લભ” વાંચનારને સ્પષ્ટ થાય એમ છે. હાલમાં એ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોના ઉપોદ્ધાતરૂપે શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્તપ્રદીપં નામનો સંક્ષેપગ્રન્થ રા. મગનલાલ ગણપતરામ શાસ્ત્રી એમ્. એ. નો રચેલો પ્રસિદ્ધ થયેલો છે તેમાંથી થોડું વાંચ્યે ઘણું સમજાય એમ છે. આ સંપ્રદાયમાં “નિર્ગુણ” બ્રહ્મને સટે “આનંદરૂપ” “રસરૂપ” બ્રહ્મની ભાવના છે, અને બ્રહ્મના દેહ અને આત્માનું એક્ય. મનાય છે અને એ અંગ સર્વ અંશોમાં આનંદરૂપ અને રસરૂપ છે (શુ. સિ. પ્ર. પૃ. ૩.) અર્થાત્ પુરુષસૂક્તમાં કહેલો પુરુષ તે જ બ્રહ્મ છે, તે જ રસ છે તે જ આનંદ છે. જે ધર્મ સંસારમાં વિરુદ્ધ લેખાય છે તે સર્વ આ સ્વરૂપમાં અને તેની અવતાર દશામાં સંગત થતાં વિરોધાભાસરૂપ થાય છે: શુ. સિ. પ્ર. પૃ. ૬. શાંકર વેદાન્તમાં જગત્ અને સંસાર માયારૂપ અધ્યાસરૂપ મિથ્યા ગણાય છે તેને સ્થાને આ સંપ્રદાયમાં જગત્ સત્ય મનાય છે અને હરિનું અને જગત્નું એક જ લેખાય છે.

हरिरेव जगज्जगदेव हरिः ।

हरितो जगतो न हि भिन्नतनूः ॥

These are thy varied forms !

Almighty Father.

एवું ઇંગ્રેજ કવિનું વાક્ય છે તે જ વાક્ય આ સંપ્રદાય હરિને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચારે છે, પણ વિશેષમાં કહે છે કે “જગત્ ભગવત્કાર્ય છે, “ભગવદ્રૂપ છે, પણ સંસાર અહંતામમતાત્મક છે તે જીવે અધિદ્યાર્થી “કલ્પ્યો છે. સંસારનો નાશ જ્ઞાનથી થાય. કોટિશઃ જ્ઞાનીઓનો “પરમમોક્ષ થાય તથાપિ જગત્ તો તદવસ્થ જ રહે છે. જગત્નો “સર્વ સુખાવહ લય તો આત્મરમણેચ્છાથી ભગવાન્ કરે ત્યારે જ “થઈ શકે છે. દ્વૈત અવિદ્યાનું કાર્ય નથી પણ દ્વૈતજ્ઞાન અવિદ્યાનું “કાર્ય છે. દ્વૈત-જગત્-બ્રહ્મ કાર્ય છે, બ્રહ્મરૂપ છે; પરંતુ દ્વૈત-

“જ્ઞાન (આ પૃથક્ અને આ પૃથક્ એવી બુદ્ધિ) અવિદ્યાનું કાર્ય છે. “એ અવિદ્યાવડે બ્રહ્મ નહીં પણ જીવ જ બદ્ધ થાય છે. ”—શુ. સિ. પ્ર. પૃ. ૩૦. અર્થાત્ કારણકાર્યરૂપે બ્રહ્મ અને જગત્ એક જ છે. એ જ સંપ્રદાય એ બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ દર્શાવે છે તેમાંના એકને મર્યાદા-પુરુષોત્તમ અથવા અક્ષર-બ્રહ્મની સંજ્ઞા આપે છે અને બીજાને પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમની સંજ્ઞા આપે છે. મર્યાદા-પુરુષોત્તમ પાલિકાશક્તિરૂપ લક્ષ્મી સાથે વ્યાપિ-વૈકુંઠમાં વિહાર કરેછે, અને પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ ગોકુલમાં અને વ્રજમાં ભક્તોસાથે વિહાર કરેછે અને લક્ષ્મી પણ એ ભક્તો મેઘાં દાસ્યભક્તિ કરેછે. મર્યાદા-પુરુષોત્તમ ધર્મરૂપ અને દક્ષિણાંગ છે અને પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ ધર્મીરૂપ અને વામાંગ છે. શુ. સિ. પ્ર. પૃ. ૮૧. મર્યાદા-પુરુષોત્તમ પ્રમેય છે અને જ્ઞાન, ભક્તિ, અને સાધનોથી સાધ્ય છે અને મર્યાદામાર્ગ અક્ષરરૂપે બ્રહ્મની વાણીમાંથી વેદમાંથી પ્રકટ થયો છે; ત્યારે પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ અથવા પુષ્ટપુરુષોત્તમ તેના વેણુનાદથી પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેને પ્રાપ્ત કરવાને “વિપ્રયોગ રસાત્મક સર્વાત્મભાવપ્રદાન” વિના અન્ય સાધનની અપેક્ષા નથી, “પુષ્ટિમાર્ગ” સાક્ષાત્ શ્રીઅંગમાંથી જ પ્રકટ થયો છે, અને “રસરૂપ પુષ્ટ-પુરુષોત્તમ” એ વેણુનાદના ફલરૂપે આ પુષ્ટિમાર્ગથી “પ્રમેય” છે. શુ. સિ. પ્ર. પૃ. ૭૯.

૧૬. આપણે આ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોનું રહસ્ય શોધવાનો પ્રસંગ નથી પણ આપણા કવિએ એમાંથી કેવું રહસ્ય તારવી કૂહાડ્યું છે તે જોવાનું છે અને તેને અંગે એ સિદ્ધાન્તોનું જેટલું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક હોય તેટલું જ જોવાનું છે. જેમ એક દેશની ભાષામાં બીજા દેશનીવાતો ભાષાંતરથી અને રૂપાન્તરથી સ્પષ્ટ થાય છે તેવી રીતે પુષ્ટિમાર્ગના જે સિદ્ધાન્તોનું ઉપર પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ આપણે શોધીશું તે લોકને પરિચિત શાંકર વેદાંતોદિકની ભાષાના તેમ રાજભાષાના વિચારોદ્વારા કોઈ સ્થાને સમજવાનું સુલભ હશે ત્યાં તે દ્વારનો ઉપયોગ કરીશું, અને જ્યાં

અન્ય કોઈ દ્વાર ડહાણું હશે ત્યાં તેનો ઉપયોગ કરીશું. અટલા ઉપરથી આપણે આ સર્વ સંપ્રદાયો જ કે વિદ્યાઓની પરસ્પર તુલના કરવા કે તેને ઉચું નીચું પદ આપવા બેઠા છીએ. એવી ભાવના કરવી નહીં, કારણ એવી ભાવના ઉત્પન્ન કરવાનો મારો આશય નથી.

૧૭. આવી ભાવના દૂર રાખી પ્રથમ પગલું ભરતાં જ મર્યાદા-પુરુષોત્તમ અને પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમનો વિવેક સમજવાનો માર્ગ શાંકર વેદાંતની એક યુક્તિથી શોધવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયને સંપ્રદાયની સંજ્ઞા આપવી અને શાંકર વેદાંતને હાલમાં પરિચિત વેદાંત સંજ્ઞા આપવી આપણને અનુકૂળ પડશે જાણી તે સંજ્ઞાઓ વાપરીશું. વેદાંતમાં બ્રહ્મજ્ઞાના બે માર્ગ દર્શાવ્યા છે તેમાં એક પરોક્ષજ્ઞાનની સંજ્ઞાથી અને અર્ધ અપરોક્ષાનુભવની સંજ્ઞાથી ઓઢાવવામાં આવે છે. સંપ્રદાયમાં એટલે વલ્લભ સંપ્રદાયમાં વર્ણવેલ અક્ષરબ્રહ્મ અથવા મર્યાદા-પુરુષોત્તમ તે પરોક્ષ જ્ઞાનથી પ્રમેય છે અને પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ અપરોક્ષાનુભવથી સાધ્ય છે એવું કહેતાં એ બેનો વિવેક સ્પષ્ટતર થાય છે. એ બંને મળી માત્ર એક બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ છે અને એ બેના સર્વજ્ઞાને દયારામ “અખિલ” સંજ્ઞાથી ઓઢાવે છે.

૧૮. અખિલનું વર્ણન કરતાં કવિ કથે છે કે

“આદ્ય સ્વયંભૂ આત્મારામ જી, મૂળ પુરુષ જે પૂર્ણકામ જી,

“પ્રધાન પુરુષેશ્વર પરબ્રહ્મ જી, નેતિ નેતિ કહે પિંગમ જી,

“પરઅક્ષરથી ત્રિગુણાતીત જી, ગમ્ય ન મનગો અજીત જી

“જે થકી કંપે માયા કાળ જી, એવું અખિલનું રૂપ રસાળ જી”

(ર. વ. પદ ૧૨; ૧-૨)

અખિલના રસાળપણા વિષયે કવિ લખે છે:—

“જે રસાળ નિત્ય નવીન મોહન આનંદમય સર્વ અંગ,

“નટવર લલિત ત્રિભંગ છબી પર વારું અનંત મનંગ.”

❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀

“જે મૂળપ્રકૃતિ મહામાયા, જે પુરુષની કિંકરી,
“તે દયાપ્રીતમ અખિલ ईश्वर, ગોપીજનવહ્નિ હરિ.”

(ર. વ. પદ ૧૩, ૩, ૮)

કાર્યરૂપ જગત્નું સ્વરૂપ પહે પહે બદલાય છે માટે તેનું તામ ક્ષરબ્રહ્મ, કારણરૂપ ईश्वરશક્તિ તે ક્ષર નથી માટે અક્ષરબ્રહ્મ, અને તેનાથી વિશેષ અને અક્ષરથી પણ ઉપર તે નિરક્ષર અથવા અક્ષરાતીત બ્રહ્મ, આવા ત્રણ ભેદ સંપ્રદાયમાં છે તે વેદાંતના માંયા, ईश्वર, અને બ્રહ્મ, એ ત્રણ ભેદને સ્થાને છે. વેદાંત માયાને ईश्वરના મહાસ્વપ્નરૂપે અસત્ય જેવી માને છે ત્યારે એ સ્વપ્નને સ્થાને ક્ષર બ્રહ્મ સંપ્રદાયમાં સત્ય મનાય છે, અને અવતારદેહ તેમાં આવી જાય છે. અખિલ અથવા રસાલ અક્ષરાતીત બ્રહ્મ નટવરરૂપે નટ-ક્રીડા કરી રહ્યું છે અને શ્રીઅંગને નામે સમજાય છે તે મહાનટના અખિલ અંગમાં નટક્રીડા સમયે ત્રિભંગ પડે છે તે શાને ઉદ્દેશીને કહેલા છે તે બહુ સ્પષ્ટ નથી; પણ તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયને ઉદ્દિશતા હોય એવો સંભવ છે, કારણ એક સ્થાને “ પુરુષોત્તમે શ્રૂકુટીભંગથી સૃષ્ટિ ઉપજાવી ” એવું વાક્ય છે. ર. વ. પદ ૧૪, ૬. વળી અન્ય સ્થાને કહ્યું છે કે:—

“વિશ્વ સકલ છે હરિનું રૂપ જી,

“એકાંશે વ્યાપક ત્રજ ભૂપ જી,

“કર્તા હર્તા પોષક સ્વામી જી,

“સહુ ઘટવાસી અંતર્યામી જી ” ર. વ. પદ ૨૧;૧.

એક અંશથી કૃતિ, વીજાથી પોષણ, અને ત્રીજાથી સંહાર, એમ અંતર્યામીની લીલાના ભંગ સમજાય છે. એ ત્રણ ભંગ વચ્ચે વિશ્વરૂપે હરિનો એક અંશ વ્યાપક થયેલો છે; અને બાકીનો અંશ તેથી વ્હાર છે, વિશ્વની વ્હાર છે, દેશકાલની વ્હાર છે, અને પુરુષસૂક્તમાં સ ભૂમિં વિશ્વતો વૃત્ત્વા અત્યતિષ્ઠદશાઙ્ગુલમ્ । કહેલા પરમ પુરુષના

અંશને ઉદ્દેશીને જ આ બાકીનો અંશ વર્ણલો જણાય છે. શ્રીકૃષ્ણના અવતારરૂપ નટવરને વેણુગાન સમયે કંઠ, કટિ, અને ચરણના ત્રિ-ભંગ તે આ મહાનરના ત્રિભંગના સંકેતનાં સ્થાન હોય અને તે સર્વના ઉપરનું ઉત્તમાંગ તે ઉપર કહેલા બાકીના ભાગનું સંકેતસ્થાન હોય તો નવાઈ નથી.

૧૯. જે ધ્રુવકુટીભંગથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ છે તે ભંગવેળાના એક કટાક્ષથી પ્રભુની પ્રિયા સુન્દરી ભક્તિ અને ભક્ત જીવો સમેત દેવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ અને બીજા કટાક્ષથી પ્રભુની દાસી માયા અને તેમાં લીન થયેલા જીવો સમેત આસુરી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. એ પ્રથમ કટાક્ષ તે કૃપાકટાક્ષ હતો તે “અક્ષર” ઉપર પડતાં ભક્તિમાં લીન વૈષ્ણવો થયા. ર. વ. પદ ૨૪. એક દૃષ્ટિથી સૃષ્ટિના આવા બે પ્રકાર છે તો નામ, રૂપ, અને ગુણ એવા બીજા ત્રણ પ્રકાર પણ છે અને તે સર્વરૂપે હરિ જ છે.

“નામ, રૂપ, ને ગુણ કરી ભેદ જી, સકલરૂપ શ્રીહરિ કહે વેદ જી;

“વિચિત્ર લીલા રચી સમર્થે જી, રમણ પોતાને કરવા અર્થે જી”

(ર. વ. પદ ૩૫; ૧)

એ સડના સદૃશ હરિ છે પણ હરિ અદૃશ કોઈ નથી:—

“સકલ સદૃશ હરિ લે જોઈ જી, હરિ સદૃશતા ન મળે કોઈ જી;

“આદ્યંતે એક રહે હરિ જેહ જી, મધ્યે બહુરૂપે પણ તેહ જી.

“પોતે જ રચનારૂપ હરિ, પોતે જ જોય અનૂપ,

“ચિત્તશુદ્ધિ નીરખતાં ભાસ વિલાસ છે તદ્દૂપ.”

(ર. વ. પદ ૩૫; ૨, ૪.)

સર્વ સૃષ્ટિમાં એમ હરિ છે તો સારા નરસા સર્વની ભક્તિ તે ભક્તિ કેમ નહીં તેની સમજણ કવિ આપે છે કે ગંગાજલ આંખી નદીમાં પવિત્ર છે, તેમ જગત્ પણ પ્રભુનું ભૌત્તિકરૂપ સર્વત્ર છે તે પવિત્ર જ છે; પણ તીર્થ આગલ ગંગાજલનો અધ્યાત્મ સહિમા છે અને

ગંગાદેવી અદૃશ્ય અધિદૈવ સ્વરૂપ જુદો મહિમા ધારે છે તેમ અંત-
ર્યામિન્ અક્ષરબ્રહ્મ તીર્થજલ પેટે હરિનું અધ્યાત્મ સ્વરૂપ છે અને
પુરુષોત્તમ તે અધિદૈવ સ્વરૂપ છે એવો વિવેક છે: ર. વ. પદ ૩૫;
૫-૮. આ પ્રમાણે ભેદ વસ્તુતઃ ન હોવા છતાં માત્ર વિવેકને
માટે છે અને વિવેકથી હરિપૂજન કરતાં જ ફળ છે, કારણ એકનો
એક અગ્નિ એક દશામાં બાળે છે ને બીજી દશામાં નથી બાળતો,
અને વૃક્ષનું સિંચન તો આજી વૃક્ષને સિંચન કરવાથી નહીં પણ થડને
સિંચન કરવાથી થાય છે.

“નિરાવરણ અગ્નિ જ્યમ બાળે જી, સાવરણ સ્પર્શે ત્યમ ન પ્રજાળે જી
“એમ હિત હરિનું સંસૃતિ ટાળે જી, પ્રીત પ્રપન્ને ભદ્ર ન ખાળે જી;
“થડ ડાઝાં અઢગાં નહીં કોય જી, પણ સિંચન તે થડને હોય જી;
“બ્રહ્મ સત્ય ને જગત અસત્ય જી, એમ કહે કાળા વળમત્ય જી.”

ર. વ. પદ ૩૬; ૧-૨.

૨૦. વેદાન્તમાં બ્રહ્મને સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ કહે છે. સંપ્રદાયકવિ
તે ત્રણને બ્રહ્મના ગુણ ગણે છે.

“નિર્ગુણ સગુણ શ્રુતિનો અર્થ જી, એમ કર્યો મહામતિ સમર્થ જી,
“પ્રાકૃત ગુણ નહીં જેમાં લેશ જી, અપ્રાકૃત ગુણ મર્યા અશેષ જી;
“સત્, ચિદ્, આનંદ, આદિ અનંત જી, ऐश्वर्याદિ સહ ભગવંત જી;
“અગુણ સગુણ એ બ્રહ્મ વિચાર જી; કેવલ નિર્ગુણ કહે ગમાર જી.”

ર. વ. પદ ૪૫; ૧-૨.

૨૧. એ સદ્, ચિદ્, આનંદ વીશે કવિ કથે છે કે,

“સદ્ રૂપ સમજ વિરાટ, અક્ષરબ્રહ્મ ચિદ્ કહે છંદ
“છે નારાયણ આનંદમય, શ્રીકૃષ્ણ પરમાનંદ.”

ર. વ. પદ ૮૦; ૬.

૨૨. અત્યારસુધીનાં આપણાં દૃષ્ટાંતોથી સમજાય છે કે વર્ગો-
કરણ શુદ્ધિને માટે કવિને જ્ઞાણો આદર નથી. જે સદ્ ચિદ્ આનં-

દને ઉપર એક સ્થાને કવિએ બ્રહ્મના ગુણ ગણ્યા છે તેને જ આ સ્થાને બ્રહ્મનાં રૂપ ગણ્યાં છે. તે રૂપ હો કે ગુણ હો, પણ વિરાટ અથવા વિશ્વરૂપ તે સદ્, અક્ષરબ્રહ્મ તે ચિદ્, અને નારાયણ અને કૃષ્ણ એ ઉભય આનંદ, એટલું ફલિત સ્પષ્ટ થાય છે.

૨૩. નારાયણ અને કૃષ્ણની વ્યાખ્યાઓ છે કે:—

“પરમાત્મ ધર્મે કરી જે સર્વના અંતર્યામી,

“શ્રીનારાયણ ભગવાન ધર્મે સકલકેરા સ્વામી;

“આકૃતિ શિશુ, ને કુમાર વ્રજ, પૌગંડ નંદકુમાર,

“છે ધર્મી નિત્ય કિશોર કેશવ રાધિકા ઝરહાર”

ર. વ. પદ ૧૨; ૫, ૬.

૨૪. આમાં પરમાત્મા, ભગવાન, અંતર્યામી, અને સકલકેરા સ્વામી નારાયણને કહ્યા છે અને તેને ધર્મરૂપ કહ્યા છે, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણને ધર્મીરૂપ કહ્યા છે અને તેનું વર્ણન તે તેમની અવતાર-દશાનું છે કે ધર્મીરૂપ પુષ્ટિપુરુષોત્તમ સ્કંડ ૧૫ નું છે તે વિચારવાનું છે. ઉપરની બે કડીઓ ઉપર દૃષ્ટિ કરીએ તો તેમાં પણ સંદિગ્ધ વચન છે કે:—

“પ્રતિરોમ જે મહાપુરુષ બ્રહ્મ, બ્રહ્માંડકોટિ અનંત,

“તે વામપદમાં બિન્દુરૂપે, વસે રાધાકાન્ત.”

ર. વ. પદ ૧૨; ૪.

૨૫. પ્રાચીન કાવ્યમાલાના ટીકાકાર આનો એવો અર્થ ગૂણે-છે કે અનંતકોટિ બ્રહ્માંડને પ્રતિરોમ ધારનાર મહાપુરુષ છે તે રાધાકાન્તના વામપદમાં બિન્દુરૂપે વસે છે. બીજો અર્થ એવો પણ થાય કે ઉક્ત પ્રકારના બ્રહ્મના વામપદમાં બિન્દુરૂપે રાધાકાન્ત વસે છે. આ ઉભય અર્થ સંભવિત છે તે કીયા અર્થનું ગ્રહણ યોગ્ય છે તે જોવાનું છે.

૨૬. શ્રીકૃષ્ણનો અવતારી સ્થૂલ દેહ આ પૃથ્વીના પરમાણુઓ ભેગો થઈ ગયો છે, જે ગોકુલ અને વૃન્દાવન તેમનાં વિહારસ્થાન

હતાં તે નામનાં સ્થાન હજી પળ છે પણ જે અનિત્ય પૃથ્વી ઉપર તેઓ ડમાં છે તે પૃથ્વીની અનિત્યતામાંથી એ સ્થાન ડગરે એમ નથી, જે ગોપિકાઓના સ્થૂલ દેહ ત્યાં હતા તે પણ સ્થૂલ પદાર્થ-માત્રની અનિત્યતાને વશ થઈ ગયા છે, અને તે સર્વની આવી અનિત્ય ઇતિહાસિક સત્તા-અસત્તામાં શ્રદ્ધા રાખી કવિ શ્રીકૃષ્ણ, ગોપિકાઓ, વૃન્દાવન, ગોકુલ અને રાસક્રીડાની અન્ય નિત્યસ્થિતિ દેખે છે. જેમાં મુનિજનો લીન થાય છે એવા “કૃષ્ણસદન”ને “આધ્યાત્મિક શ્રીસ્વરૂપ” કહી તેનાથી “પર” પદાર્થ કવિ દર્શાવે છે કે:—

“છે તેથી પર શ્રીપુરુષોત્તમ, જ્યાં આદિ વૃન્દાવન,
 “લીલા અચ્છના વિહારી, જ્યાં ગમ્ય નહીં ગો મન.
 “શ્રીઅંગની સૃષ્ટિ જ્યહાં, સામગ્રી સહુ નિજરૂપ;
 “આનંદમય ત્યાં અખિલ ક્રીડા, નિત્ય સત્યઅનૂપ.
 “જે થકી શ્રેષ્ઠ ન કશું, વ્યાપી વૈકુંઠ વેષિત લોક;
 “જ્યાં થકી પુનરાવૃત્તિ નહીં, જ્યાં સ્વપ્નમાં નહીં શોક.
 “હર હિરણ્યગર્ભાદિક ન ગતિ, જ્યાં સકલ સુન્દરી ગ્રામ;
 “છે દયાપ્રીતમ પુરુષોત્તમ, પુરુષૈક પૂરણકામ.

(ર. વ. પદ ૮૧; ૫-૮.)

ત્યાં પણ યમુનાદિક છે, ત્રિવિધ પવન છે, ગિરિરાજ છે, અને ત્યાં
 “શતપત્ર લોચન સુન્દરી શ્યામાતળાં બહુ વૃન્દ,
 “તે મધ્ય વિલસે લાલ નટવર રસિકમણિ ગોવિન્દ.
 “નિત્ય નવલ રાસ વિલાસ રચના, કથનમાં ક્યમ આવે?
 “છે નિત્ય લીલા અપ્રાકૃત, આનંદમય શ્રુતિ ગાવે.
 “એ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ સર્વની શ્રીઅંગથી ઉત્પત્ય,
 “જન દયા પ્રીતમ કૃષ્ણરૂપ વિના ઠરે નહીં મત્ય.”

(ર. વ. પદ ૮૨.)

૨૭ કવિએ કરેલા આ વિવેકપ્રમાણે જે બે સૃષ્ટિઓ છે તેમાંની એક નિત્ય સૃષ્ટિ છે અને બીજી અવતાર-સૃષ્ટિ છે. અવતાર-સૃષ્ટિમાં કૃષ્ણ, વૃન્દાવન, રાસ આદિ અંશો છે તેમને આપણે અવતારકૃષ્ણ, અવતારવૃન્દાવન, અવતારરાસ વગેરે સંજ્ઞાઓ આપીશું. નિત્ય સૃષ્ટિમાં નિત્ય કૃષ્ણ, નિત્ય વૃન્દાવન, નિત્ય રાસ, વગેરે સંજ્ઞાઓ વાપરીશું. ઉપરની છેલી કડીમાં આ નિત્ય સૃષ્ટિને પુષ્ટિ-સૃષ્ટિ કવિએ કહી છે અને શ્રીઅંગમાંથી એટલે અખિલમાંથી તેની ઉત્પત્તિ કહી છે. એ ઉત્પન્ન નિત્યસૃષ્ટિ સંબંધે છેલી પંક્તિ ઉપર આપી છે તે પ્રમાણે એ નિત્યસૃષ્ટિમાં પણ મતિ ઠરવાનું અખરઠામ તો શ્રીકૃષ્ણરૂપ જ છે. આ નિત્ય કૃષ્ણરૂપ અને અખિલના વામાંગ (ખંડ ૧૫) ધર્મી પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ તે ઉભયએક જ સત્ત્વનાં ભિન્ન નામ છે એ હવે સ્પષ્ટ થશે. ઉપર રસિકવલ્લભના પદ ૮૧ માંથી આપેલી પંક્તિઓમાં જે અખિલ ક્રીડા કહી છે તે તેના પ્હેલી જ કડીમાં શ્રીઅંગની સૃષ્ટિ કહી છે એટલે આ અખિલ ક્રીડામાં અખિલ શબ્દ શ્રીઅંગના પર્યાય અખિલનો વાચક નથી, પણ સામાન્ય ભાષા પ્રમાણે સમસ્ત શબ્દનો પર્યાય છે. આ નિત્ય સૃષ્ટિ-રૂપ લોક એ પંક્તિઓ પ્રમાણે વૈકુંઠથી વેષ્ટિત છે અર્થાત્ નિત્ય કૃષ્ણ અને તેના વૃન્દાવનની આસપાસ તેમના ધામરૂપે એ કૃષ્ણના સદનરૂપે અધ્યાત્મ શ્રીસ્વરૂપ એટલે અક્ષરબ્રહ્મ (ખંડ ૧૯) અથવા મર્યાદા પુરુષોત્તમ (ખંડ ૧૫) જે વ્યાપિ વૈકુંઠમાં વિહાર કરેલે (ખંડ ૧૫) તે સ્વરૂપ જ નિત્ય કૃષ્ણનું ધામ છે. અધ્યાત્મ અક્ષર બ્રહ્મ સાધ્ય થયા પછી એના પણ મર્મભાગમાં પ્રવેશ કર્યાવગર અનુભવ-સાધ્ય નિત્યકૃષ્ણ પ્રત્યક્ષ થાય એમ નથી માટે એ કૃષ્ણરૂપ અક્ષર-બ્રહ્મથી પણ પર છે અને અક્ષરબ્રહ્મ માત્ર કૃષ્ણસદન છે: ર. વ. પદ ૮૧; ૪, ૫.

૨૮. એક સ્થળે કવિએ અક્ષરબ્રહ્મનું ચિદ્રૂપ, નારાયણનું આનંદમયરૂપ, અને કૃષ્ણનું આનંદરૂપ કહેલું છે: (ખંડ ૨૦-૨૧).

અન્ય સ્થાને નારાયણને અંતર્યામી, સ્વામી, પરમાત્મધર્મ, અને ભગવત્ ધર્મ કહેલા છે અને એમનાથી “નિત્ય કિશોર કેશવ” ને જુદા વર્ણવેલા છે: (ખંડ ૨૩). આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, મર્યાદા-પુરુષોત્તમ અથવા અક્ષરબ્રહ્મમાં કવિએ ચિદ્ભાગ અને આનંદમય ભાગ ગણ્યા છે પણ આનંદરૂપ ભાગ ગણ્યો નથી, અને આનંદરૂપ તો કેવલ કૃષ્ણમાં જ ગણ્યું છે. નારાયણ જેમ ધર્મરૂપ છે તેમ જ અક્ષરબ્રહ્મ પણ ધર્મરૂપ છે. (ખંડ ૧૫, ૨૪) અને પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ તેમ “નિત્ય કિશોર કેશવ” ધર્મીરૂપ છે. એ સર્વ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે નિત્યકૃષ્ણ અને પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ જેમ એક જ છે તેમ જ નારાયણ અને અક્ષરબ્રહ્મ પણ એક જ છે અને જ્યારે તે પરોક્ષ જ્ઞાન પ્રમેય (ખંડ ૧૫ અને ૧૭) થાય ત્યારે તેનું ચિદ્રૂપ સ્પષ્ટ થવાથી અક્ષરબ્રહ્મ કહેવાય છે અને ભક્તિસાધન (ખંડ ૧૫) થી સાધ્ય થાય છે ત્યારે આનંદમય લાગે છે અને નારાયણ કહેવાય છે: (ખંડ ૨૩-૨૪). નારાયણ એટલે “જીવસ-મૂહનો આશ્રય” એવો અર્થ આપી કવિ તેનું ભજન કરાવે છે. ૧૩ પ્રા. કા. મા. પૃષ્ઠ ૮૬ પદ ૪૦. સર્વ જીવોનો આશ્રય અક્ષરબ્રહ્મ અથવા નારાયણ છે, અને પુષ્ટિમાર્ગના રસરૂપ આનંદરૂપ પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમના ભક્તો તો પુષ્ટિ-સૃષ્ટિના જ અંશ છે એ વિવેક અખિલનાં બે સ્વરૂપોનો ઉક્ત ભેદ લક્ષ્યમાં લીધાથી સમજાય છે. નારાયણ અને અક્ષરબ્રહ્મનો આનંદ ગણી શકાય માપી શકાય છે મુનિજનોને એ અધ્યાત્મ-સ્વરૂપથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે આવી મર્યાદાવાળો હોવાથી માત્ર ગણિતાનંદ છે અને તેમને પ્રાપ્ત થતું શ્રીસ્વરૂપ પણ મર્યાદા-પુરુષોત્તમ છે ત્યારે પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ અથવા નિત્ય કૃષ્ણ પરમાનંદ-રૂપ પૂર્ણાનંદરૂપ છે. ર. વ. પદ ૮૦; ૬-૮ અને પદ ૮૧; ૪.

૨૯. ઉપર પ્રમાણે વિવેક હોવાથી ર. વ. પદ ૧૨; ૬ માંના “રાધિકા ડરહાર” અને એ જ પદની કડી ૪ માંના “રાધાકાન્ત” તે આ નિત્યકૃષ્ણ જ ગણવાનો પ્રસંગ સ્પષ્ટ છે અને ખંડ ૨૫-૨૬ માં

ए कडीओ संबंधે उઠાવેલા બે પ્રશ્નોનું સમાધાન एवी રીતનું પ્રાપ્ત થાય છે કે (૧) ए પદમાંના ધર્મી કેશવ તે પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ “રાધિકા ડરહાર” અને “રાધાકાંત” કૃષ્ણના વામપદમાં કોઈ નથી પણ ए કૃષ્ણ જ અખિલ સ્વરૂપના વામપદમાં વસે છે, અને (૨) જે અખિલના દક્ષિણાંગમાં અક્ષરબ્રહ્મ અને વામાંગમાં નિત્ય-કૃષ્ણ વસે છે (ઁંડ ૧૫) અને મહામાયા જેની કિંકરી છે (ઁંડ ૧૮) તે અખિલ જ વામપદમાં બિન્દુરૂપે રાધાકાન્તને ધારનાર મહાપુરુષ બ્રહ્મ (ઁંડ ૨૪) છે અને તેને રોમેરોમ અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ (ઁંડ ૨૪) પણ ક્ષરબ્રહ્મ સદ્રૂપ વિરાટરૂપે (ઁંડ ૨૧-૨૨) વસે છે.

૩૦. આ પ્રમાણે કવિની ઈશ્વરભાવના આવાં વામદક્ષિણ અંગ-વાલા અને આવાં અનંત અસંખ્ય રોમવાલા મહાપુરુષ નટવર બ્રહ્મમાં સમાપ્ત થાય છે. મનુષ્યની દૃષ્ટિ પોતાની શક્તિપ્રમાણે તે મહાપુરુષની ભાવના કરી શકે છે. ઈશ્વરનું સદ્રૂપ તેના સ્થૂલ વિશ્વ-રૂપ વિરાટમાં આ દૃષ્ટિની સ્થૂલ શક્તિને દેખાય છે. મનુષ્યની બીજી દૃષ્ટિ અસ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-જ્ઞાનરૂપ છે, ચિદ્રૂપ છે, તે દૃષ્ટિ ચિદ્રૂપ નિયંત્રારૂપ અક્ષરબ્રહ્મ ઈશ્વરને જુવે છે. મનુષ્યની પ્રેમરૂપ રસરૂપ અનુભવદૃષ્ટિ આનંદરૂપ રસરૂપ નિત્યકૃષ્ણમાં પ્રવાહિત થાય છે, રમમાણ થાય છે, અને પૂર્ણાનંદ અનુભવે છે.

૩૧. પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિ પ્રમાણે મનુષ્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયોદ્વારા અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં દૂરદર્શક યન્ત્રાદિક સાધનોદ્વારા દિશા અને કાલરૂપ વિશ્વમાં ભરેલી સૃષ્ટિસામગ્રી જોવા પામે છે, તો ए મનુષ્યમાં જીવની સત્તા માનનારા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ સૃષ્ટિસામગ્રીને સ્થૂલ ગણી તેના મર્મભાગમાં રહેલા અદૃશ્ય નિયંત્રાને અનુમાનથી, ઉપમાનથી, અને શ્રદ્ધાથી દેખે છે અને ભક્તિભાવનાથી પૂજે છે. પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર આ સૃષ્ટિસામગ્રીમાં “Monism” નામે અદ્વૈત સત્વને ક્વચિત્ માને છે અને વિશ્વરૂપ વિરાટમાં અને ए સત્વમાં બહુ

અંતર નથી. નિયન્તાનું જ્ઞાન અને ભક્તિદ્વારા પૂજન એ પાશ્વાલ્યોમાં Monotheism અથવા એકેશ્વરવાદ નામે ઓઠઠાયા છે. સંપ્રદાયમાં પણ ईश्वर અને જીવનો ભેદ અને સેવ્યસેવક સંબંધ ગણી આવો જ વાદ માન્યો છે, પરંતુ તેમાં જીવને ईश्वરનો અંશ ગણેલો છે, અને જગત્ બ્રહ્મનું એક્ય ગણેલું છે તેથી પાશ્વાલ્યોના Pantheism એટલે સર્વેશ્વરવાદમાં આનો સમાસ થાય છે. બાકી સંપ્રદાયનાં તેમ કવિનાં ભજન-કીર્તનો તો આવા સર્વેશ્વરવાદ ઉપરની તથા અંશાશીવાદ ઉપરની દૃષ્ટિને કેવળ દૂર કરી દેડ માત્ર એકેશ્વરવાદનાં ભજન-કીર્તનરૂપે જ ઉદ્ધાર કરે છે. અવતારદશાની અને પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમની ભક્તિ તો એકેશ્વરવાદ તેમ સર્વેશ્વરવાદ ઉભયથી કેવળ ભિન્ન છે. આપણા કવિનાં પદોમાં તેમ કેટલીક ગરબીઓમાં કેવળ એકેશ્વરવાદીની શ્રદ્ધાથી પ્રભુના દાસરૂપેજ ભક્તિ ભરેલી છે. છુટક કાવ્યોમાં અવતારદશાના પ્રસંગો છે. અને ગરબીઓના મ્હોટા ભાગમાં પુષ્ટિ-પુરુષોત્તમ અથવા નિત્ય-કૃષ્ણમાં કવિનો પ્રેમરસ સંપ્રદાય-પ્રનાલિકામાં થઈને નિર્ભર પ્રવાહિત થાય છે. પદોમાં કે કાવ્યોમાં કે ગરબીઓમાં સર્વેશ્વરવાદના ઉદ્ધાર કોઈક જ સ્થાને જણાય છે અને જ્યાં સ્હેજસ્હાજ જણાય છે—ત્યાં અંતે એકેશ્વરવાદના કે કૃષ્ણલીલાનાં ઉદ્ધારોમાં, નદીઓ સમુદ્રમાં ભળે તેમ, મળી જાય છે.

૩૨. કવિના સર્વેશ્વરવાદનો ઉપયોગ આવી રીતે એનાં કાવ્યોમાં અલ્પ જ છે અને કવિના રસોદ્ધારમાં તો તે કેવળ તિરોહિત થાય છે તે એક જ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ થઈ શકે એમ છે. સંપ્રદાયમાં સર્વ જગત્ને સત્ય અને હરિનું રૂપ ગણેલું છે અને સંસારને જીવની અવિદ્યાએ કલ્પેલો, અહંતામમતાત્મક, જીવના બન્ધનરૂપ, અને જ્ઞાનથી નાશ કરવા યોગ્ય ગણેલો છે: (સ્કંડ ૧૫). કવિ આવા બે પદાર્થોનો ભેદ સ્વીકારે છે તો ક્વચિત્ જગત્ અને સંસાર એ બે શબ્દોને પર્યાયરૂપ ગણે છે તો ક્વચિત્ માયાને નામે ક્વચિત્ સંપ્ર-

દ્વાયોક્ત જગત્ને ઓઝણે છે, કચિત્ અવિદ્યાને ઓઝણે છે, અને કચિત્ સંપ્રદાયોક્ત અહંતામમતાત્મક સંસારને ઓઝણે છે. કીયે સ્થાને કીયા અર્થમાં કીયા શબ્દને પ્રયોજે છે તે તે સ્થાનના વિચારથી અન્વય કરી શોધી ન કહાડીયે તો ગુંચવારો થાય એમ છે. આ સર્વ શબ્દો-માંથી કોઈને કવિ પોતાની પરિભાષા કરી દેવા જેટલો આદર રાખતા નથી, અને જગત્ને અસત્ય કહેવાની ના પાડે છે પણ એમની હૃદયવૃત્તિને કે પ્રેમરસને એ જગત્ અને સંસાર ઉભયવેદાન્ત-ની પેઠે છેક સ્વપ્ન જેવાં નથી વસતાં તો એ ઉભયમાંથી એકની પણ એમને રજ પરવા પણ નથી. સંસારશબ્દને જગતના પર્યાયરૂપે વાપરી કવિ તેનું ભગવદ્રૂપત્વ દર્શાવે છે કે,

“ સંસાર સૂક્ષ્મ બીજરૂપ સદા હરિમાં સત્ય,

“ જ્યમ વૃષા વીત્યે અમ્ર અંતર્ધ્યાન હોય સડ જોય,

“ ક્યહું હતાં નહીં તો સમય આવી કોણ વરસ્યું તોય?

“ ભવ લીલા છે ભગવંતની, સંશય ન ભગવદ્રૂપ.”

“ છે કારણ સાચું દયાપ્રીતમ, કાર્ય પણ તદ્રૂપ.”

ર. વ. પદ ૩૪; ૬-૮.

એ જ સંસારને મૂળ પ્રકૃતિનું અને મહામાયાનું નામ આપી અન્યત્ર તેને કવિ મહાપુરુષની કિંકરી કહે છે (ખંડ ૧૮) અને એ કિંકરીની સૃષ્ટિને આસુરી કહે છે: (ખંડ ૧૯). એ આસુરી રૂપ-વાળી માયાનું કાઠરૂપ અખિલનું રસાઠરૂપ જોઈ કંપે છે: ખંડ ૧૮. અર્થાત્ માયાનું સ્વરૂપ આવું નિન્દ્ય અને બીભત્સ છે. અન્ય સ્થાને વળી માયાશબ્દને પ્રકૃતિના નહીં પણ મોહના પર્યાયરૂપે કવિ પ્રયોજે છે અને તેનું ‘અને અવિદ્યાનું એકતું નિવાસ સ્થાન કામને અને દામને ગણી ત્યાં આગઢથી ન્હાસી જવાનો ઉપદેશ કરે છે.

“ દુષ્ટ સંગ પ્હેલો. પરનારી જી, નિજની પણ વહુ પ્રિય નહીં સારી જી,

“ કામ દામ બે માયા ધામ જી, સદા અવિદ્યા ત્યાં વિશ્રામ જી.

“ વિશ્રામ જ્યાં નિત્ય અવિદ્યા, ત્યાં સડ અમંગલ હોય,

- “ શ્મશાન સ્થલ ત્યાં પ્રેત હોય, કૌતુક ન માને કોય.
 “ તરુણી જ માયા મોહની, તરવા ન દે જ્યાં સંગ,
 “ અણમળ્યા કદી કો ઉગરે, મલતાં સકલ બલભંગ.
 “ તે માટ એવું ન્હાસવું, જ્યમ છાયા સ્પર્શ ન થાય,
 “ જ્યમ છાયામગરી છાયા અડતાં કાયા કરડી खાય. ”

ર. વ. પદ ૭૪, ૨-૫.

૩૩. કવિના સ્થૂલ જીવનને કલંકિત ગણવું કે ન ગણવું તેની તુલના કરનારને કવિના આ ઉદ્ધાર બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. બાકી પ્રસ્તુત પ્રસંગને માટે તો કવિના સર્વેશ્વરવાદની કેવી મર્યાદા છે તે સમજાવવા માટે આટલું દિગ્દર્શન કરેલું છે. એ મર્યાદામાં રહીને એ વાદ સર્વાત્મભાવની ભાવનારૂપે કવિના અક્ષરદેહમાં સ્ફુરે છે તે પ્રસંગ આવ્યે જોઈશું. અત્યારે તો એટલું જાણવું બસ છે કે વેદાન્ત આત્મવત્સર્વભૂતેષુ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ એમ કહે છે ત્યારે સંપ્રદાયનો સર્વભૂતાત્મભાવ પણ એવું જ કહે છે, અને જે જગત્ને વેદાન્ત અધ્યાસરૂપ ગણી માયા નામ આપે છે તે જગત્ને દયારામ સત્ય ગણીને પણ તે જગત્સૂત્ર ફળના રસને માયાનું નામ આપી એ રસને અને કલ્પિયાને તેમ છોતરાંને સાથે લાગા એક ન્યાયે જ ફેંકી દે છે અને સટે સર્વાત્મભાવ વગેરે નામવાળી ભાવના-ઓથી નવધાભક્તિનાં સ્વરૂપને દેખે છે તે પ્રસંગ આવ્યે જોઈશું.

૧ રાધાકૃષ્ણમાં કવિના રસવિષય.

૩૪. અક્ષરબ્રહ્મરૂપ જેનું સદન છે એવા નિત્યકૃષ્ણ રસરૂપ પૂર્ણાનંદરૂપ છે એવું કવિવચન ઉપર દર્શાવેલું છે. પણ ઉદ્ઘોધક શક્તિનો સમાગમ જ આ રસરૂપ કૃષ્ણને નિત્ય હોય છે અને એ શક્તિને કવિ રાધાનું નામ આપે છે. અક્ષરબ્રહ્મ અથવા નિયન્તા ઈશ્વરને આ રાધાકૃષ્ણ પોતાનું ધામ કરી લે છે અર્થાત્ સ્થૂલ વિશ્વરૂપની નિયામક શક્તિરૂપ ઈશ્વરના પણ હૃદયમાં રાધાકૃષ્ણના વિહાર નિત્ય જામી રહે છે. એ હૃદયમાં પણ રસ અને રસોદ્ઘોધક શક્તિનો

ઉદ્ભવ અને સમાગમ કવિ રાધાકૃષ્ણના નામથી વળવે છે, અને રાધાને સ્વામિનીજીને નામે પણ ઓળખે છે. એ રાધાકૃષ્ણ અથવા રસશક્તિ અને રસોદ્બોધકશક્તિ શ્રીઅંગમાંથી સાથે લાગું ઉત્પન્ન થયેલું વસ્તુતઃ એક જ સ્વરૂપ છે પણ એક ચળાની બે દાઢ જેવું હોવાથી જુગલરૂપે જણાય છે.

“ શ્રી સ્વામિની શું સ્વરૂપ તે શુણ કહું સહિતવિવેક

“ શ્રી કૃષ્ણરાધા નામે બે, વસ્તુતા જોતાં એક.

“ જ્યમ અગ્નિ-જ્વાળા, ચંદ્ર-કોમુદી, સિન્ધુ ને વઢી છોઢ,

“ કહેવાં ભિન્ન અભિન્ન વન્ને વસ્તુ એક જ ખોઢ.

“ જે “એકમેવાદ્વિતીય બ્રહ્મ” કહ્યું શ્રુતિએ જુઠા જાણી,

“ નહીં તો થયું ધ્રુવ “એવ” શબ્દે અદ્વિતીય શીદ વાળી ?

“ માસે જુગલ વૈ એક બે મઢી, હેતુ એ પુનરુક્તિ,

“ જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણરાધા એક બે એ જુક્તિ. ”

ર. વ. પદ ૮૬; ૫-૮.

“ એક ચળો જ્યમ દ્વિદઢ મઢીને જી, સ્વતઃસિદ્ધ રહ્યા બે હઢીને જી;

“ સત્ય ચળો જ્યમ માસે એક જી, દ્વિદઢાંતરમાં વિરલ વિવેક જી;

“ ત્યમ અક્ષર-વેષ્ટિત જુગરૂપ જી, અનુભવી જાણે વાત અનૂપ જી.

“ એક રૂપથી રમણ ન થાય જી, બીજું ઇચ્છુ સમ વ્રજરાય જી.

“ વ્રજરાય સમતા અવર નહીં, નિજ સરીખા નિજ એક,

“ સ્ત્રીરૂપ નિજ આત્મા હૃદયમાં, લીલા નિત્ય વિવેક.

“ સહુ વિદ્યમાન હતો ઉપસ્કર રસોદ્બોધક જેહ,

“ શ્રી સ્વામિનીજી સહ પ્રકટ કીધો બાહ્ય ઇચ્છા નેહ.

“ શ્રી રાધિકાથી રમણ અચલિત કરે સુન્દર શ્યામ,

“ એ રીત વેદવચન સાચું, કૃષ્ણ આત્મારામ.

“ માતી પઢોલું, રૂપ છાયા, સંગ પ્રકટ્યાં બેય,

“ જ્યમ દીપક દીપકથી હવો સમરૂપ નિઃસંદેહ. ”

ર. વ. પદ ૮૭, ૧-૬.

શ્રીકૃષ્ણ જેને પૂર્વે રસરૂપ કહેલા છે (સ્કંડ ૧૫) તે અને તેમની રસોદ્બોધક સામગ્રી (જેને ઉપરની પંક્તિઓમાં રસોદ્બોધક ઉપસ્કર નામ આપેલું છે) આ પ્રમાણે એક વસ્તુ છે અને એ સામગ્રીમાં મુખ્ય શક્તિ સ્વામિનીજી એટલે રાધા છે. એ કૃષ્ણ અને રાધા શ્રીઅંગની પુષ્ટિમૃષ્ટિ છે (સ્કંડ ૨૬-૨૭) અને તે યુગલરૂપે દેશ્વાય છે પણ ઘડીમાં કૃષ્ણ રાધા થઈ જાય છે અને ઘડીમાં રાધા કૃષ્ણ થઈ જાય છે.

“ શ્રીકૃષ્ણ હોય કદી રાધિકા, થઈ જાય રાધા કૃષ્ણ;

“ ત્યાં કાર્ય કારણ કથન શું! પૂરણ પરસ્પર તૃષ્ણ.

“ આત્મા વૈ રાધિકા પ્રોક્તા, વેદની શ્રુતિ એહ;

“ જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ રાધા એક નિઃસંદેહ. ”

ર. વ. પદ ૮૭; ૭-૮.

તેમનાં રૂપ અને અલંકારાદિક કહેવાય છે તે સડ “ સામિપ્રાય ” છે. ર. વ. પદ ૬૨; ૭. અર્થાત્ સાંકેતિક છે. જેમ કે રાધા કૃષ્ણ થઈ જાય અને કૃષ્ણ રાધા થઈ જાય એવી રીતના રસશક્તિ અને રસોદ્બોધક શક્તિના પરસ્પર આઘાત-પ્રત્યાઘાતને સમયે જે રસ-પ્રવાહ નીકળવા માંડે તેમાં સ્નાન થતાં જ તે સ્નાન કરનાર ભક્તો સાંસારિક વિકારોમાં રચ્યાં પચ્યાં રહેવાનો પોતાનો સ્વભાવ બદલી નાંખે છે અને દુષ્ટતા અને મલિનતા છોડી સાધુ થઈ જાય છે. આ સ્વભાવ વદલાવનાર રસપ્રવાહ તે જ કૃષ્ણભક્તનાં યમુના મૈયા.

“ જુગલ રૂપનું સરશ્રમવારિ જી, તે શ્રી યમુનાજી સુખકારી જી,

“ તુર્ય પ્રિયા શ્રીહરિનાં કહાવે જી, સ્વભાવ સમતા કોઈ ન આવે જી.

“ પિયુ આદિ સડને સુખરૂપ જી, કોશકૃપાના અત્ય અનુપ જી;

“ સ્વભાવ જીત્યાનો ન ઉપાય જી, તે જીતાવે યમુના માય જી.

“ એ માઈ કૃષ્ણા કૃષ્ણરૂપિણી કરે ડજ્વલ દાસ;

“ સહજે થયું પયપાન પાવી, ત્હોય નહીં યમત્રાસ.

“ જન સ્નાન સકૃત નુતન તનુ, યોગ્યતા સેવન કૃષ્ણ,

“ અહો ? સસ સાગર મેદિની નિજ જન પૂરક તૃણ. ”

“ સદ્ય સ્મરણ કરતાં માત્રમાં લય પાપ સહ સંતાપ;

“ શ્રી યમુનાજી વીજાં નથી; શ્રીકૃષ્ણ પૂરણ આપ. ”

ર. વ. પદ ૮૮, ૧-૫.

યમુના સ્વરૂપમાં રસશક્તિના અને રસોદ્બોધક શક્તિના આઘાતપ્રત્યાઘાતથી સ્મરશ્રમવારિરૂપે ઉદ્ભવતા નવીન રસપ્રવાહનો આમ સમાસ છે અને તે પ્રવાહ મનુષ્યના સ્વભાવનો ઉદ્ધારક છે તો રસોદ્બોધક શક્તિરૂપ સ્વામિનીજી રાધિકાના અંગમાંથી જે સુગન્ધ પ્રવાહ નિરંતર પ્રસરી કયો છે, તે સુગન્ધ જ તુલસીનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, એ તુલસી છે જ વૃન્દાજી, એ તુલસીનું વન તે જ નિત્ય વૃન્દાવન, અને એ વનના સુગન્ધનો પાસ જે પદાર્થમાં નથી રસોદ્બોધકશક્તિના સુગન્ધનો અંશ પણ જેનામાં જણાતો નથી—એવા પદાર્થનો રસશક્તિરૂપ શ્રીકૃષ્ણ કદી પણ સ્વીકાર કરતા નથી. એ સુગન્ધથી જ પતિવ્રતાપણું અને અનન્યભક્તિની પ્રાપ્તિ છે. એ સુગન્ધરૂપ તુલસી પણ હરિપ્રિયા છે પ્રભુપ્રાપ્તિને માટે આવશ્યક છે; ર. વ. પદ ૮૮; ૬-૮. અવતાર-દશામાં શ્રીકૃષ્ણના પ્રસંગમાં આવેલા અને સાંપ્રત વૈષ્ણવ શ્રદ્ધામાં સ્થૂલરૂપે પૂજનીય ગણાતા અનેક પદાર્થો આવી રીતે “ સામિપ્રાય ” છે. અને તે અમિપ્રાય શોધવામાં અને કથવામાં કવિને ઓર આનંદ થાય છે, કારણ તેમ કરતાં તેની દૃષ્ટિ સ્થૂલ પડો મેદી સૂક્ષ્મ નિત્ય પદાર્થોમાં પ્રવેશ કરી શકે છે.

૩૫. જ્યારે જ્ઞાનભક્તિથી પ્રમેય કરવાનું અક્ષરબ્રહ્મ સર્વ જીવોના આશ્રયરૂપ નારાયણ નામે કવિએ વર્ણવેલું છે (સ્કંડ ૨૮) ત્યારે રસરૂપ શ્રીકૃષ્ણ માત્ર અમુક જીવોને જ “ નિજ ” જન ગણી પોતાની સમતા આપે છે: (સ્કંડ ૩૪; ર. વ. પદ ૮૭:૩.) એ “ નિજ ” જનમાં “ સુન્દરી શ્યામા તળાં વહુ વૃન્દ ” છે એટલું જ નહીં પણ જે છે તે “ સકલ ” વસ્તી “ સુન્દરી ગ્રામ ” જ છે; સ્કંડ ૨૬.

આ સુન્દરીઓ ! નિરન્તર રાસ વિલાસ સર્વદા મચી રહેલો છે, અર્થાત્ એ સર્વે રસોદ્બોધક શક્તિના અંશ છે અને તેમાં 'સ્વામિનીજી' રાધા મુખ્ય છે. “ રાધા ” શબ્દ આરાધનમાંના રાધ ધાતુ ઉપરથી થયો છે. અને ભક્તિવાચક છે. પણ અક્ષરબ્રહ્મ ઉપરની ભક્તિ કહી છે તેનાથી શ્રીકૃષ્ણઉપરની ગોપીઓની અને રાધિકાની ભક્તિ વિલક્ષણ ગણેલી છે. તે સર્વે વિવેક સમજવા હવે આપણે કવિની દૃષ્ટિમાં વસેલું ભક્તિ પ્રકરણ ઉકેલીશું અને તે પછી ક્રમે-ક્રમે રસશક્તિ અને રસોદ્બોધક શક્તિના સંબંધનાં રૂપક સ્પષ્ટ થશે.

૬. ભક્તિ પ્રકરણ.

૩૬. જે ભક્તોને અને ભક્તિને પ્રભુના પ્રથમ કૃપાકટાક્ષની દૈવી સૃષ્ટિ ગણી અન્ય જીવોની અને તેમના સંસારની આસુરી સૃષ્ટિથી ભિન્ન રાખ્યાં છે (ખંડ ૧૯), જે ભક્તોને અને ભક્તિને માટે પુષ્ટ-પુરુષોત્તમરૂપ નિત્યકૃષ્ણની રસરૂપ ભાવના કવિના હૃદયમાં મહાજ્વાલાઓને પ્રકટે છે, તે ભક્તિના વિષય સાથે કવિ જેને નારાયણમાં સામાન્ય જીવોએ કરવાની ભક્તિનો વિષય પણ સંબંધ રાખે છે. માટે એ બે પ્રકરણો ભેગાં વિચારીશું.

૩૭. કર્મ, ધર્મ, અને જ્ઞાન એ સર્વેનું સ્થાન કવિ ભક્તિથી નીચે ગણે છે, સર્વના ફળરૂપ ભક્તિને ગણે છે, એ સર્વ વિનાનો પણ ભક્તજન ચાંડાલ હોય તો તે શ્રેષ્ઠ છે એવું કહે છે, અને ભક્તિને માટે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો તેવા ત્યાગથી અકલ્યાણ નથી એમ કહે છે: ર. વ. પદ ૪૮. એ ભક્તિના બે પ્રકાર છે. નિયન્તાનું સ્વરૂપ સુજ્ઞાત કરી તેના દાસ્યભાવથી ભક્તિ કરવી એ એક પ્રકાર, અને તેને માટે જ્ઞાન, ધર્મ, વગેરે સાધનો આવશ્યક છે, અને એ ભક્તિનો માર્ગ તે મર્યાદામાર્ગ છે: શુ. સિ. પ્ર. ૭૪. જ્યાં આમાંનાં કાંઈ પણ સાધનવિના કેવળ પ્રોતાના સ્વરૂપના બલથી”ઈશ્વર ભક્તિસાધ્ય થાય છે તે ભક્તિમાર્ગ પુષ્ટિમાર્ગ છે, અને એ સ્વરૂપબલ તે જ પ્રેમબલ છે: ઈશ્વરનો ભક્ત ઉપર

પ્રેમ અને ભક્તનો ईश्वर ઉપર પ્રેમ એ ઉભય સ્વરૂપના પ્રેમવલ્લથી જે ईश्वरસંયોગ થાય છે તે પુષ્ટિમાર્ગની મુક્તિ છે. આ વિષયનું કવિ દયારામ વારંવાર ચર્ચિત ચર્ચણ કરે છે. એના હૃદયમાં ઉભય પ્રકારની ભક્તિ સ્ફુરે છે. એનાં પદો એની દાસ્યભાવની ભક્તિથી ભરેલાં છે તેમાં અનેક પ્રકારની યુક્તિયોથી નિયન્તાનું સ્વરૂપ ઓલસવાના સ્પષ્ટ પ્રયત્ન છે, અને એવા પ્રયત્નોથી જે ईश्वરસ્વરૂપનું ભાન થાય છે તે ભાન તે જ સંપ્રદાયોક્ત જ્ઞાન છે. જ્ઞાન, ધર્મ, આદિથી ભક્તિ વધારે છે અને એ ભક્તિ સાધ્ય કરવા જેવી છે એ પળ આ જ્ઞાન છે, અને વેદાન્તનું જ્ઞાન તે તો અસત્ય છે એવું સંપ્રદાય મત છે. રસિકવલ્લભના એક મ્હોટા ભાગમાં વેદાન્તનું ઉપરા ઉપરી સ્વંડન કરેલું છે, અને તેમાં તેમ બીજાં સ્થાનોમાં કવિ યોગાભ્યાસની મશ્કરીઓ કરે છે તો સંપ્રદાયમત પ્રમાણેના જ્ઞાનને પળ ભક્તિ આગલ ઉતારી પાડવા ચુકતા નથી અને એ જ્ઞાનથી થનારી અનેક પ્રકારની મુક્તિને પળ ગાલો દેઈ ભક્તિને અને ભક્તિના આત્મારૂપ પ્રેમને પૂજે છે.

- “લ્હેવું કઠળ સહુ રીતથી, જ્ઞાનમાં વિઘ્ન અપાર,
 “એ ઘુણાક્ષર ન્યાયે સફલ કોકને કોઈએક વાર.
 “તે લાભ પળ વલ્લી તુચ્છ જોતાં, મુક્તિ મૃત્યુ સમાન,
 “જે અસુર અરિભાવે મલ્યા, સમ ઠર્થુ વૈર ને જ્ઞાન.
 “એ તત્ત્વહુપણુ તુચ્છ લાગે પ્રેમરસ પીનાર.

❀ ❀ ❀ ❀ ❀

- “ઢોકલા સરસી મુક્તિથી જનપ્રેત થાય પ્રસન્ન,
 “જે ભક્તિ ઘેવર ભોગીયા, તેનું ન માને મન.”

૨. વ. પદ ૫૩.

જે જ્ઞાનને સાધતાં વિઘ્નો છે, જે જ્ઞાનથી મલવાની મુક્તિ પળ આવી શુદ્ધ છે, તે જ્ઞાન જાતે પળ દીવાની પેઠે પવનથી હોલાઈ જાય

एवुं निर्वळ છે, અને भक्तिनी ज्योत्स्ना तो स्वयंप्रकाश रत्नप्रदीपनी
पेठे कदी होलाय नही एवी છે:

“ भक्ति मणि ने दीपक ज्ञान जी”

“ अभय सभय आ कार्य मान जी ”

र. व. पद ५५; २.

भक्ति आगळ योगने पण कवि निर्मात्य गणेछे.

“ अजपा जपो, अनहद सुणो, पोपलां सघळां व्यर्थ,

“ जन दयाप्रीतम कृष्णभक्ति विना न सरे अर्थ”

र. व. पद ५४; ८.

૩૮. શાસ્ત્રવિહિતકર્મમાર્ગ પણ નકામો છે અને પ્રભુના નામનું
માત્ર સ્મરણ થાય તો તે પાપને ધોઈ નાંચે છે; ર. વ. પદ ૫૯, ૭૦
અને ૭૧. પ્રભુના કેવલ નામસ્મરણથી અનેક પાપો જાય છે એ
ભાવના આ યુગમાં એકદમ સમજાય એમ નથી. જેનું આજ નામ-
સ્મરણ થાય તેનો કાલ રંગ લાગે તો એ રંગ લાગવાથી પાપ નષ્ટ
થાય છે માટે જ નામ-સ્મરણ આવા ફળનું સાધન છે. જેમ કોઈ
સ્ત્રીને જોવાથી કામીજનને તેનો રંગ લાગે છે તેવી જ રીતે પ્રભુના
નામસ્મરણથી કોઈ સુપાત્ર જનને મોડો વ્હેલો કે તરત પ્રભુનો રંગ લાગે
છે. આથી જ આ રંગ લાગે તે જ સાધન છે અને અન્ય સાધન ક્ષુદ્ર છે
જપતપ આદિ ચિત્તશુદ્ધિનાં કર્મરૂપસાધન જ્યાં સુધી સાધક તેનીપાસે
જન પ્રભુથી વિમુક્ત હોય છે એટલે કેવલ સંસારના રંગવાલો
હોય છે ત્યાંસુધી તેને ફળતાં નથી, અને સંસારના રંગથી પુરેપુરો મુક્ત
થઈ શકેલો ન હોય અને તેટલે અંશે માયાના આવરણને વશ રહી
દોષ કરી બેસતો હોય તેવા પુરુષને કાંઈ પણ સાધન ન હોય પણ
પ્રભુના પ્રેમનો રંગ થોડો ઘણો પણ લાગેલો હોય તો તે રંગને બઢે

૧ રત્નપ્રદીપની આવી કલ્પના મેઘદૂતમાં પણ છે,

अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान ।

શ્રીમૂઢાનાં ભવતિ વિફલપ્રેરેણાચૂર્ણમુષ્ટિઃ ॥

मायाना आवरणने क्षीण करी शके छे अने दोषथी तेम तज्जन्य पापथी मुक्त थाय छे. आ ज अभिप्रायने उद्देशी कवि उद्धार करे छे के:-

तेवा हरिसन्मुखना दोष, साधन विमुख तणां,
जेम निष्फल मृगजळ, तद्वत् थोडां अथवा घणां.

* * * * *

रागादिक तस्कर नही तेने, काराग्रह न भुवन रे.
‘मोहबेडी त्यां लगी तेने. ज्यां लगी नही हरिनो जन

४ बृ. का. दो. ८३९-४०

३९. संत्संगथी आ रंग लागे छे अने रंगथी पोते पापीजनने पण वश थाय छे एवो उच्चार कवि हरिमुखमां मुके छे.

“ रोधाउ नही वेदाध्ययन आदि विना संत्संग,
वण धर्मसाधन थाउ वश हुं जो सुसंगे रंग.

* * * * *

स्त्री वैश्य शूद्र ने अंत्यज जाति रज-प्रकृतिसपाप,
ते ते सउ मुज पामिया केवल सुसंग प्रताप. ”

र. व. पद, ७०.

हरिए जन्म आप्यो, जन्म सफल करवानी सेनानुं नायकपणुं आप्युं, पण ज्यां मनाजी सुबेदार ज दुश्मनने जईने मळयो अने बधी सेना फरी गई त्यां ए सुबेदार उपर हरि बे अक्षरनी आज्ञा मोकले तो ज सेनापति जीते माटे ए आज्ञा मागतां कवि कूहे छे के-

“ सुनीये जु हरि हृदय के बंदेकी अरज हैं;
बेदील हुई सब साही, साहेबकी क्या मरजी हैं !

जीस कामकुं भेजाथा सो कुछ भी ना कीया,
मैं क्या करूं एकला ! कीसीने न तन दीया.

मनाजी सुबेदार सो दुश्मनकुं जा मीला,
उमराव दसो थे सो उसकी संगते चला.

माना नहीं कीसीने एक हुकम हमारा,
दगाबाज हुई फोज, कीया काम नकारा.

* * * * *

दो खतका खक लींखके मनाजी फीरावना,
नही तो हझुरकदम दयाकुं बुलावना.”

द. का. सं. ६५४. पद ३७.

संसारमां जन्मसिद्धि करवा हरि हझुर पासेथी आ बे अक्षरनो
रूक्को दयाने जोईये छीये अने ए रूक्का उपर हरिनुं नाम होय
तो आ कलियुगमां बस छे.

“ गोविंद नामको आधार, साधन ओर नहीं काम कलीमे !
रनते बेडो पार !

* * * * *

तृषा होय पीये यह अमृत तजी आलस हंकार;
यह अवसर नहीं बहुर मीलेगो खरचत लाख हजार.

* * * * *

दयाप्रीतम करुना जीनकेपर, तीनको लागे तार ! गोविंद.”

(द. का. सं. ६५४-५ पद ३८)

मात्र गोविंद नाममां जेने रस होय छे तेने ते आमसाधनरूप थई
जाय छे अने तेनो “तार” लागे छे, तो पछी साधनविनानी
आहीर जातिनी पण अत्यंत प्रेमबळवाळी गोपीओ जीती जाय
तेमां नवाई शी ? तेमणे तो मथुराना बीरपेंडा जेवो प्रेमपेंडो
चाखेलो छे एटले प्रभु जाते तेमने रास रमाडे छे.

“ बीर पेंडो प्रेमको नोखो कहावे ज्याको बेदहुं भेद न पावे,
बीर०

* * * * *

अजीत स्वतंत्र अच्युत ब्रह्मचारी निगम नेति नेति गावे,

સબ સાધનતેં રહિત જ્યું અબલા સો થેઈ થેઈ નાચ નચાવે !

* * * * *

કોટિ પ્રયત્ન કરો દયાપ્રીતમ નેહ બીના બસ ના આવે,

દ. કા. સં. ૬૧૮-૯ પદ ૬૧.

૪૦. સાધનહીન અબલાઓના પ્રેમને વશ થઈ જાતે અચ્યુત સ્વતંત્ર બ્રહ્મચારી પ્રભુ તેમના પ્રેમનું પોષણ કરી તેમને થેઈ થેઈ નાચ નચાવે છે અને પ્રેમવિના કોઈને વશ થતો નથી. તે પ્રેમ એ જ ભક્તિનો આત્મા છે અને નામસ્મરણાદિક સર્વ પ્રકારની ભક્તિમાં એ પ્રેમનાં જ્ઞાંત્રાં પળ કિરણ હોય તો સફળ સાધન થઈ પડે છે અને તે આગળ સર્વ અન્ય સાધન નકામાં છે. એવા પ્રેમસાધનથી જે જીવ હરિસન્મુખ થયો નથી તેનાં સાધન નકામાં છે અને પ્રેમસાધનથી જે હરિસન્મુખ થયો છે તેના “મનાજી સુબેદાર” ને ફેરવવાને હરિના નામરૂપી રૂઢો તૈયાર છે તો માત્ર નામસ્મરણની ભૂમિકાથી પળ ઉપરનાં સર્વ પગથીયાં ચઢી ગયેલી અને પ્રેમભક્તિની સીમા પહોંચેલી ગોપિકાઓના “મનાજી સુબેદાર” ને માટે હરિએ કેવી વ્યવસ્થા કરી હોવી જોઈએ તે વિશે કવિનો ભાવાર્થ ન સમજાય એવો નથી. અક્ષરબ્રહ્મરૂપ સદન જેના મધ્યબિન્દુમાં નિત્ય કૃષ્ણ રહે છે ત્યાં તેનો અને સુન્દરીગ્રામનો પ્રેમભક્તિનો રાસ નિત્ય મચી રહે છે. તે મધ્યબિન્દુ બહારના એ સદનરૂપ અક્ષર-બ્રહ્મની ભક્તિમાં પળ “મનાજી સુબેદાર” ઉપર અને તેના દશ ઝમરાવો ઉપર આટલો અંકુશ કવિ યાચે છે. તે સદનના મધ્યબિન્દુમાંના વિલાસકાળે તો એ સુબેદાર અને ઝમરાવોને માટે કાંઈ પળ અવકાશ કવિની ભાવનામાં હોવો સંભવે જ નહીં એ સ્પષ્ટ લાગે છે. રસોદ્ધોધકશક્તિના સુગન્ધરૂપ સૂક્ષ્મનિત્યતુલસીથી જેની દુર્વાસનાઓ નષ્ટ થઈ ન હોય અને એ જ શક્તિના સ્વેદરૂપ સૂક્ષ્મનિત્યયમુનામાં સ્નાન કર્યાથી “પાપોઽહં પાપકર્માહમ્” આદિ વાક્યો વડે જે જીવોનો પ્રથમ સ્વભાવ બદલાયો ન હોય તેવાઓને

ए यमुनापासेनी अने ए तुलसीथी वट थयेला वृन्दावनमांनी सूक्ष्मनित्यकुञ्जगलीओमां रास जोवानो के रमवानो' अवकाश कविनी भावनामां होय एवो अर्थ कविना कोई उद्धारोने आपवा पहेलां कंई नही तो कविनो न्याय शुद्ध करवाने माटे आपणे कांईक आचको खावो घटेछे.

૪૧. ભક્તિના સંપ્રદાયમાં નવ પ્રકાર કહેલા છે અને નવધા ભક્તિને શિરઃસ્થાને પરાભક્તિ મુકી છે. આ દશ પ્રકારનું વિવેચન અન્યત્ર કરીશું. તરતમાં એટલું જાણવું' બસ છે કે આ ભક્તિની નિસરણિનું નીચામાં નીચું પગથીયું દાસ્યભાવનું છે અને ક્રમે ક્રમે દાસભક્તનો પ્રેમ વધતો જાયછે તેમ તેમ પગથીયાં ચડતો જાયછે અને પ્રભુના પ્રેમને આકર્ષતો જાયછે, અને એ આકર્ષણ સંપૂર્ણ થતાં છેક ઉપરને પગથીએ શ્રીકૃષ્ણ અને ભક્ત એકતા પામી વિહાર કરેછે. આ પ્રમાણે ભક્તનો પ્રેમ એ જ સંપ્રદાયનું સાધન છે અને એ જ ભક્તિનો આત્મા તેમ જ સ્વરૂપ છે. પરંતુ જેમ સૂર્યના પ્રકાશને રાત્રિસમયે તેમ વાદળાંને સમયે આવરણ હોય છે અને દીવાના પ્રકાશને પવન વગેરે વિક્ષેપ હોય છે તેમ ભક્તના જીવને પણ આવરણ અને વિક્ષેપ હોય છે. ભક્તિનાં નીચલાં પગથીયાં ઉપર ચ્હડનારને એ આવરણ અને વિક્ષેપ નહે છે અને ઉપરનાં પગથીયાં ઉપર પહોંચ્યા પછી તે પ્રેમરસના શુદ્ધ પ્રકાશને અનુભવે છે એવી કવિની ભાવનાને સમજવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

૭ આવરણદોષ.

૪૨. કામ અને દામ આદિ દોષને વિષયે કવિયે ઉપર પ્રમાણે પોતાનાં વચન કહેલાં છે. એ દોષ જાતે વિક્ષેપરૂપ થાય છે. શુ. સિ. પ્ર. ૭૫. એ સર્વ દોષને ગુણરૂપ ન ગણી, દોષરૂપ જાણી લેઈ, તેના ઉપર અરુચિ થાય અને અમુક વસ્તુ ખાવાની ન ગમે તેમ વિષયના ભોગ ઉપર અણગમો થાય ત્યારે તે અણગમાવાંઝા મનની સ્થિતિનું નામ વૈરાગ્ય કૂહેછે. જ્યાં વૈરાગ્ય નથી હોતું ત્યાં

મોહ હોય છે અને મોહ એ જ્ઞાનમાર્ગમાં અને યોગમાં, તેમ ભક્તિ માર્ગમાં પણ મ્હોટું આવરણ ગણાય છે, અને દયારામ તેને વિષયે શું કહેછે તે હવે જોઈશું.

૪૩ જે સત્સંગ ભક્તિને રંગે ચ્હડાવે છે તે સત્સંગ તુંબિકા પેઠે તારે છે. પણ સવિકાર ડરવાલાને સત્સંગ ફલતો નથી તેમ એવા ડરવાલાનો સંગ પણ તારી શકતો નથી; કારણ આવા દૃષ્ટાંતોમાંના સંગ તે લીલી તુંબિકા જેવા છે.

“તરે તુંબિકા, આશ્રિત તારેજી, અનુભવ સડને શાસ્ત્ર પોકારે જી

“પણ જો ડર હોય રહિત વિકારજી; તરે ન તારે ન લીલી લગારજી.

“લીલી ન તારે તુંબી ત્યમ ન ફલે સમલ જનસંગ,

“ફરી તેનું તે જ કરે સુકાર્ય વિકાર થાતાં ભંગ.

❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀

“ડરગ્રન્થિઓ તે માન્યા ત્યમ સત્સંગ ન ફલે નૃશંસ.

❀ ❀ ❀ ❀ ❀

“જિજ્ઞાસુ ઉપદેષ્ટા ઉભય હોય ઉચિત ટલે ભવરોગ,

“જવ દયાપ્રીતમ કૃષ્ણકરુણા, તવ મલે એવો યોગ.”

ર. વ. પદ ૭૩.

આ વિષયને વધારે ચર્ચતાં “મનમતિસંવાદ” (૪ વૃ. કા. દો. ૭૭૮-૭૮૨) માં કવિ કહેછે કે,

“જેવી સંગત મન કરે તેવું તે થઈ જાય;

“વિષયી જનનો સંગ તો મન બગડ્યાનું ઠામ,

“સુસંગથી મન શુચિ રહે, ભજન ગમે ઘનશ્યામ”

મ. મ. સં. ૧૧.

વઢી બદ્ધો હિ કો?—યો વિષયાનુરાગી, એ મળિરત્ન માલાના વાક્યવત્ કહેછે કે,

“વિષયી મન પરવશ અતિ, સદા કશું નહીં ભાન,

“માટે મહા અપરાધ એ, ભાવે નહીં ભગવાન.”

મ. મ. સાં. ૨૩.

વિકારરહિત વિરક્ત મન થઈ જતાં જાતે જ જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, એ વેદાન્તવાક્યવત્ ભક્તિનો ઉદય થવામાં કારણકાર્ય-સંબંધ કવિ દર્શાવે છે કે,

“ અનાયાસ મન વશ રહે, પ્રપંચ પ્રીતિ જાય ”

“ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ દૃઢ સઘ્ય શ્રીહરિની થાય.”

મ. મ. સં. ૩૧

અવિરક્તની મનસા મારેલાં પળ કટેવને છોડતી નથી.

“ ક્ષુધિત શ્વાનની પેર મનસા ફરે રણલતી;

“ ઇંટો કડકો કંઠી મળે, શ્વાય કંઠી કંઠી માર,

“ તદપિ ટેવ તજે નહીં, ના માને ધિક્કાર.”

મ. મ. સં. ૬.

મનનો આવો સ્વભાવ છે. તેને વશ કરતાં આકુલવ્યાકુલ થવું પડે છે, પણ તે સજ્જ કરીને પણ તેને વશ કરવાનો પુરુષપ્રયત્ન આવશ્યક છે.

“ વિકલ થાય તો થાવા દે, હરિ ભજ રાખી ધીર;

“ વિના ચ્હડાવ્યે કામઠી ક્યમ કરી વાગે તીર ? ”

મ. મ. સં. ૯.

એ પુરુષપ્રયત્ન કરતાં કરતાં હરિભજન કર્યાં કરજે જેથી એ તીર આખરે લક્ષ્યસ્થાને વાગશે; કારણ જ્યાં ધૈર્યસહિત હરિ ભજાય છે ત્યાંથી મોડી વ્હેલી વિષયસત્તા નષ્ટ થાય છે. જેમકે

“ સિંહ સે જે વનમાં ત્યાં ક્યમ વસે શીયાલ ? ”

મ. મ. સં. ૨૧.

“ મનાજી સુબેદાર ” ને વશ કરવાને આમ હરિનો “રુક્ષો” લેઈ જવું, અને પુરુષપ્રયત્નથી તેને વશ કરવાનું, મહાભારત કામ અવશ્યે સાધવું. ભક્તિના માર્ગમાં અંતરાય થયેલા એક મહાઆવરણને આમ ભક્તિથી જ ભેદવાનું છે.

૪૪. મનુષ્યના જીવન ઉપર એક આવરણ આવા મોહનું બંધાયું છે તો બીજું આવરણ દુઃખનું બંધાયું છે. મોહનું આવરણ મનુષ્યને વિષયોના બન્ધમાં બાંધી લે છે અને શત્રુજેવા એ બન્ધ ઉપર તેની પ્રીતિ કરાવે છે, તો દુઃખનું આવરણ મનુષ્યને વૃથા ભયના અને ત્રાસના બન્ધનમાં નાંખે છે અને તે બન્ધનને એ મનુષ્ય શત્રુરૂપ ગણે છે ત્યારે ભક્તને માટે તો દુઃખ મિત્રનું જ કામ કરે છે. ઇટલ્લી શ્રદ્ધાથી તે આવરણ ભેદાય છે ને તેને સ્થાને પ્રકાશ થઈ જાય છે.

આ પ્રકાશ કેવી રીતે થાય છે ?

૪૫. આંપણમાં પ્રારબ્ધાદિક ત્રિવિધ કર્મ અને તેના પરિપાકરૂપ સુખદુઃખમય અને પુણ્યપાપમય જન્મપરંપરાનો સંસાર માનેલો છે. પાશ્ચાત્ય દેશમાં પૂર્વ જન્મ નથી મનાતો અને પાશ્ચાત્ય ધર્મો મનુષ્યના જીવનને આ જીવનનાં સુખદુઃખોથી ઘડાતું માને છે અને એવા ઘડાતા જીવનને Life of Discipline નું વિશેષણ અપાય છે. સંપ્રદાયના કવિ બીજા જીવોને માટે ત્રિવિધ કર્મના પરિપાકરૂપ જન્મપરંપરાના સંસારને માને છે અને ભક્તિશુદ્ધ જીવોને માટે પાશ્ચાત્ય ધર્મોના જેવી શ્રદ્ધાથી એ જીવોનાં જીવનને દુઃખથી ઘડાતાં માને છે એટલું જ નહીં પણ એ દુઃખોને ईश्वरની કૃપારૂપ માને છે.

૪૬. પ્રભુની કૃપાના પાત્ર થયેલા ભક્તોને પ્રારબ્ધ સંચિતાદિ કર્મ નડતાં નથી, પણ તેમને પોતાના ગણી તેમનું કલ્યાણ કરવાને જ પ્રભુ તેમને દુઃખ આપે છે એ સંબંધે કવિ હરિમુખમાં વાક્યો મુકે છે કે,

“ શ્રીમુખ બોલ્યા શ્રીહરિં, હોય જેને અતિશે અનુગ્રહ મ્હારોરે,

“ જેને અંહી સ્વપ્ને પણ સુખ નહીં, મૂઠથી એ મ્હારો ધારોં. રે

“ મહાબ્યાધિ તેનું તન પીડે પરદેશે મટકાવું રે,

“ સુદ્દબન્ધુવિક્ષેપ કરાવું, વીનતી ન મનમાં લાવું રે. ”

૪ બૃ. કા. દો. ૮૩૭ પદ. ૬૨.

ए कष्ट तो प्रभुनी प्राप्ति माटे आवश्यक ज छे.

“ महाकष्ट पास्या विना कृष्ण कोने मळ्या ?

“ चारे युगना जुवो साधु शोधी !

“ ब्हाल वैष्णव विषे विरलाने होय बहु;

“ पीडनारा ज भक्तिविरोधी. ”

❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀

“ जगत-जननी जानकी दुःख दुस्तर सह्युं,

“ पापवण ताप, जेने जगत वन्दे.

“ संचित, क्रियमाण, प्रारब्ध जेने नथी

“ तेने त्रय ताप आवी नडे छे.

“ अकल गत ईशहेतु न समज्युं पडे,

“ प्रबळ इच्छा सउ ते पडे छे.

“ छे कथनमात्र ए पुण्यने पाप बे,

“ नचाव्युं नंदकुंवरनुं जगत नाचे,

“ दयाप्रीतमरुचि विना पत्र हाले नही,

“ पण न भागे भ्रमण मन काचे.”

૪ બૃ. કા. દો. ૮૩૩-૩ પદ. ૫૮.

૪૭. રાવણનાં પાપકર્મ તે પણ ભક્ત જયવિજયને પાહું વૈકુઠ પામવાનો માર્ગ હતો અને સીતાનાં દુઃખ તે પણ તે જ માર્ગ હતો. એવી વાતોને ઉદ્દેશીને પુણ્યપાપને “કથનમાત્ર” કવિએ ગણેલાં સમજાય છે. આ ન્યાયે ભક્તોનાં પુણ્યપાપ પણ હરિની ઇચ્છાને જ વશ છે તેમ દુઃખ પણ તેની ઇચ્છાને જ વશ છે; પણ માત્ર કાચા મનના માનવીને એ અકલ કલામાં શ્રદ્ધા નથી બેસતી. બાકી સત્ય શ્રદ્ધાથી જોનારને તો કવિ ઉપલ્યા જ પદમાં કહેછે કે “પ્રથમ પીડા, પછી સુખની વૃદ્ધિ.” એ જ પ્રભુએ ભક્તોને માટે સૃષ્ટિ રચેલી છે એમ શ્રદ્ધા રાખી, પ્રભુ આપે તે બડબડ્યા વગર, તેનો પ્રસાદ ગંળી,

સ્વીકારવું; કારણ એક પાસથી આ વાતોમાં પ્રભુ ભક્તની વિનતિ મનમાં આંખતા નથી (જુવો ઉપરનો ઉતારો પદ ૬૨ માંથી,) તો બીજી પાસથી કવિ કહેછે કે,

“ વીનતી વિના નિજ જનના રક્ષક સદા છે વ્રજરાય રે,

❀ ❀ ❀ ❀ ❀

“ પોતાની મેલે જ ભક્તની મીઠી માંગવા જાય રે.

“ વિજ્ઞાપિની વાટ જુવે નહીં ભક્તમણું કરે મનથી રે,

“ સચેત પક્ષમ જેમ અચેત લોચન, તેમ હરિસાવધ મનથી રે.

“ સડ, કરવા સમરથ શ્રીજી પણ નિજજન અહિત ન થાય રે,

“ જન અજ્ઞાન ન હારદ સમજે, માટે અવગુણ ગાય રે.

❀ ❀ ❀ ❀ ❀

“ જેમ બને તેમ સમરો શ્રીજી, દયા દોષ ના ધરશો રે,

“ રાધાવર સડ રુઢું કરશે, સહજ શરણથી તરશે રે ”

૪ બૃ. કા. દો. ૮૩૩-૪. પદ ૬૯.

૪૮. અચેતન આંખનાં પોપચાં અને પાંપણોમાં ચેતન હોય અને આંખનું રક્ષણ કરવાનો પ્રસંગ સમજીને જ આંખ મળી કોઈની જાપટ આવતાં જાટ મીંચાઈ જાયછે ને આંખને બચાવી લેછે એવી જ રીતે ભક્તને બચાવી લેવાનો પ્રભુનો સ્વભાવ છે. આથી પોતાની ન્યૂન બુદ્ધિમાં જે સારું લાગે તે પ્રમાણે પ્રભુ પાસે ન માગતાં ભક્તજને એ પ્રભુની બુદ્ધિમાં અને સ્વભાવમાં શ્રદ્ધા રાંચી તે કરવા દેવામાં જ કલ્યાણ છે, અને તે કરે તે તેના પ્રસાદ ગળી, સ્વીકારવું તે જ “સહજ શરણ” છે. જે ભક્તનો સ્વભાવ તેને પ્રભુના શરણ-માર્ગમાં આમ સહજ સ્વભાવથી દોરેછે તેનું પ્રભુ કલ્યાણ કરેછે. દુઃખનું આવરણ ભક્તને માથે પ્રભુ નાંચેછે તે આવરણ નીચેના અંધકારમાં પડેલાં હૃદયનો સ્વભાવ જ્યારે આવા સહજ શરણની વૃત્તિમય થાયછે ત્યારે તે સ્વભાવને બદલે આવરણ ભેદાયછે અને સાંસારિક

સુખને ઠેકાણે શ્રેયઃપ્રકાશને એ સ્વભાવ અનુભવેછે. ઈંગ્રેજી, Resignation to God નો અર્થ પણ કંઈક આના જેવો જ છે.

૪૯. આ પ્રમાણે સર્વ જીવોને શિરે મોહ અને દુઃખનાં આતરણ બંધાયછે, તેમાંથી ભક્ત જીવો મોહના આવરણને પરાક્રમથી દૂર કરેછે અને દુઃખના આવરણમાં પ્રભુને શરણ થઈ દૂર કરેછે. અને એ બે ક્રિયાથી મોહને સ્થાને વૈરાગ્ય અને દુઃખને સ્થાને કલ્યાણ પ્રકટ થતાં ભક્તજીવ પ્રેમપ્રકાશનો અધિકારી થાયછે અને તે પછી તો તેને વિક્ષેપ નડે નહીં એટલું જ માત્ર બાકી રહેછે.

૮ વિક્ષેપદોષ.

૫૦. યોગશાસ્ત્રમાં જે જે પદાર્થ મનને ચંચલ કરી યોગાભ્યાસમાં અંતરાયરૂપ થાય અર્થાત્ ઇષ્ટવસ્તુના ધ્યાનમાં મન ગ્રસ્ત થાય ત્યારે તેને આમતેમ ભમાવે તેવા પદાર્થોને વિક્ષેપરૂપ ગણ્યા છે. વેદાન્તમાં અજ્ઞાનનું આવરણ દૂર થવા છતાં ફરી ફરી તે આવરણ ભળી મનને વાળનાર, ચેંચનાર પદાર્થોમાં વિક્ષેપશક્તિ ગણી છે. સર્વ ભક્તિમાર્ગોમાં આવા વિક્ષેપોના ઉપરાંત ઇષ્ટ દેવને છોડી અન્ય દેવો ઉપર અને અન્ય ધર્મો ઉપર દૃષ્ટિ સરખી થાય તો તેથી ઇષ્ટ દેવ ભળીથી મન વિક્ષિપ્ત થાય એવું ગણી, એ વિક્ષેપોનો પ્રતીકાર કરવા માટે અન્ય દેવોની ગમે તો નિન્દા કરવામાં આવે છે અને ગમે તો તેમને ઉતારી પાડવામાં આવે છે અને અન્ય ધર્મોને તો નિન્દવામાં જ આવે છે. સુજ્ઞ અધિકારીઓ આવા પ્રાસંગિક બોધને અર્થવાદ ગણી અન્ય ધર્મોની અને અન્ય દેવોની નિન્દા કરતા અટકે છે અને પોતાના ધર્મ ઉપર અને દેવ ઉપર પોતાની વૃત્તિ અવિક્ષિપ્ત અને સ્થિર કરાવવાની ઇચ્છા વિના પોતાના ઉપદેશ-કોનો 'બીજો' હેતુ એમના અર્થવાદમાં નથી એવું સમજી તેટલો હેતુ પાર પાડવા ઉપરાંત બીજી પ્રવૃત્તિમાં પડતા નથી. 'સ્વધર્મે નિધનં

શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ' એ ગીતાવાક્ય આ જ હેતુને ઉદ્દેશો છે. પરધર્મ ભળી બુદ્ધિને દોડાવનારનું મન વિક્ષેપ પામે છે માટે જ એ ભયંકર છે, અને સ્વધર્મ ભળી વૃત્તિ સ્થિર કરવાથી કલ્યાણ છે માટે. એવી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતાં સુધી દેહં પાતયામિ વા અર્થ સાધ-
યામિ એવો વિધિ અને નિશ્ચય પાળીને વૃત્તિ સ્થિર રાખવી, એવો ઉક્ત ઉપદેશનો ઉદ્દેશ છે.

૬૧. આ દેશબ્હારના ધર્મોમાં પ્રાયશઃ એવો આગ્રહ હોયછે કે પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવું એટલું જ નહીં પણ ધર્મ બ્હારનાં મનુષ્યોમાં તે પ્રસારવો અને બીજા ધર્મોનો ઉચ્છેદ કરવો. આવા આગ્રહને બંધે પ્રજાઓમાં વિગ્રહ થયાછે અને સ્વધર્મને પ્રિય ગણનાર અનાથ વર્ગોને શિરે અનેકધા દુઃખ અને ત્રાસ પડેલાં છે એવું જગત્ના ઇતિહાસમાં સુવિદિત છે. આપણા લોકના ધર્મપ્રવર્તકો આ અનિષ્ટ પરિણામના નિમિત્ત થયા નથી તેનું કારણ એ કે વાદવિવાદથી લોકસંઘની બુદ્ધિઓ ઉપર અસર કરવા ઉપરાંત વિશેષ આગ્રહ ન ધરતાં સ્વમાર્ગી પ્રજાને સ્વધર્મનું રક્ષણ કરતાં શીખવવામાં આગ્રહી રહેલા છે. સ્વમતમંડન અને પરમતખંડનમાં આ દેશમાં આવી સ્વાભાવિક અને નિર્દોષ મર્યાદાઓ રહી છે. તેનું ઉલ્લંઘન કરનાર નહીં હોય એમ કહેવાનો પ્રસંગ નથી, પરંતુ આવાં ખંડનમંડન પરમાર્ગીઓને ઉદ્દેશીને થાય તે માત્ર તેમની બુદ્ધિદ્વારા જ કરવાના ઉદ્દેશથી થાયછે, અને સ્વમાર્ગીઓને ઉદ્દેશીને થાય ત્યારે તેમની બુદ્ધિઓને તેમ વૃત્તિઓને ઉભયને સ્થિર કરવાના ઉદ્દેશથી થાય છે. 'સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ' એ વાક્ય એકલા 'કોઈ અમુક માર્ગીઓને ઉદ્દેશીને કહે-
લું નથી પણ સર્વ માર્ગના અનુયાયીઓને સંબોધનરૂપે છે. તેમાં તો સર્વ વ્યક્તિઓએ પોતપોતાના માર્ગમાં પોતાની બુદ્ધિ અને વૃત્તિ સ્થિર રાખવાના યોગનો વોધ કરેલો સમજાયછે. "યથા નદીનદાઃ

સર્વે સાગરે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ । સર્વદેવનમસ્કારઃ કૈશવં પ્રતિ ગ-
 ઞ્છતિ” ॥ એમ સર્વ દેવને થયેલા નમસ્કાર પોતાને “જ પ્હોચેછે
 એવા બોધના કરનાર કૈશવના મુખમાં તો સર્વ ધર્મોનું રક્ષણ
 જ શોભે, અને “ જે ધર્મ પાલતા હો તે પાલજો અને તેમ કરવા-
 માં બુદ્ધિ અને વૃત્તિ છિન્નભિન્ન અને દોલાયમાન ન કરતાં સ્થિર
 રાખજો, કારણ તેમ ન કરવામાં જ ભયછે, ” એવો જ ઉદ્દેશ ઉ-
 પરના ગીતાવાક્યમાં સમજવો યોગ્યછે. આપણે કાંઈ ગીતાના
 અર્થ કરવાનો અત્ર પ્રસંગ નથી પણ ઉપરનું પ્રકરણ સમજવાથી
 આપણા કવિનાં કઈક સમસ્થાન સમજવાનો પ્રસંગ છે તેથી આ-
 ટલું ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

૫૨. દયારામ કવિના સમયમાં અનેક માર્ગો અને કવિઓ
 ઇટલાવધા હતા કે સામાન્ય મનુષ્યનાં મન વિક્ષેપ ન પામે તો
 જ નવાઈ જેવું ગણાય, તે મ્હેં અન્ય સ્થાને દિગ્દર્શનથી
 જણાવ્યું છે.*વેદાન્તી અને યોગી કવિઓ, તેમ શૈવ શાક્ત વગેરે પ-
 ન્યના કવિઓ અને બોધકો વચ્ચે આ સમયનું ગુજરાત દોલાયમા-
 ન થાયછે, તેમાં ઉમેલો વૈષ્ણવ કવિ હિંદોલાને સ્થિર રાખવા
 પ્રયત્ન કરે તે જેવું સ્વાભાવિક છે તેવું જ એ પ્રયત્નદૃષ્ટિબિન્દુ જો-
 વો યોગ્ય છે.

૫૩. જગન્નિયન્તા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કવિ કેવા પ્રકારનું માનતા
 હતા તે આપણે જોયુંછે અને અન્યમતોનું અને મુખ્યકરીને વેદાં-
 તનું ખંડન કરવા તેમણે રસિકવલ્લભમાં અનેકધા પ્રયત્ન કર્યો-
 છે, અને તેનાં લગભગ શીત્તર પાનાં તેમાં રોકાયાં છે. એક વાત
 સમજાય એવી છે કે વેદાન્તના સિદ્ધાન્તો સામાન્ય મનુષ્યોને માટે
 નથી પણ સમર્થ વિદ્વાનોને માટે છે અને સંપ્રદાયનો માર્ગ સા-

* શ્રેષ્ઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામની પુરુષોત્તમસાહિત્યમાલા, અંક ૪ પરિશિષ્ટ ૨૭,
 ૨૮. એ શ્રેષ્ઠને પત્ર લલ્લયાથી એ પુસ્તક મલશે. મ્હારું

માન્ય જનસમૂહથી સમજાય એવો છે. બ્રહ્મવેત્તા થયા વિના અદ્વૈતસિદ્ધિ પામવી અશક્ય છે પણ પ્રેમભક્તિનો અનુભવ સાધન-હીન સ્ત્રીઓ અને બાલકો પણ શક્તિઅનુસાર કરી શકે એમ છે. તેમના કાનમાં અદ્વૈતની અગમ્ય કથાઓ રેડયાં કરે તો તેમનાથી તેનો અંશ પણ ન સમજાય અને ભક્તિમાર્ગના સરલ પણ દે-સ્ત્રીતા વિરોધી સિદ્ધાન્તો ઉપર તેઓ શંકાશીલ થાય અને આ સત્ય કે આ સત્ય એ વિચાર કરવાની શક્તિને અભાવે તેમને કાંઈ પણ નિર્ણય ઉપર ન આણતાં, કેવલ વિદ્વિષ્ઠ અને અતોષ્રષ્ટ તતો-ષ્રષ્ટ કરે એ વિના બીજું પરિણામ આવવાનું નહીં. દયારામ પોતે વેદાન્ત સમજવા જેટલા વિદ્વાન હતા કે નહીં તે સમજવાનું એવું સાધન નથી પણ તેમની બુદ્ધિ એવી હતી કે તેમને ધાર્યું હોત તો તે પન્થે પણ જોઈ શકત. પરંતુ અલ્પભક્ત કહેછે કે “ જ્ઞા-નીને કવિમાં ન ગણીશ ” તેમ દયારામને પુછ્યું હત તો ઉત્તર આપત કે “ રસિકને જ્ઞાની ન ગણીશ. ” સંપ્રદાય માર્ગનું જ્ઞાન પણ જેને તત્ત્વનું “ ટુંપણું ” અને “ તુચ્છ ” લાગેછે એવા આ પ્રેમભક્ત રસિકને વળી બીજા સંપ્રદાયનું જ્ઞાન જોવું ક્યાંથી ગ-મવાનું હતું ? નરસિંહ મ્હેતો જ્યારે જ્ઞાની, ભક્ત અને કવિ ત્રણે પદને પાત્ર હોઈ “ જ્યાં લગી આત્મનું તત્ત્વ ચીંન્યું નહીં ત્યાં લગી સાધના સર્વ જુઠી ” એવો જ્ઞાનોત્કર્ષ ગાયછે ત્યારે દયારામને જ્ઞા-નમાત્રમાં ટુંપણું લાગે છે અને ભક્તિ જેવા અચલ રત્નધરીપને મુકી જ્ઞાન જેવા દીવા ઉપર આધાર રાખવામાં મૂર્ખતા જ લાગે છે. આવા રસિક કવિ વેદાન્તનું સ્ખંડન કરવામાં વેદાન્તીઓને ગાલો દે, વેદાન્તનો પૂર્વપક્ષ કરનાર શિષ્યનું ટોલ કરી તેને બ-નાવે, અને મારી મચરડી માતા બાલકને સમજાવી ફોસલાવી ઘરબંધાર ન્હાસતું અટકાવી ઘરમાં આણે તેમ કવિ પોતાના શ્રો-તાઓને અને વાચકોને વિક્ષેપની આગમાં શંપલાઈ પડતા અ-

ટકાવવાને જે પ્રયત્નો કરે તે સર્વ ચિત્ર આ પ્રેમાલ કવિના હૃદય-
ને યોગ્ય જ છે.

૫૪. કવિ જ્યારે બુદ્ધિને વિક્ષેપમાંથી બચાવવા આવા પ્ર-
યત્ન કરેછે ત્યારે પોતાના જેવા જ પ્રેમથી અન્ય દેવો ઉપર પ્રેમ
રાખનાર વર્ગને માથે કવિ કાંઈક સમભાવ અને અનુકમ્પા રાખે
છે અને તે વર્ગ ઉપર અને તેમના ઇષ્ટદેવો ઉપર હૃદયવેધક પ્ર-
હાર કરતાં કંઈક જુદી જ કલા અજમાવેછે. એ વર્ગને કવિ
કહેછે કે અમારા તમારા દેવ કાંઈ જુદા નથી. અમારા દેવ તમારા
દેવમાં પળ છે માટે તમારા દેવને પળ હું નમસ્કાર કરીશ બાકી
તમારે અનુભવી જોવું હોય તો જો જો કે અમારા દેવમાં વધારે
રસ પડે છે કે તમારામાં ? જે દેવના જે અંશ હોય તે દેવ ઉપર
તેને પ્રીતિ થાયછે માટે તમે બીજા દેવના અંશ હશો તો તમને
તે ઉપર પ્રીતિ થશે અને અમે રસરૂપ દેવના અંશ છીએ તેને તે
દેવવિના બીજે સ્થાને સંતોષ મળે એમ નથી. સહ પોતપોતાના ઇષ્ટ
દેવને સેવે તે કાંઈ “ બોધ ” થી સેવતા નથી પણ પોતપોતાના
અંશાંશીભાવના સ્વભાવથી પોતાના દેવને ઓળખી લેછે.

“ જે અંશ જેના હોય તે તેને ભજે શ્રુતિ રહ્યાત

“ જેનું તેને તે મળે તવ થાય ચિત્તનિરોધ ।

“ જ્યમ દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ સેવે ભગવદી વળ બોધ.

ર. વ. પદ ૨૩ । ૭. ૮.

“ વચ્છ કદા મહિષી નવ ધાવેજી, ધેનુ ધાવવા મહિષી ન આવેજી.

“ ગુણ અવગુણનું કશ્યું ન કામજી, ચિત્ત તેનું ત્યાં જ વિરામેજી.

“ મુલું પડીયું બાલક રોયજી, મુખ અધમોત્તમ સહનાં જોયજી

“ તદ્દલિ ન મટકળ ભાગે મનનીજી, સદ્ય શાંતતા મલતાં જનજીજી,

“ જ્યમ જનની મલતાં જપ તત્ક્ષણ અવર રહે નહી આશ.

“પછી બોધ તેને ન કરવો, પામ્યા પૂર્ણ અભિલાષ.”

(ર. વ. પદ ૨૪)

આ વિષયની સામાન્ય ચર્ચા સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ. ૪, પૃષ્ઠ ૨૭૦, ૨૮૦-૮૧, માં કરેલી છે.

૫૫. આવી રીતે જે દેવ ઉપર પોતાનો સ્વભાવ વળે તેને ઇષ્ટ ગણી તેની ભક્તિ કરતાં અન્ય દેવોનું અનુસંધાન કરવું તે વિક્ષેપરૂપ છે, માટે તેવો વિક્ષેપ ન પામતાં ઇષ્ટદેવનો જ સતત સન્ધિ કરવો તેને કવિ “ટેકની ભક્તિ,” “અનન્યાશ્રય” વગેરે નામોથી ઓળખે છે. “સઘળે સરસ્વી પ્રીત ન સારીજી, ટેકની ભક્તિ પ્રભુ અતિ પ્યારીજી; “અઠગા અન્યાશ્રિત ભગવંતજી, વ્યભિચારિણીથી પ્રેમ ન કાંતજી.” “પતિવ્રતા ઉત્તમ જો હોયજી, પતિ પુરુષોત્તમ ત્યાં ચિત્ત પ્રોયજી. “વળ સમજે અન્યાશ્રય જનમાં જી, તે પણ સ્વટકે હરિના મનમાંજી. “મન સ્વટકે જ્યમ રજ નેત્રમાં, વળ નીકળે નહીં ચેન, “ત્યમ અન્યાશ્રય વળ છોડવે, નહીં જંપ પંકજનેન. ”

(ર. વ. પદ. ૨૨.)

૫૬. આ છેલી ત્રણ પંક્તિઓમાં અન્યાશ્રિત જનથી પ્રભુને જંપ વળતો નથી એ ઉદ્ધાર અને સ્ત્રીસ્તી ધર્મગ્રંથોમાં ईश्वरमुखे “I am a jealous god” એવો ઉદ્ધાર કર્યો છે તે બે ઉદ્ધારો વચ્ચેના કંઈક અંશ મળતા છે, પણ પૂર્વપાશ્ચાત્ય ધર્મોમાં અન્ય દેવો પ્રતિની દૃષ્ટિમાં જે મ્હોટો ફેર આપણે જોઈ ગયા છીએ તે તો ઉદ્ધારો વચ્ચે પણ છે.

૫૭. સંપ્રદાયમાં ईश्वરની અને ભક્તની પરસ્પર પ્રીતિની સતતતા કહેલી છે, પણ અન્યાશ્રયપ્રસંગે ભક્તની દૃષ્ટિ પ્રભુ મળીથી વિક્ષિપ્ત થાય તેટલો સમય તેની ભક્તિની જ્વાલા હોલાય એટલે પ્રભુની પ્રીતિ તેના મળી આકર્ષાવી જોઈએ તે કારણાભાવે આકર્ષાતી બંધ પડે છે, એટલો અર્થ આપણા કવિની ઉક્ત પંક્તિઓમાં સમાયલો છે.

૫૮. બુદ્ધિનો વિક્ષેપ અટકાવવાને કવિ અન્ય મતોનું ધંડન કરે છે અને સ્વભાવનો અને પ્રીતિનો વિક્ષેપ અટકાવવાને અનન્યા-શ્રયનો પન્થ દર્શાવે છે. આવરણથી અને વિક્ષેપથી મુક્ત ભક્ત જીવોની દૃષ્ટિ પ્રભુ સાથે કેવા પ્રેમપ્રકાશથી સંધાય છે તે હવે જોઈશું.

૯. નવધા ભક્તિ.

૬૯. કેવળ સંપ્રદાયમાં નહીં પણ સંપ્રદાયના મૂલ આચાર્યના જન્મ પહેલાં નરસિંહ મ્હેતાએ પણ ભક્તિના દશ પ્રકાર ગણેલાં છે. તેમાં પ્રથમ નવ પ્રકાર નવધા ભક્તિને નામે ઓળખાયા છે અને દશમો પ્રકાર પરાભક્તિને નામે ઓળખાયા છે. આ દશ પ્રકારનાં નામ કવિ તેમની મહત્તાના ક્રમપ્રમાણે ગોઠવી ગણે છે તે:—૧ શ્રવણ, ૨ કીર્તન, ૩ સ્મરણ, ૪ પાદસેવન, ૫ અર્ચન, ૬ વંદન, ૭ દાસત્વ, ૮ સત્કથા, ૯ આત્મનિવેદન, અને ૧૦ પ્રેમભક્તિ, જેને ઉપર પરાભક્તિ કહી છે. (ર. વ. પદ ૫૭). એમાંના નવ પ્રકાર સાધ્ય થતા સુધી આવરણવિક્ષેપનું ભય છે અને દશમા પ્રકારમાં કોઈ જાતનું ભય ન હોતાં કેવળ અભય છે. શ્રવણ એટલે હરિના નામનું શ્રવણ કર્યાં કરવું એ પ્રથમ પગથીયું એટલા માટે છે કે મનુષ્યમાત્રનાં મન સંકલ્પવિકલ્પાત્મક છે અને ઇન્દ્રિયોદ્ધારા તેમ પોતાના ચર્વિતચર્વણથી એ મન સંવૃત થાય છે, તેને શ્રવણેન્દ્રિયદ્વારા હરિનામરૂપ પોષણ મળે તો તેના સંકલ્પવિકલ્પ હરિમય થવા લાગે. સંકલ્પવિકલ્પોનું સ્વરૂપ આમ વદલાતાં એ મનવાળો જીવ હરિકથાના ઉદ્ધાર કરવા માંડે છે એટલે હરિકીર્તન કરે છે અને ભક્તિને બીજે પગથીયે ચઢે છે. એમ કરતાં કરતાં એ જીવનું મુખ ચાલતું ન હોય તોપણ મન હરિસ્મરણ કર્યાં કરે છે તે ત્રીજું પગથીયું. આ સર્વ શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ ભક્તિભાવે થાય કે ન થાય તોપણ ફળ આપે છે એવું કવિ કહે છે ને દૃષ્ટાંત બતાવે છે

કે કંસે મયથી, શિશુપાલે દ્વેષથી, કુબ્જાએ પ્રીતિભાવથી આ ત્રણ
 વાનાં આદર્શો તે સર્વને શ્રીકૃષ્ણે સદ્ગતિ આપી (ર. વ. પદ ૬૦)
 આ વચન देखીતું સમજાય એમ નથી તે માનસશાસ્ત્રની એક
 વાર્તાથી સમજાશે. એક પાશ્ચાત્ય પુરુષને કોઈ સ્વજાતીય સ્ત્રી ઉપર
 પ્રીતિ થઈ, પણ સ્ત્રીને તેના ઉપર પ્રીતિ ન હતી અને એ પુરુષે તેનો
 કેડો ન છોડતાં સ્ત્રીએ તેને આજ્ઞા કરી કે ત્હારે મને મુખ દેખા-
 ડવું નહીં અને મને બોલાવવી નહીં. પુરુષે તે આજ્ઞા પાલવાની
 હા કહી પણ એટલું માગી લીધું કે “નિત્ય પ્રાતઃકાળે તું નિદ્રાવશ
 હોય ને ત્હારી દાસીઓ પ્રત્યક્ષ હોય તે પ્રસંગે હું ત્હારા કાનમાં
 કોઈ ન સાંભળે એમ બે બોલ કહી જઉં એટલી રજા આપ.” આ
 પુરુષ ઉપર એને દયા આવતાં સ્ત્રીએ આટલી રજા આપી અને એ
 સ્ત્રી નિદ્રામાંથી જાગે તે પહેલાં એના કાનમાં પોતાનું નામ અને
 કાંઈક પ્રીતિનાં વચન કહી જવાનો એ પુરુષે અભ્યાસ રાખ્યો.
 કાલક્રમે તે સ્ત્રીને એ પુરુષનાં સ્વપ્ન આવવા લાગ્યાં, સ્વપ્નની વાર્તાઓ
 એના મનમાં જાગતી અવસ્થામાં પણ ભરાવા લાગી અને એ સ્ત્રી પોતાને
 પ્રથમ ન ગમતા પુરુષ ઉપર પ્રીતિ રાખવા લાગી અને અંતે એને પરણી
 ઇંગ્રેજી મનઃશાસ્ત્રીઓ આવા બનાવોને *Laws of Association*
 નામના નિયમોથી સાંકળી લે છે અને આપણા પ્રાચીન
 વિદ્વાનો એ નિયમોને સંસ્કારબલના નામથી સારીરીતે ઓળખે છે.
 “મરણે યા મતિઃ સા ગતિઃ” એ આપણાં શાસ્ત્રો તેમ દયારામ માને
 છે અને મરણવેળાના સંસ્કારોનું બલ મરનારને તે સંસ્કારના
 કારણભૂત સ્થાનમાં લાવે છે, અને તેથી જ વૈરભાવે પણ હરિસ્મર-
 નમાં આસક્ત થયેલું મન મરનાર દેહમાંના જીવને ઉક્ત દૃષ્ટાંતની
 સ્ત્રીની પેઠે અણગમતા હરિમાં સદ્ગત કરે છે. ગતિઅગતિ માનવી
 કે ન માનવી એ મહાપ્રશ્નનો અત્ર પ્રસંગ નથી, પણ સદ્ગતિદુર્ગતિ
 સત્ય માનનાર કવિ કેવા કારણકાર્યભાવને આલેખીને ભક્તિનાં
 ઉક્ત ત્રણ પગથીયાંનું ઉક્ત ફલ માને છે તે સમજવું ઉપર પ્રમાણે

સુગમ છે. “આસક્તિ રાખી શ્રવણ કર” (ર. વ. પદ. ૫૭. ૩),
 “અણુમાત્ર અંતર ઉતરે” (ર. વ. પદ. ૫૮; ૫) इत्यादि
 વાક્યોના ઉદ્ધાર કવિ આ સંબંધમાં કરે છે તે તેના મનમાં આવા
 સંસ્કારબલના નિયમનું ભાન કોઈ રીતે હોવાનું સૂચવે છે.

૬૦. કૃષ્ણના ચરણસેવનની ભાવનાનું કવિ વર્ણન કરે છે કે,
 “કૃષ્ણચરણમાં મન એકવારજી, જો દીધું મધ્યે અવતારજી
 “તો સ્વપ્ને યમદૂત ન જોયજી, પ્રકટ પેશવા ક્યાંથી હોયજી ?
 “સદા કરે ચિન્તન પ્રભુ કેરુંજી, તે જન દામોદરનું દહેરુંજી.
 “સહ સદા શ્રીજીમાં મનજી, સકલ સફલ પૂર્ણ સાધનજી”.

(ર. વ. પદ. ૬૩.)

શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણથી હરિસંસ્કારો મનમાં આવજાવ
 કરવા લાગે ત્યાં મન કૃષ્ણચરણનું સેવન કરવા લાગે, અર્થાત્ દીન-
 ભાવે, દાસભાવે જગન્નિયંતાના પાસે નમ્ર વૃત્તિ કરી પોતાને તેના
 ચરણ આગળ તેને શરણ થયેલો અનુભવે તે કૃષ્ણચરણનું સેવન
 છે. જે આવું સેવન કરે તેના હૃદયમાં પ્રભુ સતત વાસ કરવા
 લાગે છે અને પ્રભુનું તે મંદિર બને છે અને ત્યાં આવતાજતા સર્વ
 સંસ્કારો એ મંદિરમાં બેઠેલી માનસી પ્રતિમાનાં જ દર્શન કરે છે.

૬૧. આ માનસી સેવામુખ્ય છે, પણ તે “વ્યસન ઉપજ્યે થાય.”
 (ર. વ. પદ ૬૩; ૭). પ્રથમ ત્રણ પગથીયામાં આસક્તિ બલ
 કરતી હતી તેમાં હવે વ્યસન ઉમેરાવા માંડે છે. આ વ્યસનકાળે
 ભક્ત દાસ્યભાવે પણ અભિલાષ રાખતાં શીખે છે અને તે અભિલા-
 ષનું વર્ણન કવિ આપે છે કે,

“સર્વાત્મભાવ પ્રભુ સુખી ક્યમ થાય એ અભિલાષ,
 “સેવાનું ફલ સેવા ઇચ્છે, સુખ અવર નહીં આશ.
 “મન લોક વેદની લાજ નહીં, એક કૃષ્ણ પીયુષું પ્રેમ,
 “પતિની પ્રસન્નતા સાધવી, અચલિત એ ડર નેમ.

(ર. વ. પદ. ૬૩; ૫, ૬.)

“સર્વાત્મભાવ” એટલે સર્વમાં આત્મભાવે વ્યાપક પ્રભુ કીયે માર્ગે સુખી થશે—પ્રભુ સુખી તો છે જ પણ કીયે માર્ગે પ્રસન્ન થશે—એ વિચાર, નિષ્કામ સેવાની ઇચ્છા, એ સેવાને અર્થ લોકાદિકની લજ્જાનો ત્યાગ, અને કૃષ્ણપીયુ ઉપર પ્રેમ: એ ચાર પદાર્થ આ વ્યસનાવસ્થા પછી ઉદ્ભવ પામેછે. જગત્ને પ્રભુનું સ્વરૂપ અને આત્મા માનનાર સાંપ્રદાયિક ભક્ત એ જગત્માં વસનાર પ્રભુની સેવા કેવી-રીતે ધાય એ વિચારને અન્તે એવા સિદ્ધાન્ત ઉપર આવે છે અને પ્રભુનું જે અર્ચન કરે છે તેની વ્યાખ્યા કવિ આપેછે કે,

“દયા પ્રભુમય જગત્, સડસંતોષ અર્ચન જાણ.”

(ર. વ. પદ. ૬૩; ૮).

“હરિનું પૂજન સડસંતોષજી, તે મહાસેવા વૈષ્ણવતોષજી”.

(ર. વ. પદ ૬૪).

येन केनाप्युपायेन यस्य कस्यापि देहिनः ।

संतोषं जनयेत्प्राज्ञस्तदेवेश्वरपूजनम् ॥

વસિષ્ઠોપદિષ્ટ વ્યાખ્યા પ્રમાણે કોઈપણ દેહીને સંતોષ આપવો તે જ હરિપૂજન છે એવું કહી કવિ વંદન અને નમનની વ્યાખ્યા આપે છે. હરિ, શ્રીગુરુ, અને સંત એ ત્રણ જણ સમાન છે તેમને નમન કરવું; અર્થાત્ સંતોષ સડને આપવામાં હરિપૂજન છે, પણ હૃદય ભક્તિથી નમ્ર થાય તે તો આ ત્રણ આગલ જ. તે પછી દાસ્ય અને સંખ્યની વ્યાખ્યાઓ (ર. વ. પદ ૬૪) છે, પણ તેમાં બાકીના પ્રકાર જેવી સ્ફુટતા અને વિસ્તાર કવિએ આપ્યાં નથી. માત્ર કવિના અર્થનું અન્વયથી અનુમાન કરીયે તો એમ સમજી શકાય કે શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ એ ત્રણમાં જેવી આસક્તિ બઠરૂપ છે અને પાદસેવન અને અર્ચનમાં વ્યસન બઠરૂપ છે, તે જ ન્યાયે તે પછીના ચાર ભક્તિપ્રકારમાં એટલે વંદન, દાસત્વ, સંખ્ય, અને આત્મનિવેદનમાં પ્રેમ બઠરૂપ છે. કારણ કવિ કહે છે કે,

“તે પ્રભુ ઉપર આવે આસક્તિ, પછી વ્યસનાવસ્થા થાય,

“તે ઉપર તન્મયતા खरी, વळતી ન કંઈ કહેવાય.
 “પ્રેમની અવસ્થા ચાર છે, આસક્તિ ત્રણ વિવેક,
 “છે વ્યસનની બે અવસ્થા, તન્મયતાની એક”

(ર. વ. પદ ૫૭; ૬-૭.)

૬૨. કામશાસ્ત્રાદિકમાં સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમને ઉદ્દેશી દશ અવસ્થાઓ કહી છે તે જ શાસ્ત્રની પરિભાષાને સ્વીકારી, આસક્તિની ત્રણ, તે પછી વ્યસનની બે, પ્રેમની ચાર, અને તન્મયતાની એક; એમ બધી મળી ભક્તહૃદયની આ દશ અવસ્થાઓ કવિ ગણાવે છે અને તે જ પરિભાષામાં તેનાં “પ્રકટ નામ” આપે છે, અને તેના આસક્તિ, વ્યસન, પ્રેમ, અને તન્મયતા એ ચાર વર્ગમાંથી ત્રણની વ્યાખ્યાઓ આપે છે કે,

“જલસ્વાતિ- ચાતક પ્રેમ છે, આસક્તિ ચંદ્ર ચકોર,
 “છે વ્યસન વારિ-મત્સ્ય, ત્રણ ઉદાહરણનાં ઠોર ”.

(ર. વ. પદ ૬૮; ૪.)

ચંદ્રને જોઈ ચકોર તેના મળી ઉડ્યો જાય છે એ અવસ્થા તે આસક્તિની છે. પાણીબહાર નીકળતાં મત્સ્ય જીવતું નથી એ અવસ્થા વ્યસનની છે. સ્વાતિ નક્ષત્રમાં મેઘમાંથી વૃષ્ટિના બે ચાર બિન્દુના પાનથી જીવનસંતોષ માનવો તે પ્રેમની અવસ્થા છે. આસક્તિના ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાંથી પ્રથમ અવસ્થા વ્યાધિ છે, બીજી પ્રલાપ, અને ત્રીજી ઉન્મત્ત આલાપ છે, (ર. વ. પદ ૫૮; ૧.); અર્થાત્ ભક્તહૃદય શ્રવણકાળે વ્યાધિગ્રસ્ત જેવું આતુર થાય છે, કીર્તન-કાળે ગમે તેવો પ્રલાપ કરે છે, અને સ્મરણકાળે ઉન્મત્ત બની આલાપ કર્યા કરે છે. પ્રકર્ષેણ લાપ. પ્રહલાપઃ અને ઈષત્ લાપઃ આલાપઃ એમ સમજીયે તો કીર્તનનો પ્રલાપ મ્હોટે સ્વરે અને સ્મરણનો આલાપ સ્મરણાર્થ નમ્ર સ્વરે—ધીમે ધીમે—થાય છે. તે પછી વ્યસનની બે અવસ્થાઓ, એક જડતા અને બીજી મૂર્છના છે. (ર. વ. પદ ૫૮; ૨). તેમાંની જડતા પાદસેવનભક્તિમાં અને

મૂર્છના અર્ચનમા થાય છે એમ સમજાય છે. તે પછી પ્રેમની ચાર અવસ્થાઓ ૧. દ્વર્ગરુચિ, ૨. સ્મૃતિ, ૩. અભિલાષ અને ૪. ઉદ્વેગ કહી છે. (ર. વ. પદ ૫૮; ૧). એ ચાર પ્રેમાવસ્થાઓ વન્દન, દાસ્ય, સહ્ય, અને આત્મનિવેદનમાં છે, પણ તેનો ક્રમ સ્પષ્ટ નથી. પણ પ્રથમ અભિલાષ થાય, તેમાંથી તજ્જન્ય ઉદ્વેગ થાય, તેના પરિણામરૂપે પ્રભુરૂપનું સ્મરણ ઉદય પામે, અને તેમાંથી એ રૂપ દૃષ્ટિમોચર થવા પામે, એ ક્રમને સ્વાભાવિક ગણીએ તો વન્દનકાળે અભિલાષ, દાસ્યકાળે ઉદ્વેગ, સહ્યકાળે સ્મરણ, અને આત્મનિવેદન કાળે દ્વર્ગરુચિ એવી રીતે એ ચાર ભક્તિપ્રકારમાં ચાર પ્રેમાવસ્થાઓનો ક્રમ આવે. છેક વ્યસનાવસ્થામાં પણ અભિલાષનું બીજ હોય છે (પૃષ્ઠ ૭૯.) એ ઉપર દૃષ્ટિ કરીએ તો આ ક્રમ બેસતો આવે છે.

૬૩. એ અભિલાષની બીજાવસ્થામાં ઉક્ત પ્રકારે લોકલાજ છોડી ભક્ત-જાતે પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો પણ-પોતાના હૃદયમાં સ્ત્રીની અવસ્થા પામવા માંડે છે, “એક કૃષ્ણપીયુષું પ્રેમ” ધરવા લાગે છે, અને “પતિની પ્રસન્નતા સાધવા” નો અચલ નિયમ આરંભે છે, (સ્કંડ ૬૧ પૃષ્ઠ ૭૯), અને બીજદશામાંથી ડગેલો ફાલેલો વૃક્ષ, આત્મનિવેદન એટલે પ્રભુને આત્માર્પણ કરવા માંડે છે, ત્યાં તેની કુસુમસમૃદ્ધિને કવિ વર્ણવે છે કે,

“આત્મનિવેદન જેણે કીધુંજી, પદ પરમાનંદ જીતી લીધુંજી,
 “ચિંતા સઘલી પ્રલય પામીજી, પતિ પૂર્ણાનંદ શિરપર સ્વામીજી;
 “સર્વાત્મભાવે પીયુટેલજી, વિધિનિષેધની છુટી ગેલજી,
 “સહજ પતિશું પ્રકટ્યો પ્રેમજી, શાંતિ પામે સર્વ નેમજી”

(ર. વ. પદ ૬૫; ૧, ૨).

જેને એકકાળે વિષ્ણુવામન બિન્દુ જેવા ભાસતા હતા તેને વિષ્ણુનું સર્વવ્યાપી રૂપ પ્રત્યક્ષ થતાં વામનાવતારનો ચરણ પોતાના

શિર ઉપર માગી લઈ તે ચાંપે તેમ ચંપાઈ જઈ એ રૂપને આત્મ-
નિવેદન કરી બલિરાજાએ પાતાળનું રાજ્ય પ્રભુનો પ્રસાદ ગળી
સ્વીકાર્યું, એટલે બલિના આત્માનું પ્રભુને નિવેદન-નૈવેદ્ય-થયું. વન્દન-
ભક્તિની દશામાં નમ્ર થયેલું હૃદય આમ અંતે પ્રભુના ચરણથી
ચંપાઈ જાય એ નવધાભક્તિનું ઉપલામાં ઉપલુ પગથીયું ભક્તને પ્રાપ્ત
થાય છે. પ્રેમાવસ્થાના આરંભમાં કૃષ્ણપતિરૂપ પીયુ ઉપર પ્રેમ ધરવાં
લાગેલું ભક્તહૃદય હવે જ્યાં જ્યાં હરિના અવયવરૂપ જે જે ભૂતોમાં
સંચરે છે ત્યાં દ્હેલીયા બ્રાહ્મણ પેઠે એ પીયુની જ દ્હેલ નાંખ્યાં
કરે છે, જે ભૂતને દેખે છે તેમાં વસેલા પ્રભુરૂપ પતિને એ ભૂતના
અંતર્ભાગમાંથી પોતાની પાસે પ્રકટ થવા બોલાવે છે અને સર્વત્ર
આવી દૃગ્ગુચિને અનુભવે છે.

૬૪. એક ભાષાકવિ એક માશુક પાસે ગવરાવે છે કે “મેરે
શાહશાદે આલમકું લીયે મૈ તો જંગલસેં જંગલ મટકું,” તેમ આ
સંસારને જંગલરૂપ ગણતી છતાં તે જ જંગલના શાહોમાં અને
પાંદડાઓમાં પુરુષભક્તરૂપ સ્ત્રી તે સર્વમાં રહેલા પરમ પતિની
દ્હેલ આમ નાંખ્યાં કરે છે. એ પ્રભુનો સર્વાત્મભાવ દર્શાવનાર
બીજું દૃષ્ટાંત પુરાણ શુકમુનિનું આપે છે કે—

યં પ્રવ્રજન્તમનુપેતમુપેતકૃત્યમ્

દ્વૈપાયનો વિરહકાતર આજુહાવે ।

પુત્રેતિ તન્મયતયા તરવો નિનેદુઃ

તં સર્વભૂતહૃદયં મુનિમાનતોસ્મિ ॥

૬૫. જેમ વેદાન્ત કહે છે કે નિસ્ત્રૈગુણ્યે પથિ વિચરતાં
કો વિધિઃ કો નિષેધઃ? તેમ જ આત્મનિવેદનની સ્થિતિએ પ્હોચેલા
આવા ભક્તના વિષયમાં કવિ કહે છે ‘કે આવા દ્હેલીયાને તો
“વિધિનિષેધની છુટી ગેલજી”’; અર્થાત્ આ અવસ્થાને પ્હોચતા
પ્હેલાનાં ભક્તમાત્રને વિધિનિષેધનાં બન્ધન હોય છે તે આ દંશા
“આવતાં ગેલ જેવાં થઈ છુટી પડે છે. ઈંગ્રેજ કવિ શેલીના પ્રોંમી-

થીયસનાં બન્ધન પળ આમ જ છુટી જાયછે અને તે જેમ તેની પ્રેમમૂર્તિ “એશિયા” માં તન્મય થાય છે તેમ આ ભક્ત હવે પોતાની પ્રેમમૂર્તિ કૃષ્ણમાં તન્મય થાય છે અને કવિ કહે છે કે એને હવે તો દશમી પ્રેમભક્તિ “સહજ પતિશું પ્રકટ્યો પ્રેમજી, શાંત પામે સર્વ નેમજી” (ર. વ. પદ ૧૫; ૨), અર્થાત્ પ્રેમની શિખરદશા પ્રાપ્ત થઈ અને નવધા ભક્તિના પ્રેમનાં ઉન્મથનને સ્થાને ભક્તની પરાશાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે.

૬૬. દયારામને જેમ વર્ગીકરણની શુદ્ધતા ઉપર દૃષ્ટિ નથી તેમ જ ક્રમશુદ્ધિ ઉપર પણ દૃષ્ટિ નથી. એકવાર આસક્તિ, વ્યસન, અને તન્મયતા એવો ક્રમ (ર. વ. પદ ૫૭; ૬,) દર્શાવી તરત જ એ ત્રણના પ્હેલાં પ્રેમાવસ્થા મુકે છે. (ર. વ. પદ ૫૭; ૭). રસિક વલ્લભના વિદ્વાન્ ટીકાકાર આ પ્રસંગોના સંબંધમાં સાહિત્ય-દર્પણમાંની દશ કામાવસ્થાઓ આપે છે; તેમાં પ્રથમ ચાર—અભિલાષ, ચિન્તા, સ્મૃતિ, અને ગુણકથન મુકે છે; “દ્વગ્રુચિ” ગણાવી જ નથી ત્યારે દયારામ દ્વગ્રુચિને પ્રથમ મુકે છે, અભિલાષને ત્રીજો મુકે છે અને બીજી રીતે પણ ક્રમ ફેરવે છે (ર. વ. પદ ૫૮; ૧. ૨). દ્વગ્રુચિ કોને કહેવી તેનું સ્પષ્ટીકરણ દયારામમાં નથી, પણ માલતીમાધવના છઠ્ઠા અંકમાં પ્રથમ “ચક્ષૂરાગ,” પછી મનની “અનન્યપરતા” અને પછી “તનુગ્લાનિ” એવી દશાઓ ગણાવી છે, અને તે સંબંધમાં ટીકાકાર જગદ્ગર દશ કામદશાઓ ગણાવે છે. તેમાં પ્રથમ “ચક્ષુઃપ્રીતિ” છે, પછી મનઃસંગ, સંકલ્પોત્પત્તિ, નિદ્રાચ્છેદ, તનુત્વ, વિષયાન્તરવ્યાવૃત્તિ, લજ્જાનાશ, ઉન્માદ, મૂર્છા, અને છેલી મરણદશા છે. સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં આ ક્રમ સુઘટિત છે અને નાયકનાયિકા એક બીજાને જોઈને ફરી ફરી જોવા ઇચ્છે તે દશા ચક્ષૂરાગ અથવા ચક્ષુઃપ્રીતિ પ્રથમ દશા છે અને તે પછી ગણાવેલી દશાઓ ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામે છે. પરંતુ દૃષ્ટિને અને મનને અગોચર પ્રભુના સંબંધમાં સામાન્ય ભક્તમાં પ્રથમ તડાકે

જ આવો ચક્ષુરાગ થવો અશક્ય છે અને તે પ્રેમદશાનું પ્રથમ, નહીં પણ છેલું પગથીયું હોય તો જ તેમાં કાંઈ સંભવ અને ઉચિતતા આવે. આથી જ અભિલાષની બીજાવસ્થામાં “કૃષ્ણપીયુ” ઉપર, બંધાવા માંડેલા (ખંડ ૬૩) પ્રેમનું શિખર “આત્મનિવેદન” કરનાર દ્હેલીયા (ખંડ ૬૩-૬૪) ભક્તને હાથ આવે છે અને દ્હેલને ટૌકે ટૌકે જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ પડે છે ત્યાં ત્યાં એની દૃષ્ટિ સર્વભૂતના અન્તરાત્માની દૃષ્ટિ સાથે એક થાય છે એ જ એનો દૃષ્ટિરાગ અથવા દ્વર્ગરુચિ, એ જ સ્વાતિ-જલનું ચાતકને થતું આસ્વાદન, અને એ જ યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ માં ઉદ્દિષ્ટ સમાધિ. પૂર્ણાનંદ પતિને વરનારી ભક્તહૃદયરૂપ સ્ત્રીમાં આ દશાને અંતે જે સહજ ઇટલે અપ્રયત્ન પ્રેમ પ્રકટે છે તે ભક્તિનો દશમો પ્રકાર અને શિખર છે. તેને માટે આપણે જુદું પ્રકરણ રોકીશું.

૧૦. ભક્તિયોગ અને યોગના અન્ય પ્રકાર.

૬૭. ગીતામાં ભક્તિયોગ નામનો અધ્યાય છે પણ તેમાં નવધા કે દશધા ભક્તિને નામે કાંઈ ઉલ્લેખ નથી. દયારામ યોગને સામાન્ય રીતે તરછોડી કહાડે છે પણ અમુક વાતે સ્વીકારે છે. જે દેવનો જે ભક્ત અંશ હોય તે દેવ તેને મળતાં “ચિત્તનિરોધ” થાય છે એમ એ સ્પષ્ટ કહે છે. (ર. વ. પદ ૨૩; ૮.). પતંજલિ વ્યાખ્યા મુકે છે કે યોગ ઇટલે ચિત્તવૃત્તિનિરોધ. કૃષ્ણરૂપ સાથે મન જોડવું અર્થાત્ યોગ કરવો, અને એવો સન્ધિ થાય તે જ સંધ્યા એવું દયારામ અન્યત્ર કહે છે. (ર. વ. પદ ૪૯; ૪.). કવિ ધ્યાન ધરવાને માટે ઉપદેશ કરે છે (ર. વ. પદ ૬૦; ૮) અને કેવા કૃષ્ણસ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવું તે સવિસ્તર દર્શાવે છે (ર. વ. પદ ૬૧) અને એ ધ્યાન ધરનારને “યોગીરાય” એવું વિશેષણ આપે છે. (ર. વ. પદ ૬૨; ૪). ભક્તિ એ યોગનો એક પ્રકાર છે અને તે

ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાર છે એવું કવિ ગણે છે એ આ ઉપરથી સમજાય છે. ઘેરુંડસંહિતામાં ભક્તિના યોગને સ્પષ્ટ વર્ણવેલો છે.

૬૮. પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં ધ્યાનની વ્યાખ્યા “પ્રત્યયની એક-તાનતા” એવી આપી છે. ધ્યાનથી ચ્હડતું પગથીયું સમાધિ છે મનુષ્યના મન પાસે જે સંસાર ઉભો છે તેના એક ભાગને એ પશ્ચજ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે પ્રત્યક્ષ કરે છે અને એ ભાગ સાથેનો એનો કર્મવ્યવહાર પશ્ચકર્મેન્દ્રિયોવડે કરે છે. આ ભાગ તે બાહ્યસંસારનો છે અને મનુષ્ય પાસે જાગૃત દશામાં જણાય છે. સંસારનો બીજો ભાગ જેને આપણે અંતઃસંસાર કહીશું તે મનુષ્યના મનના અંતર્ભાગમાં ઉભો થાય છે. નિદ્રાકાળે તે સ્વપ્નરૂપે ઉભો થાય છે અને જાગૃત અવસ્થામાં મનના અંતઃસંકલ્પવિકલ્પરૂપે ઉભો થાય છે. બાહ્યસંસારની મૂર્તિઓને જ્ઞાનેન્દ્રિયો બહિર્મુખ થઈ પ્રત્યક્ષ કરે છે અને અંતઃસંસારની મૂર્તિઓને જ્ઞાનેન્દ્રિયો અંતર્મુખ થઈ પ્રત્યક્ષ કરે છે. કર્મેન્દ્રિયોથી બાહ્યસંસારની ક્રિયાઓ પ્રવર્તે છે તેમ इન્દ્રિયોથી છુટું પડી એકલું મન જે અંતઃસંસારમાં ક્રિયાઓ ઉભી કરે છે તે સામાન્ય ભાષામાં સંકલ્પ વિકલ્પ કહેવાય છે. બાહ્યસંસારની મૂર્તિઓનું અને ક્રિયાઓનું આપણને જે ભાન થાય છે તે ભાનને બાહ્યપ્રત્યય કહીશું અને અંતઃસંસારની મૂર્તિઓના અને ક્રિયાઓના ભાનને આપણે અંતઃપ્રત્યય કહીશું. આ પરિભાષા જોઈએ તેવી શાસ્ત્રીય નથી પણ સામાન્ય વાચકોને સુગમતા કરી આપવાના હેતુથી સ્વીકારી છે.

• ૬૯. જ્યારે ચિત્તનો નિરોધ એવો એકાગ્ર થાય છે કે તેને બાહ્ય કે અંતઃપ્રત્યય થતા નથી ત્યારે તેના ધ્યાનનું શિખર જે દશાને પ્રાપ્ત કરે છે તેને અસંપ્રજ્ઞાત અને નિર્વિકલ્પ સમાધિના નામથી ઓઢાવામાં આવે છે. પણ જ્યારે ધ્યાનમાં સર્વ બાહ્યપ્રત્યયોનો તેમ જ એક શીવાય વીજા સર્વ અંતઃપ્રત્યયોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે અને તે બાકી રાખેલા એક જ અંતઃપ્રત્યય ઉપર મન એકાગ્ર

થાય છે ત્યારે તે એકાગ્રતાને એ પ્રત્યયના ધ્યાનને નામે ઓળખવામાં આવે છે. આવા ધ્યાનની શિખરાવસ્થામાં સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ થાય છે. આવી રીતના સમાધિકાળે ધ્યાનના વિષયભૂત મૂળ બીજરૂપ અંતઃપ્રત્યયમાંથી કોઈ નવો પ્રત્યય ઉદ્ભૂત થાય છે તે પ્રત્યય બાહ્ય પળ હોય અને આંતર પળ હોય અને તેને સિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે.

૭૦ ભક્તના ચિત્તનિરોધકાળે તે તેના ઇષ્ટદેવના અંતઃપ્રત્યયનું ધ્યાન ધરે છે અને તેને સમાધિથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં એ દેવનો આંતર અથવા બાહ્ય પ્રત્યય નવે રૂપે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે દેવનો તે સાક્ષાત્કાર થયો સમજે છે. કેવળ ધ્યાનદશામાં જે અંતઃપ્રત્યય ધ્યાન ધરનાર શોધે છે તે શાસ્ત્રની, ધર્મની, ગુરુની, કે પોતાની કલ્પનાનુસાર હોય છે. પણ જે નવીન પ્રત્યયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે તેની કલ્પનાનુસાર ન હોતાં કોઈ અનનુભૂત રૂપે હોય છે. આ સાક્ષાત્કાર ભક્તને ઇષ્ટદેવાદિકનો થાય છે અને અન્ય મનુષ્યને તેણે ઇચ્છેલા અથવા ન ઇચ્છેલા કોઈ પદાર્થનો હોય છે. યુરોપમાં આવી સિદ્ધિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર વર્ગ આ સાક્ષાત્કારના વિષયને Vision કહે છે અને શ્રદ્ધા ન રાખનાર વર્ગ Halucination કહે છે. આ સાક્ષાત્કાર સંપ્રદાયપ્રમાણે દશમા પ્રકારની એટલે પ્રેમભક્તિની દશામાં થાય છે અને તે કેવો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે જોવાનું કારણ આપણે એટલું છે કે આપણા કવિના ઉદ્ધાર તેથી પૂર્ણપણે સમજાય.

૭૧. આવા સમાધિસિદ્ધ નવીન પ્રત્યયને આપણે સિદ્ધ સાક્ષાત્કાર-વિષય કહીશું. પોતાના અંતઃસંકલ્પ પ્રમાણે પોતે રચેલા અંતઃપ્રત્યયને અંતઃધ્યાન વિષય કહીશું. એ ઉપરાંત યોગસાધનને આરંભે બાહ્ય પ્રત્યયોમાંના કોઈ એકને વળગી રહી, અમુક જ્ઞાનેન્દ્રિયથી તે પ્રત્યય ઉપર સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ રાખવા વધારવામાં આવે છે તેવી ક્રિયાના વિષયભૂત બાહ્યપ્રત્યયને આપણે બાહ્ય-

ધ્યાનવિષયને નામે ઓઝ્ઝીશું. બાહ્યધ્યાનકાળે બહિર્મુખ ઇન્દ્રિયને અને અંતર્ધ્યાનકાળે અંતર્મુખ ઇન્દ્રિયને તેમ મનને તેના ધ્યાનવિષય ઉપર એકાગ્ર થવાનો અભ્યાસ પાડવામાં અને વધારવામાં આવે છે અને વિષયના જે ભાગ ઉપર એ એકાગ્રતા થાય છે તે ધ્યાનબિન્દુ (Focus of Attention) કહેવાય છે. એ ધ્યાનબિન્દુ સંપૂર્ણ સાધ્ય થતાં તેમાંથી જ સિદ્ધસાક્ષાત્કારવિષય પ્રગટ થાય છે.

૧૨. યોગશાસ્ત્રપ્રમાણે યોગનાં છ અથવા આઠ અંગ ગણાય છે તેમાં આરંભે અથવા મધ્યે પ્રાણાયામ વિધિ આવી જાય છે. પ્રથમ અંગથી આરંભી ક્રમેક્રમે ઉપરનાં અંગોનો અભ્યાસ પામવાનો છે, અને તે ક્રમથી અંતે ધ્યાન અને સમાધિમાં શિખરાવસ્થા આવે છે. સંપ્રદાયમાં આને સટે નવધા ભક્તિના ક્રમથી ચઢતાં દશમી પ્રેમભક્તિ આવે છે, અને ધ્યાન અને સમાધિ પામવાને માટે યોગનાં બીજાં અંગની અપેક્ષા રહેતી નથી; માટે જ આ ભક્તિને સાધનહીનને પણ શિખરાવસ્થા સુધી લેઈ જનારી કહી છે. કૃષ્ણ મથુરાં ગયા પછી ગોપીઓનું સાન્ત્વન કરવા ઉદ્ભવ આવી તેમને કૃષ્ણદર્શન કરવાને યોગમાર્ગ દર્શાવે છે ત્યારે કવિ ગોપીઓ પાસે ઉત્તર દેવડાવે છે કે “તમારો યોગ તમારી પાસે બાંધી રાખો અને કૃષ્ણ ગુરુ અને તમે ચેલા થઈને તેને સાધો, બાકી અમારે તો અમારી પ્રીતિ બસ છે” (દ. કા. સં. ૧૦૩ ‘પ્રેમરસગીતા’ પદ ૧૫,) અને વધારામાં કહે છે કે,—

“ પ્રકાશે યશ ક્યાં થકી, પ્રકટ પાલે સડ વૃથા;

“ જુઓ આંખો મીંચી આનંદ શો એ જોગ તો જુઠો પ્રથા;

“ અજીઠા સરખા જોગને શું પાથરીયે કે પ્હોડીએ?

“ પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી શીદ પત્થરમાં શિર ફોડીયે?”

[દ. કા. સં. ૧૦૪ પ્રે. ર. ગી. પદ ૧૭]

જે પ્રકટ કૃષ્ણરસ ગોપીઓએ આમાં યોગ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણ્યો છે તે “અવતારી” કૃષ્ણ તથા ગોપીઓના સંબંધમાં તેમના સ્થૂલ કે

સૂક્ષ્મ શરીરસંબંધે ગણવો એ વિચારવાનું હાલ વાકી રાખીશું. પણ જેને આપણે “નિત્ય કૃષ્ણ” કહ્યા છે અને જે ભક્તોનાં હૃદયરૂપ સ્ત્રીઓ પાસે કવિએ પીયુની ટૂંકેલ નંચાવી છે તે સર્વના સંવંધમાં તો આ પ્રકટ કૃષ્ણરસને ઉક્ત પ્રકારનો સિદ્ધસાક્ષાત્કારવિષય કહીએ તો જ અર્થ વેસે. આ ઉપરાંત મીરાંવાઈ જ્યારે કૃષ્ણચરણનાં નૂપુર-શબ્દાદિક સાંભળે છે, કૃષ્ણસ્વરૂપને સુદૃષ્ટ કરે છે, અને કહે છે કે “મીરાં ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી, ઓ નાથ, તુમ જાનત હો, સબ ઘટકી” ત્યારે એ પ્રકટ સ્વરૂપ આંતરધ્યાનવિષય સમજાય છે. તે જ પ્રમાણે મૂર્તિ પ્રતિમાઓને યોગની ત્રાટકાદિ ક્રિયાઓથી ભક્તો ધ્યાનવિષય કરેછે ત્યારે પણ એ પૂજા પ્રકટની ગણાય છે અને એ પ્રતિમાઓ વાહ્યધ્યાનવિષય થાય છે. આવી રીતે “પ્રકટ” નો અર્થ અનેકધા થાય છે. પણ તે સર્વમાં સાધનહીનને માટેના યોગ ઉપર દૃષ્ટિ છે અને તે ભક્તિયોગનાં જુદાં જુદાં પગથીયાં છે. તે સર્વમાં જપ, તપ, પ્રાણાયામ, વગેરેની ઉપેક્ષા કરી કેવળ પ્રભુપ્રેમની વૃદ્ધિની આસક્તિથી આરંભી તન્મયતા સુધીની અપેક્ષા રખાય છે માટે આ ભક્તિ પ્રેમલક્ષણા કહેવાય છે અને કેવળ ईશ્વરનું ऐश्वर्य શોધનાર જ્ઞાનીઓની ભક્તિથી ઇટલે અંશે જુદું ગણાય છે.

૭૩. શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તપ્રદીપ (પૃ૦ ૭૦) વર્ણન કરેછે કે
 “અલૌકિક વિગ્રહ સિદ્ધ કરીને તદ્ભક્ત સમીપ પ્રભુ સ્વરૂપ-
 “ પ્રાકટ્ય કરે છે. નેત્રવડે અને મનવડે શ્રીમુખસુધાપાન કરતાં
 “ મોદ થાય છે, ત્યાર પછી એવા કોઈ પ્રચુર ભાવનું સંજનન થાય
 “ છે કે ઇન્દ્રિય વડે તે સ્વરૂપ સહ સંભાષણ, આશ્લેષ, આદિ સંગમ-
 “ રસ-ભોગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. દર્શન થયા પછી ક્વચિત્
 “ ક્વચિત્ તો વેણુનિનાદમાત્રથી પણ પ્રભુ સહ સંભાષણાદિ સંયોગ
 “ રસોપભોગ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ થાય છે, ત્યારે ભગવદાનંદ
 “ સંપન્ન મનના સંવંધથી તે મનોરથ પરિપૂર્ણ થઈ જશે એમ વિચાર
 “ કરી વાળી મન સાથે સમાગમ કરે છે. મન અને વાળીનો આ

“ પ્રમાણે સમાગમ થતાં વાળી ભગવદ્રસસંપન્ન થઈ જાય છે. “ (સંભાષણાદિચિક્રીર્ષા પરિપૂર્ણ થઈ રહે છે.) એ જ “ પ્રમાણે સર્વે ઇન્દ્રિયો મનની સંગતિ કરીને ભગવદ્રતિ “ સંપાદન કરે છે. ” પાતંજલયોગસૂત્રના તૃતીય પાદના સૂત્ર ૩૩-૩૭ માં જે જાતના સિદ્ધ-સાક્ષાત્કાર-વિષયને ઉદ્દેશેલા છે તેમાં ઉપર પ્રમાણેનું સ્વરૂપપ્રાકટ્ય આવી જાય છે. “ વ્રજસીમન્તિની સર્વાત્મભાવ પૂર્ણ છે અને એ સર્વાત્મભાવરૂપ સાધનનું સ્વરૂપાનંદ ફલ છે. માટે શ્રીકૃષ્ણે વિરલ ભક્તોને રસાત્મક, ફલાત્મક, ભાવાત્મક, આનંદનું પરમદાન કર્યું છે. ” ❀ ❀ ❀ “ અલૌકિક શૃંગારરસનો પ્રાકૃત વિષયભોગ સાથે સંભ્રમ ન કરવો. ” (શુ. સિ. પ્ર. ૭૬). સંપ્રદાયમાં સ્વીકારેલી પશ્ચપર્વા વિદ્યામાંની એક યોગવિદ્યા પળ છે. (શુ. સિ. પ્ર. ૬૫). તેથી ઉપર દર્શાવેલાં યોગસૂત્રોની કોટિમાં ઉપર વર્ણવેલા સ્વરૂપપ્રાકટ્યનો સમાસ કરવા ઇચ્છિયે તો તેનું ફલિત એવું આવે કે મૂર્ધજ્યોતિમાં સમાધિ-સંયમ કરવાથી સિદ્ધ-દર્શન થાય છે ત્યાં અને અન્યત્ર કૃષ્ણનાં સ્વરૂપ, નાદ, આદિ પ્રકારની સ્વરૂપપ્રકટતા પોતાને માટે ગોપીરૂપને અને તેમની પ્રેમ-ભક્તિને આંતરધ્યાનવિષય કરનારા ભક્તોમાં સિદ્ધસાક્ષાત્કાર-વિષયને રૂપે પ્રકટ થાય છે. યોગની અને સંપ્રદાયની પરસ્પર ઘટનાનો અથવા તે વેમાંથી એકની પળ પ્રાચીન કે અર્વાચીન દૃષ્ટિએ શોધના કે તુલના કરવાનો આપણે પ્રસંગ નથી, પળ જેટલે અંશે ઉક્ત વસ્તુ આપણા કવિની જ્વાલાઓને સ્પષ્ટ કરવામાં સાધનભૂત થાય છે તેટલે જ અંશે આ સર્વનો આપણે ઉપયોગ કરવાનો છે.

૭૪. શ્રીકૃષ્ણની ભાવનામાં ગોપિકા-સંબંધ ઉપરાંત વૃંદાવનના વીજા પદાર્થો, જેવા કે વૃંદાવન અથવા તુલસીવન, ગાયો, મોરલી અથવા વેણુનો નાદ જેણે ગોપીઓને મોહિત કરી હતી, इत्यादि અનેક પદાર્થો આવે છે. આપણા કવિનાં શૃંગારકાવ્યો સમજવામાં આમાંના કેટલાક પદાર્થોનો યોગ સાથેનો સંબંધ કામમાં લાગે એવો છે.

૭૫. સામવેદનું ગાન જેને પરિચિત હશે તેને ગાયોને એકઠી કરવાને માટેનાં સામ સ્મરણમાં આવશે. જતી રહેતી ગાયોને પોતાના મળી વાળી આળવા માટેના એ ગાનના બળથી પોતાની બહિર્મુખ ઇન્દ્રિય-વાચક ગાયોને અંતર્મુખ થતી તજ્જને સ્મરણમાં અશ્વશે, નાદયોગના યોગી નાદનું શિખરસ્થાન પામવાના ક્રમમાં આવા જ સામગાનને સાક્ષાત્કારવિષયરૂપે સાંભળે છે અને તે કાળે તેની જ્ઞાનેન્દ્રિયો બાહ્યપ્રત્યયોથી મુક્ત થાય છે અને તેનું મનઇન્દ્રિય સંકલ્પવિકલ્પથી મુક્ત થાય છે. આ છ એ ઇન્દ્રિયોને સ્થાને એક સામગાન આ યોગીના મૂર્ધભાગમાં ગાજી રહે છે જે ઉપરથી વેદાનાં સામવેદો-હમ્ એવું કૃષ્ણવચન સમજાય છે. એ જ નાદ વેણુનાદરૂપે પણ સાક્ષાત્કાર-વિષય થાય છે અને ઇન્દ્રિયરૂપ ગાયોને લય પમાડે છે. જે યોગીઓ-મક્તો-આ ગાન સાંભળે છે તેમની આ ગાયો બાહ્ય સંસારમાં મટકવા દોડવાનું છોડી એ મક્તને વશ થાય છે અને તેમનું આમ પાલન કરનાર મક્ત ગોપ અથવા ગોપાલ એટલે ગોવાળ સંજ્ઞાને પામે છે. તેની પ્રેમમક્તિમાં તે પોતાના હૃદયને સ્ત્રીરૂપ ભાવના આપે છે અને કૃષ્ણપીયુને શોધે છે એટલે તે ગોપીરૂપ થાય છે. વેણુનાદ એક પ્રકારનો અનાહત નાદ છે અને અંતર્મુખ થયેલા શ્રવણેન્દ્રિયની અંતર્વૃત્તિમાં ઉભરાય છે ત્યારે ઉક્ત પ્રકારની ગાયોને, ગોવાળીઓને અને ગોપિકાઓને એ વેણુ વગાડનાર સત્ત્વ લય પમાડી પોતાના મળી આકર્ષે છે.

૭૬. યોગનો એક બીજો પ્રકાર “સોહં જાપ” નામનો છે. સ્થૂલ શરીર પાંચ પ્રાણથી જીવે છે ત્યારે સૂક્ષ્મ શરીર માત્ર પ્રાણ અને અપાન એમ બે પ્રાણથી જીવે છે. પ્રાણથી ડાંચે આકર્ષાય છે અને અપાનથી નીચે આકર્ષાય છે. પ્રાણ શરીરમાંથી સકાર-યુક્ત શબ્દ કરતો કરતો બહાર નીકળી બહારના પવનમાં મળે છે, અપાન બહારના પવનમાંથી હકારયુક્ત શબ્દ કરતો કરતો શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. આવી ડાંચીનીચી ગતિથી રુધિ-

રના, શ્વાસના અને સર્વ નાડીઓમાંના સ્થૂલસૂક્ષ્મ ધાતુઓના ઉચ્ચ નીચ પ્રવાહોનું જીવન તે સ્થૂલ શરીરનું જીવન છે, તેવી જ રીતે સ્થૂલ શરીર સાથે સ્થૂલ ધાતુઓ નાશ પામવા પછી કોઈક સૂક્ષ્મ ધાતુઓના પ્રવાહોનું ઉચ્ચનીચ ગતિવાલું જીવન સૂક્ષ્મ શરીરનું જીવન બને છે. આ બે પ્રાણપ્રવાહોને ઉક્ત કારણથી “સઃ” અને “હમ્” ની સંજ્ઞા આપી તેના સતત પરસ્પરસંબંધને “સોહમ્” સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે અને કેવલ સૂક્ષ્મ શરીરના પ્રવાહમાં શ્રવણેન્દ્રિયગમ્ય સકાર અને હકારનો અભાવ હોવાથી તે અક્ષરો બાદ કરી “ઓ” અને “અમ્” ને સંગત કરી તેમના સંબંધને ઓંકાર સંજ્ઞા અપાય છે એવું અનુમાન છે. વેદાન્તનું મહાવાક્ય “સોહં બ્રહ્મ” અહંપદ અને તત્પદની એકતા સૂચવે છે તે જ પ્રમાણે યોગના સોહમ્ અને ઓમ્ બાહ્યપ્રાણ અને અંતઃપ્રાણની એકતા સૂચવે છે. જ્યારે ભક્તકવિ નરસિંહ ગાય છે કે “નીરખને ગગનમાં કોણ ઘુમી રહ્યો, તે જ હું તે જ હું શબ્દ બોલે,” ત્યારે “તે જ હું” “તે જ હું” તે આ સતતપ્રવાહવાચક “સોહમ્” નું જ ભાષાન્તર છે. જેવી રીતે પ્રાણના રેચકાદિક પ્રાણાયામ ક્રહેવાય છે તેમ આ “સોહમ્”-પ્રવાહોને મન અનુસરે તેને પ્રાણાનુસરણ અથવા સોહમ્ જાપ અથવા અજપા મન્ત્ર—જાતે જપાતો જપ—આદિ સંજ્ઞાઓ અપાય છે. આથી સોહમ્ના અક્ષર ઉલટાવી સૂક્ષ્મશરીરી જીવ “હંસ” નામે પણ ઓળખાય છે. ભક્તિયોગ આપણા કવિની આંખમાં ઘુમી રહ્યો છે તેનું નિરીક્ષણ કરવામાં યોગના અનન્ય વિષયોનો સંબંધ ઓછો વત્તો ઉપયોગી હોવાથી અને તેના સ્પષ્ટીકરણની પુનરુક્તિ ન કરવી પડે એ હેતુથી આ પ્રકરણ મુકેલું છે. આપણા શુદ્ધ વિષયમાં આપણે હવે પાછો પ્રવેશ કરીશું.

૧૧. કવિની પુષ્ટિભાવના.

૭૭. પ્રતિમાપૂજનનું રહસ્ય સમજાવવા કવિ કહે છે કે જે પદાર્થમાં જેવી ભાવના કરી—જેવો નિશ્ચય કરી—જેવું ધ્યાન ધરીયે

છીંપે તેવા સ્વરૂપથી તેમાં હરિ દેખાય છે, કારણ કે તે સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપક છે. મૂર્તિ અથવા પ્રતિમા જાતે તો માત્ર એક બહાનું છે—ધ્યાનનું નિમિત્ત છે—વાકી ફલદાતા પદાર્થ તો હરિસંબંધે ધ્યાનકાળનો નિશ્ચય છે. એ જ નિશ્ચયને બહે સ્તંભમાંથી નરસિંહસ્વરૂપ પ્રકટ્યું છે અને તેમ થવામાં મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કે પૂજા કરવાનો કાલ નથી. તેવા જ નિશ્ચયને બહે દ્રોણની મૂર્તિ કરી તેનાં ધ્યાનથી કિરાતે અસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે. આવાં દૃષ્ટાંતોથી કવિ બોધ કરે છે કે:—

“નિશ્ચય હરિનો ભાવ જ્યાં ત્યાં હરિ, બહાનુ મૂર્તિ સંબંધીની વસ્તુ હો !
“ફલીભૂત હોય હરિ માન્યાથી, હરિરૂપ છે જગત સમસ્તુ હો !”

૪ વૃ. કા. દો. ૮૨૨, પદ ૪૫.

એવો જ અનુભવબોધ એક સ્ત્રીકવિ કરે છે કે.

“નિશ્ચયના મ્હેલમાં રે વસે મ્હારો વાલમો રે
“જે જાયે તે જોવા પામે જી રે !”

અર્થાત્ ધ્યાનનું બલ ધ્યાનકાળના નિશ્ચયથી છે અને બાહ્ય-ધ્યાનવિષય મૂર્તિ અથવા આંતરધ્યાનવિષય ઇષ્ટદેવનું સ્વરૂપ એ સર્વ તો ધ્યાનમાંથી સિદ્ધસાક્ષાત્કારવિષય પ્રત્યક્ષ કરવામાં માત્ર નિમિત્તભૂત છે. દયારામ આવો સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ કરવામાં જ સફળ ભક્તિ જુવે છે અને સર્વવ્યાપિ અક્ષરબ્રહ્મનું અવ્યક્ત સ્વરૂપ સમજવા કરતાં આવા પ્રકટ સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારમાં જ રસ માને છે અને કહે છે કે

“પ્રકટ મળ્યે સુખ થાય, શ્રીગિરિધર પ્રકટ મળ્યે સુખ થાય;”

“અંતર્યામી અખિલમાં છે, તેથી કહો કોનું દુઃખ જાય ?

“તૈલ વિના સ્ફુટ તિલ પૂર્યેથી દીપક ક્યમ પ્રકટાય ?

“પ્રકટ પાવક વિના કાષ્ઠને મેટ્યે શી પેરે શીત શમાય ?

“પૃથ્વી ચાટ્યે તૃષા ટલે નહી, અંતર્જલ શ્રુતિ ગાય;

“દીવાશઢી—પાષાણ સ્પર્શથી કો કૂહે જ્વાલ જણાય ?
 “સુરભિ પેટમાં પય, તેમાં ઘૂત, તેથી પુષ્ટિ ન પામે ગાય;
 “દોહી મથીને માલ્લણ તાલ્યે સર્પિભક્ષણ સુલ્લદાય.
 “વ્યાપકથી વાતો નવ થાયે, તે વિના જીવ અકલાય;
 “રસીયાજનમનરંજન નટવર દયાપ્રીતમ વ્રજરાય.”

૪ વૃ. કા. દો. ૮૦૮-૯. પદ ૩૦

૭૮. જે સિદ્ધસાક્ષાત્કારવિષયરૂપ પ્રકટ સ્વરૂપમાં કવિ રસ માને છે તેનો સાક્ષાત્કાર નિશ્ચયથી અને હરિની કૃપાથી થાય છે.

“ભૂતમાં ભગવતરૂપ માન્યું નામદેવે, થયું તેવું દર્શન;
 “કેવલ ભાવથી નિકટ નંદસુત, સમજણવાલાને હલ્લ હો !
 “નિશ્ચયભાવ હરિકરુણાથી આવે, અવર ઉપાય ન કોઈ,
 જેવું ભાવનું બલ, તેવું ફલ; દયા, તું લેજે જોઈ હો !”

૪. વૃ. કા. દો. ૮૨૪. પદ. ૪૯.

૭૯. આ વિષયમાં નિશ્ચયરૂપ પુરુષપ્રયત્ન સિદ્ધ કરવાને હરિની કૃપા ઇટલે અનુગ્રહ જોઈએ. ભક્તની ભક્તિમાં ઇવી ઇક આકર્ષક શક્તિ છે કે જે હરિના અનુગ્રહ ઉપર બલ કરી તેને પોતાના પ્રયત્ન મળી આકર્ષે છે અને ઇમ કરતાં કરતાં ઇવો કાલ આવે છે કે હરિ ભક્તને અધીન થઈ જાય છે. નવધા ભક્તિમાંની પ્રથમને જ બલે આ અનુગ્રહ આકર્ષાવા લાગે છે. મેધ પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષ-ણથી આકર્ષાતાં પૃથ્વી ઉપર વર્ષવા માંડે છે અને પૃથ્વીના રસનું પોષણ કરે છે તે જ રીતે ભક્તિબલથી આકર્ષાયલો હરિનો અનુગ્રહ વર્ષવા લાગે છે અને ભક્તિના રસનું પોષણ કરવા લાગે છે. ભક્તિ-રસ પોતાનું બલ કરી અનુગ્રહને આકર્ષે છે અને આકૃષ્ટ અનુગ્રહ ભક્તિરસનું પોષણ કરી નવધા ભક્તિનાં નવે પગથીયાં ઉપર ભક્તને ક્રમેક્રમે ચઢાવે છે—ઉર્ધ્વ આકર્ષે છે—અને અંતે દશમી પરાભક્તિ-રૂપ શિખર ઉપર ભક્ત—હૃદય ચઢે છે ત્યારે ભક્તિનાં અને “અનુ-ગ્રહનાં પરસ્પર આકર્ષણમાં તેમના પરસ્પર આઘાત--પ્રત્યઘાત ઉમે-

રાય છે. આ આઘાતપ્રત્યાઘાતમાં કવિ પ્રેમરસના ભોગને અને તન્મયતાની અવસ્થાને દેખે છે. એ અવસ્થાની પ્હેલાંની અવસ્થા-ઓમાં પ્રેમનું આકર્ષણ તેમ પ્રભુનો અનુગ્રહ ઉભય કારણોના સંયોગથી ભક્તિનું પોષણ થાય છે અને એ પોષણથી પુષ્ટિ થયા પછી અનુગ્રહ બાકી રહેતો નથી અને કેવળ તન્મયતા થાય છે. આ પ્રકારનું પોષણ વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયનું મુખ્ય વ્યાવર્તક હોવાને લીધે તે સંપ્રદાય પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે અને દયારામને તે ઇષ્ટ છે. (જુવો વિશેષ વીગતમાટે-શુ. સિ. પ્ર. ૬૯, ૭૪, ૭૮; ૨. પ્રા.કા. મા. પુષ્ટિપથરહસ્ય, દુહા ૩. ૪.)

૮૦. પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય અને તેમના પુત્રના ભાવી જન્મનો વર્તારો નરસિંહમ્હેતાએ વર્તેલો હતો એવું કવિ લેખે છે: પુ. ૫. ૨. દુહા ૮૨, ૮૩. નરસિંહના કીયા લેખમાં આવો ઉલ્લેખ છે તે જાણવામાં નથી, પણ કવિની આ વર્તારા સંબંધની શ્રદ્ધાનું મૂળ સંપ્રદાયના કોઈ લેખમાં હોવું જોઈએ, અને સંપ્રદાયવાળાઓએ આવું મૂળ રોપી રાખવાની કોઈ વેળા આવશ્યકતા જોઈ હોય તો નરસિંહમ્હેતાના નામનાં કાવ્યોમાં તેની પાછળ થયેલા સંપ્રદાય-વાળાઓએ કોઈ કોઈ સ્થાને પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે ઉમેરા કરેલા હોવા જોઈએ. એ પ્રશ્ન સાથે આથી વધારે સંબંધ આ પ્રસંગે નથી. પણ એ સમર્થ ભક્તકવિનો આશ્રય સંપ્રદાયવાળાને શોધવો પડેલો છે તેનું એક કારણ એવું અનુમેય છે કે પુષ્ટિમાર્ગનાં કેટલાંક બીજ મ્હેતાના લેખોમાં છે તેને વિકસાવી સંપ્રદાયવાળાઓએ નવો વૃક્ષ ઉભો કરેલો હોવો જોઈએ. ભાગવતમાં રાસક્રીડા વગેરેમાં કૃષ્ણ અને ગોપિકાઓના પ્રસંગ છે તે ગોપીઓમાં રાધાને અગ્રેસરા કરવાના માર્ગને સંપ્રદાયે જેવું પ્રાધાન્ય આપેલું છે તેવું જ નરસિંહે આપેલું છે, પણ તે જ પ્રાધાન્યને વિસ્તારી દયારામે સંપ્રદાયને આધાર વલ્લભાચાર્યને કૃષ્ણ તેમ રાધાના અવતારરૂપ માનેલા છે. રાધાને મ્હેતો તેમ દયારામ સ્વામિનીજીને નામે પણ ઓલખે છે

અને વલ્લભનો અવતાર લેઈ સ્વામિનીજી પોતાના આશ્રિત માર્ગીઓને માટે શું કરે છે તેનું વિવેચન દયારામ કરે છે કે,

“અતિપ્રયત્ન વળ પ્રાપ્તિ નવ પુરુષોત્તમની થાય,

“તે શ્રીવલ્લભશરણથી સહજે સદ્ય પમાય.

“રાજાને રાજી કરે એ બલ કદા ન દીન

“સ્વલ્પ સીફારસ રાણીથી, સહજ મતિ આધીન.

“આત્મા શ્રીજીનો સદા મુખ્ય સ્વામિની જેહ,

“તે શ્રીવલ્લભ સ્વયં થયા, ધર્યો પુરુષનો દેહ.

“અતિવલ્લભ શ્રીકૃષ્ણને, માટે વલ્લભ નામ,

“કૃપા ઇહાની વળ કદા નવ રીક્ષે ઘનશ્યામ.

“શ્રીવલ્લભ આશ્રયવિના સાધન-ધર્મ અશેષ

“સાધે હરિ, કેવલ ભજે, લીલામાં ન પ્રવેશ.

“જે ઉપર અનુગ્રહ અતિ અંતરમાં વ્રજરાય,

“શ્રીવલ્લભ શરણાગતિ તેને દૃઢ થઈ જાય.

“શ્રી મહાપ્રભુસંબંધ વળ કશું નહીં ફલદાય,

“પુષ્ટ સૃષ્ટિની રીત એ, જગનો જુદો ન્યાય.”

પુ. ૫. ૨. દુહા. ૮-૧૪.

સ્વમાર્ગીને માટે વલ્લભરૂપ રાણી શાથી આમ વિશેષ ફાવે છે તેને માટે કવિ કથે છે કે રાજાનો યશ અનેક બંદીજનો ગાય છે પણ રંગમ્હેલનું વૃત્તાંત તો અનુભવી રાણી જ જાણે તેમ શ્રીકૃષ્ણ-રૂપ રાજાનો શુદ્ધ અનુભવ તો વલ્લભરૂપ સ્વામિની જ જાણે છે.

પુ. ૫. ૨. દુહા ૪૪-૫૦. આપણે રાધાના સ્વરૂપમાં જે રસોદ્બોધક શક્તિ જોઈ છે અને જે શક્તિ દશમા પ્રકારની ભક્તિનું સ્વરૂપ છે તે શક્તિદ્વારા રસરૂપ નિત્યકૃષ્ણનો અનુભવ કરાવવાની શક્તિ તેવા અનુભવના અનુભવી વલ્લભગુરુમાં છે અને ભક્તિના પ્રથમ પ્રકારથી દશમા સુધી ચઢાવનાર શ્રીકૃષ્ણના ઊર્ધ્વ આકર્ષણરૂપ અનુગ્રહને પ્રાપ્ત કરાવવાની અપૂર્વ કલા આ ગુરુમાં જ છે એવો અર્થ

કરીયે તો આપણા કવિનું સૂક્ષ્મ રહસ્ય સમજાય અને અન્યધર્મપ્રવર્તકો-
 ઇ પરિચિત કરેલા સંપ્રદાયોમાં સામાન્ય સ્થૂલ બુદ્ધિ પ્રમાણે ईश्वर
 અને મનુષ્ય વચ્ચેના મધ્યસ્થ અવતારની ભાવના વહ્નમ પ્રતિ આપણા
 કવિને હતી એવું ગણીયે તો તેમ પળ ગણાય. વાકી આ કવિના
 ઉદ્ધારોમાં સ્થૂલે સ્થૂલે જે સૂક્ષ્મ રહસ્યભાવનાઓ સ્ફુરતી આપણે
 જોઈ છે તેને અનુકૂલ તો આ વિષયમાં પળ કવિની ભાવના
 સ્થૂલ નહીં પણ સૂક્ષ્મ હતી એવું ગણવાનો પ્રસંગ છે, અને ઇ અર્થ
 કરતાં વિશેષ ઉદ્ધારોમાં કવિ કવિપણાની લહેરો ઇ ચ્હડી અર્થવાદ
 અને અતિશયોક્તિની જાલોમાં જગતને ગુંચવે છે એવું સમજાય
 તો તેમાં કાંઈ વાધ નથી.

૮૧. સંપ્રદાયોક્ત અનુગ્રહસાધન સ્વામિની રાધાજીના વિષયમાં
 ઇ સંપ્રદાયના વીજભૂત મ્હેતા નરસિંહની ભાવના સમજ્યાથી દયા-
 રામની ભાવના પણ સમજાય ઇ હેતુથી મ્હેતાના લેખોમાં આપણે
 ચચ્ચપાત માંડોવ્હેલો કરી લઈશું.

૮૨. ભાગવતથી આરંભી પછીના ઘણાંખરા વૈષ્ણવરસના
 ગ્રન્થોમાં નિરંકુશ શૃંગાર છે. એક પાસથી અત્યંત વિરક્તિની અને
 બીજી પાસથી અત્યંત શૃંગારની ભાવનાઓને એકત્ર કરવામાં આ
 ગ્રન્થોનું પ્રયોજન સામાન્ય દૃષ્ટિને અગમ્ય લાગે છે અને ઇ દૃષ્ટિ
 ઇવા ગ્રન્થોને આધારે અને ઇ ગ્રન્થોને સાધનભૂત કરી પ્રવર્તેલા
 ધર્મનો તિરસ્કાર કરે અને તેનાં છિદ્ર શોધે તે એક રીતે જેમ
 સ્વાભાવિક છે તેમ જ બીજી રીતે ઇ દૃષ્ટિને દેખાતા વિરોધને સ્થાને
 વિરોધાભાસની દૃષ્ટિ રચી ઇ આભાસના મૂળ સ્થાનમાં રહેલાં તત્ત્વ
 શોધવાં ઇ ન્યાયબુદ્ધિનો ધર્મ છે. દયારામના સ્થૂલ જીવનમાં છિદ્ર-
 દૃષ્ટિ દોષ જુવે છે તેવા જ દોષ નરસિંહમ્હેતાના જીવનમાં ઇ જીવન-
 સમયે કોઈ જોયા હશે પણ તે પછીનાં સર્વ શતકોમાં મ્હેતાનું
 જીવન કેવળ સાધુતાની અને ભક્તિની મંજુષા જેવું સર્વત્ર ગણાયું
 છે. આથી ઇ કવિ ઇ લખેલા શૃંગારમાં ઉક્ત પ્રકારનો વિરોધાભાસ

જ હોવો જોઈએ અને તે શોધી કૂહાડી એના શૃંગારજાળમાં કેવળ ભક્તિનું અને સાધુતાનું જ સત્ત્વ હોવું જોઈએ એવી ભાવના રાખી આપણે એના લેખોનું તત્ત્વ શોધીશું તો અક્ષરદેહના પરીક્ષકનો ધર્મ નહીં સચવાય એવું કહેવા જેવું નથી.

૮૩ સંપ્રદાયમાં લૌકિક શૃંગારને જ રસાભાસ કહી પ્રેમભક્તિના શૃંગારને જ રસ કહ્યો છે. (શુ સે. પ્ર. ૭૭.) પરંતુ ભક્તિશૃંગારનું વર્ણન લૌકિક શૃંગારની પરિભાષામાં કરવાની આવશ્યકતા ભક્ત-કવિઓએ ગણી છે. એ પરિભાષાનાં પડ ફોડી તેની નીચેનો ગુપ્ત ગંગાના નિર્મલ ઝરાના જેવો શુદ્ધ રસ મેળવવાની શક્તિને અભાવે સામાન્ય વાચકો અને શ્રોતાઓ એ પડમાંની માટી જેવા રસાભાસનું આસ્વાદન કરી લૌકિક શૃંગારની ભાવનાઓનું જ પાન કરે તો તે તેમનો પણ દોષ નથી. સંસારને વોધ કરનાર લેખકોના અને વક્તાઓના શબ્દ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં અદૃષ્ટ પવન પેઠે પોતાના ગન્ધ અને દુર્ગન્ધ ઉભયને પ્રસારે છે અને એ પવન કોઈને અમૃત થાય છે તો કોઈને વિષ થાય છે. પોતાના શબ્દો સર્વત્ર અમૃતનું કામ કરે અને વિષનું કામ ન કરે એટલું સર્વ સમર્થ અને સાત્ત્વિક લેખકો અને વક્તાઓ દીર્ઘદૃષ્ટિથી સાચવી લે તો સંસારનું ઘણું કલ્યાણ થાય. પરંતુ અનેક દેશકાળના સંકર કરનાર આ યુગના પ્હેલાંના યુગોમાં આવી દીર્ઘદૃષ્ટિ સુલભ ન હતી. વૈષ્ણવ આદિ અનેક ભક્તિમાર્ગના કવિઓના સ્વમાર્ગીય ભક્તસંઘો ઉપર જ દૃષ્ટિ હોવાથી આવો દીર્ઘદૃષ્ટિ તેમને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થઈ નથી અને તેમની ભક્તિભાવના વિનાના દેશકાળમાં એમના શબ્દોનું શ્રવણ પ્રતિકૂલ લાગ્યું છે. એમના વોધનું આવું અનિષ્ટ ફલ દૃષ્ટાંતરૂપ ગણી આપણા યુગના લેખકોએ એવી દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરવી આવશ્યક છે કે જેના ફલરૂપે હવેના દેશકાળમાં એવાં અનિષ્ટ ફલનાં बीजरूप તેઓ થાય નહીં. આટલી દીર્ઘ દૃષ્ટિની ન્યૂનતા આજનાં અમુક દેશમાં કે કાળમાં હોય અને તેમાંથી એક વ્યક્તિને

વારસારૂપે પ્રાપ્ત થઈ હોય ત્યારે એ દેશકાળનો દોષ આપણે ભલે કૂહાડીયે પણ એ વ્યક્તિનો દોષ કહાડવાનું વિશેષ કારણ નથી. દયારામ અને હાફીજનાં કાવ્યોની સરખામણી રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ શ્વેરીએ એ બે કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી ઉતારા આપી કરેલી છે. તે સરખામણી પણ એ જ વસ્તુ શીખવે છે કે પોતાના ધર્માદિકની ભાવનાઓને વશ થયેલાં અને ईश्वर ઉપરના પ્રેમથી ઉત્કૃષ્ટ થયેલાં કવિહૃદયો પોતાની જ્વાલાઓને જગત્ની દૃષ્ટિ, પાસે પ્રકટ કરતાં માત્ર પોતાના આંતરાગ્નિને, જ્વાલામુખ પર્વત પેઠે, પોતાનાં શિખરસ્થાનોમાંથી વહાર કૂહાડવાના અને જગતને તેનું શું ફલ થશે તેના ભાન વિના અત્યંત વેગથી મ્હુકાવવાના આવેશ વિના અન્ય વિચારથી ક્ષતિ જ પ્રેરાય છે. આ દેશમાં તેમ અન્ય દેશોમાં મક્ત કવિઓના કેટલાક વર્ગની આ સ્થિતિ સાહજિક જણાઈ છે તો તેમના પારમાત્મિક ગુલાબનો સુગન્ધ સુરક્ષિત સંગ્રહીત કરી એ ગુલાબના કાંટાઓના થોડાક ઘોંચ વેઠી લેવા અને એ વ્યક્તિઓનો દોષ કૂહાડી તેમણે આપેલાં રત્ન પેંકી દેવાં નહીં એમાં જ અક્ષરના વ્યાપારીઓની ચતુરાઈ છે.

૧૨. કવિનો શૃંગારરસ.

૮૪. ઉક્ત દૃષ્ટિએ દયારામના અક્ષરદેહના દોષનું નિરીક્ષણ કરી હવે આપણે તેમના શૃંગારમય પરિભાષાના વસ્ત્રમાં ઢંકાયેલા અક્ષરદેહનું નિરીક્ષણ આરંભીશું.

૮૫. આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા એવા ત્રણ, દશ ભક્તિપ્રકારોમાં વર્ગ છે. (ખંડ ૬૧-૬૨). આસક્તિના વ્યાધિ, પ્રલાપ, અને આલાપ એવા ત્રણ પ્રકાર છે (ખંડ ૬૨), વ્યસનમાં પાદસેવન અને અર્ચનકાળે જડતા અને મૂર્ચ્છના છે (ખંડ ૬૨). વ્યસનાસ્થામાં અભિલાષવીજ રોપાય છે, અભિલાષની વીજાવસ્થામાં

લોકલજ્ઞા છુટવા માંડે છે, ભક્તહૃદય સ્વૈયભાવના ધરે છે, અને વન્દનભક્તિમાં અભિલાષ જામે છે (સ્કંડ ૬૨-૬૩), અભિલાષમાંથી ઉદ્વેગ દાસ્યકાળે થાય છે, તેમાંથી સખ્યકાળે સ્મરણ પ્રકટે છે, અને તેમાંથી આત્મનિવેદનકાળે દ્વર્ગુચિ પ્રગટે છે (સ્કંડ ૬૨-૬૬), અને એ નિવેદન કરનાર સર્વાત્મભાવ પ્રિયપુરુષની સ્ત્રી બની સર્વત્ર દ્રુહેલ નાંખ્યાં કરે છે (સ્કંડ ૬૩). એ નવધા-ભક્તિ પછી દશમા પ્રકારની ભક્તિમાં પ્રેમની પરિપૂર્ણ દશા, તન્મયતા, રસભોગ, અને શાંતિ થાય છે (સ્કંડ ૬૫), આત્મનિવેદન કાળે પ્રભુસાથે ચક્ષુ રાગ થાય છે (સ્કંડ ૬૬), તન્મયતાકાળે પરિપાક પામી સ્વરૂપપ્રાકટ્ય અને પ્રેમભોગનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે (સ્કંડ ૭૩). એક ભક્ત વ્યક્તિને આવું સ્વરૂપ પ્રાકટ્ય થાય છે, તે જ અનેક ભક્તોને સાથે લાગુ થાય છે ત્યારે “રાસલીલા” મંચે છે. શૃંગારશાસ્ત્રની પરિભાષામાં ભક્તિમાર્ગની પદ્ધતિ આવી રીતે સંપ્રદાય પ્રમાણે કવિ સમજાવે છે અને અન્યથા સમજાય છે તેનાં દૃષ્ટાંત શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓના સ્પષ્ટાસ્પષ્ટ પ્રસંગો વિસ્તારી ગાય છે, ગાતાંગાતાં પોતાની ઉપમાઓ અને ઉત્પ્રેક્ષાઓમાં લીન થઈ તેમનું ઉપમાપણું અને ઉત્પ્રેક્ષાપણું ભુલી જાય છે, પ્રાકૃત શૃંગારભોગનું વર્ણન કરતા હોય તેમ ભક્તિશૃંગારની કોઈ પણ કોટિ-માં ન આવે એવાં શૃંગારસ્થાનોમાં લપસી પડે છે, અને શ્રોતાઓ તેમની પેઠે ભક્તિલીન ન હોય તો તેમને ભ્રાંતિમાં નાંખી ભમાવે એવા ઉદ્ધાર કરે છે. એક નાટકશાળાની રંગભૂમિ ઉપરનો એક સ્કેલાડી નૃસિંહાવતારનો સ્વેલ ભજવી રહી પડદામાં ગયા પછી પણ પોતાના કૃત્રિમ વેશનું ભાન ન ભુલતાં ચારે પાસ તરવાર વીંણતો મઢ્યો નહીં એવી વાત છે, તે જ પ્રમાણે ભક્ત કવિઓથી ભક્તિમાર્ગનાં રૂપકાદિકનાં ગાન આટોપી રહ્યા પછી પણ ગાનના લલંકારા ભુલી જવાતા નથી અને કંઠમાં તેઓ શૂન્ય ગાન કર્યાં કરે છે તેમાં અર્થહીન ગાન પેઠે ભક્તિહીન શૃંગાર ઉભરાયાં કરે

છે. આટલા સ્વભાવનિયમ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી ભક્ત કવિઓનાં ગાનની તુલના કરીયે તો જ તે તુલના શુદ્ધ થાય.

૮૬. કવિના શૃંગારલેખનો મ્હોટો ભાગ ગરબીઓમાં છે. તેમાં ઉપરના વર્ગીકરણ પ્રમાણેનો ભક્તિશૃંગાર છે કે કેવલશૃંગાર છે તે જોવાનું સાધન ઇટલું છે કે એની દરેક ગરબી ઉપરના કીયા વર્ગમાં આવે છે તે જાણી લેવું અને તે પછી કરવા જેવો વિચાર કરવો. જેમ કે સાસુ-વહુનો સંવાદ (દ. કા. સં. ૧૯૯, ગરબીઓ ૪૩-૪૪) લોકલજ્ઞાના ત્યાગના વર્ણનનું દૃષ્ટાંત છે. ભક્ત પોતાના આધિનું વર્ણન મનુષ્યની પાસે ન કરતાં મધુકર પાસે કરે છે કે “ પ્રેમની પીડા તે કોને કહીયે, હો મધુકર ” इत्यादि (દ. કા. સં ૧૮૫-૬, ગ. ૧૫-૧૬).

“ઉમા રહો તો કહું વાતડી, બીહારીલાલ,
 “તમ માટે ગાઢી છે મ્હેં જાતડી; બીં
 “જે દહાડે મળ્યાતા વનમાં, બીં
 “તે દૂહાડાની તાલાવેલી તનમાં; બીં
 “વેદના વિરહની તે ક્યાં માંખીયે ? બીં
 “ભીતરનો મડકો તે ક્યાં દાંખીયે ? બીં
 “ફટકારી સરખી ફરું વનમાં, બીં
 “કલ ના પડે રજનિ-દિનમાં. બીં”

इत्यादि. દ. કા. સં. ગ. ૪૭.

‘આમાં વિરહ અને ઉદ્વેગ ઉભય છે. વેણુનાદનાં દૃષ્ટાંત મોહક અને રસસંબોધક છે: “વશકરણી છે ત્હારી વાંસળી”, “સ્વરશુણતામાં હું તો શુદ્ધિવુદ્ધિ વિસરી”, “દરદમાં ગરદ ગઈ છે મળી”, (દ. કા. સં. ૧૮૩. ગ. ૧૦) એમાં વાંસળી મોહક છે; “વેળ મા વાશો મ્હારે આંગળે”, “સાસુ કૂહે છે જાઓ વહુઅર વેળ વાગી”, (દ. કા. સં. ૧૮૪, ગ. ૧૧) એમાં વાંસળીનો બોધ સંસારનો

વિરોધક છે; “ઘ્હલો મ્હારો કુંજમાં વાય છે વાંસળી રે લોલ, નાદે વેધી છે મ્હારી પાંસળી રે લોલ,” “મલવા થઈ હું અતિ આતુરી રે લોલ,” “ગોઠતું નથી કંઈ ભુવનમાં રે લોલ”, “સખી હાવાં તો મળી સુખ મ્હાલીયે રે લોલ,” “ધન્ય દૂહાડો તે અવતારમાં રે લોલ, રમીયે તે શ્રીનંદકુમારમાં રે લોલ”, (દ. કા. સં. ૧૯૩ ગ. ૩૧) એમાં વાંસળી મોહક અને ઉદ્બોધક ઉભય છે; “વાંસલડી વાજો, સાંજે આજ વાંસલડી વાજો”, (દ. કા. સં. ૧૯૫, ગ. ૩૪) એમાં વાંસળીને ગોપી જગવે છે; “રસીયે વગાડી રંગવાંસળી,” “વિકલ કરી મને વાલમે વાંકી દૃષ્ટે રે જોઈ”, (દ. કા. સં. ૨૩૧, ગ. ૧૦૩) એમાં ભક્ત ચક્ષૂરાગથી અને વેણુનાદથી એમ ઉભયથી આકર્ષાય છે.

“વાંકુ મ જોશો વરણાગીયા, જોતાં કાલજે કંઈ થાય”, “મોહન મુખડું જોઈ મનડું મોહાય છે,” અધર પર નાસિકાનું મોતી આવેલું છે, “તે તે મનડા મ્હારામાં શ્લોકાં खાય છે,” “મીઠી મોરલી શુળીને હવે, વળમૂલે સર્વ વેચાય છે”, (દ. કા. સં. ૧૮૫, ગ. ૧૩) એમાં ચક્ષૂરાગને પ્રધાન રાખી વેણુનાદનું પણ મોહન છે. “ઘ્હાલા શાને લોચન લલચાવો ? માળીગર, મ્હારે મ્હોલે આવો,” (દ. કા. સં. ૧૯૫, ગ. ૩૫.) એમાં ચક્ષૂરાગ છે અન્યત્ર હરિના સ્વકંઠનો સાદ જાતે જ સંભળાય છે અને ભક્તના હૃદયને સંસારમાંથી સઠુ દેખતાં બોલાવી હરિસન્મુખ કરે છે: “સાસુ મ્હારી સાંભળતાં મુને શીદ કરો છો સાદ રે ?” “ગોઠ પોતાને સુણે સ્વાઈએ, કરીએ દીઠો અદીઠો જી”, “જે દૂહાડાની પ્રીત બંધાળી તે દૂહાડાની ચરણે વળગી જી”, (દ. કા. સં. ૧૮૨, ૧૮૩: ગ. ૮, ૯). અન્યત્ર હરિસ્વરૂપ એ જ પ્રયોજનથી પ્રત્યક્ષ થાય છે: “સ્વરે પ્રભાતે મ્હારે દ્વારે શીદ ઉભા ? આઘા રહો, દેશ્વશે સાહેલડી રે” (દ. કા. સં. ૧૮૪; ગ. ૧૨.). અન્યત્ર સાક્ષાત્કારપ્રત્યયરૂપ હરિસ્વરૂપ ભક્ત

પાસે તેના વ્યવહારપ્રસંગોમાં અર્ચિત્યું પ્રકટ થઈ એ વ્યવહારના પ્રસંગોમાંથી તેને દૂર કરી હરિસન્મુખતાના વ્યવહારમાં યોજે છે: જેમ કે, “શ્રી જમુનાજીના ઘાટમાં રે લોલ, રોકી રાખી છે મુને વાટમાં રે લોલ”, “નળદલ-સહીયરના સાથમાં રે લોલ, તાઢી મા દેશો મ્હારા હાથમાં રે લોલ,” (દ. કા. સં. ૧૯૨, ગ. ૩૨), “હું જાઝું જલ ભરવા ત્યાં વ્હાલો પુઠે પુઠે આવે, વગર બોલાવ્યો વ્હાલો બ્હેડલું ચ્હડાવે” (દ. કા. સં. ૧૯૮, ગ. ૪૧), “મને કાંઈ કાંઈ કહેછે રે, મ્હારો મારગ રોકી ડમો રહેછેરે,” “ગોકુલથી મથુરામાં જાતાં મ્હારાં દાળ દધિનાં શાને લેછેરે ?” “વૃન્દાવનની કુઞ્જગલનમાં મ્હારો પાલવ શાને ગ્રહેછેરે ?” (દ. કા. સં. ૨૩૨, ગ. ૧૦૪.).

૮૭. એક ભક્તને કૃષ્ણવિરહ થાય છે ત્યારે અન્ય ભક્તમાં એ રમતા હશે એવી કલ્પના કરેછે (દ. કા. સં. ૧૮૮, ગ. ૨૩, ૧૮૯, ગ. ૨૫), અને હારિ પળ ગરજસ્વાદી હશે એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે (દ. કા. સં. ૨૧૯, ગ. ૭૫), અનેક ગરવીઓમાં હરિમાં મનુષ્ય-સ્વભાવનો આરોપ કરી ભક્તહૃદય અનેક કલ્પનાઓ, ઉત્પ્રેક્ષાઓ વગેરે કરે છે. જેમ ભક્ત આમ હરિથી આકર્ષાય છે તેમ હરિ પળ ભક્તથી આકર્ષાય છે, ભક્તનો અનુનય કરે છે, ભક્તને મનાવે છે, અને તેનું શરણ શોધે છે. “દયાનો પ્રીતમ કહે હું સમ જાઝું હું, તું વસ્તુ મ્હારા કામની” (દ. કા. સં. ૧૮૮, ગ. ૨૧), “ત્હારે પ્રેમે હું મોહ્યો રાધિકે ! ત્હારા સરખો પ્રેમ કંહી ના જોયો,” “અન્ય હતી પળ અર્થ કોનો ન સીધ્યો”, “તું તે હું ને હું તે તું, વેદમાં વાળી”, “જુગલ છવી દાસ દયે ડર આળી” (દ. કા. સં. ૧૯૦, ગ. ૨૬), “શ્યામા, તું શીદને રીસાઈ રે ?”, “નયને નીર ભરે છે નટવર, મુખે જપે રાધા જાપ રે” (દ. કા. સં. ૧૯૦—૧, ગ. ૨૭), इत्यादिમાં ભક્તનું અને તેમાં સવિશેષ રાધાનું આકર્ષણ હરિ ઉપર થાયછે.

૮૮. હરિના અને ભક્તના પરસ્પર આકર્ષણને અંતે રસભોગ થાયછે તેને એક સ્થાને કવિ દમ્પતીના શૃંગાર શિખરની પરિભાષામાં વર્ણવે છે (દ. કા. સં. ૧૯૩, ગ. ૩૦), અન્ય સ્થાને તેનાથી થયેલી શાંતિને કથે છે (દ. કા. સં. ૧૯૫, ગ. ૩૬), અન્યત્ર અનેક સખીઓના ગરવામાં મળેલી રાધાને તેમની વચ્ચેથી કુઝ્જ ગલીમાં લેઈ જઈ તે સ્થાનમાંના રસભોગથી “આનંદ સાગર ઉછળ્યો” છ “પવિત્ર ચરિત્ર” ને દાસ વની ગાય છે (દ. કા. સં. ૨૦૬-૭, ગ. ૫૫), અન્યત્ર રાધા પાસે કૃષ્ણરૂપ અને કૃષ્ણપાસે રાધારૂપ ધરાવી કૃષ્ણનું કાર્ય રાધા પાસે કરાવે છે (દ. કા. સં. ૨૧૬-૧૭, ગ. ૭૧), અને અન્યત્ર મથુરામાંથી કૃષ્ણે મોકલેલા જ્ઞાનીભક્ત ઉદ્ધવના જ્ઞાન કરતાં ગોપીઓના પ્રેમની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવા ઉદ્ધવના દેખતાં સર્વ ગોપિકાઓ સ્વામિનીઓ વની જઈ વાંસલડી સાંભળતી પ્રેમસમાધિને પામે છે તે પ્રસંગનું વર્ણન કવિ ગોપિકાઓ પાસે તેમના પ્રભુ પાસેના અખંડ અવિરહિત રસભોગનું વર્ણન કરાવે છે કે,

“માન્યો મનનો મોહનવર પામીયાં જો,
 “અમો વેદના વિરહની સડ વામીયાં જો,
 “રંગી રસીયો છવીલો છેલડો જો,”
 “નાગર નંદનો કીશોર અલબેલડો જો,
 “જેને જોવા જોગેશ્વર દેહ દમે જો,
 “તે તો અમસું અખંડ રંગે રમે જો, ”

❀ ❀ ❀ ❀ ❀

“અમારું પદ કો ન પામ્યું કોટિલાખમાં જો;
 “અમારે ઓછું રહ્યું શું અભિલાખમાં જો ?
 “જીવન જગનું અમ પાસ આપોઆપ છે જો,
 “કેવલ પ્રેમ પુરુષનો પ્રતાપ છે જો,
 “ મુકી, ઉદ્ધવ, અમને તે ક્યાંય જાય ના જો;

“બોલ્યું અમારુ તમો પરચાય ના જો.
 “અમો જેને વિયોગે આંસુ પાડીયે જો,
 “ઉદ્ધવ ક્રહો તો તે પુરુષ દેખાડીયે જો.
 “ઘડી વેમાં વાંસલડી વાગશે જો,
 “ઘાલો અમ પાસે આવી કાંઈ માગશે જો.
 “એમ ક્રહેતાં સડ મને મગ્ન થઈ ગઈ જો,
 “ઉદ્ધવ જોય છે ને પ્રેમસમાધિ થઈ જો.
 “મિથ્યા શીદ હું ફુલું હું જ્ઞાનગાથમાં જો ?
 “હરિ દીસે છે રૂયોના હાથમાં જો ?
 “પરમ પ્રાણપ્યારી એ અવિનાશની જો,
 “એ છે સર્વ સ્વામિનીઓ દયા દાસની જો !

દ. કા. સં. ૧૯૩-૪, ગ. ૩૩.

૮૯. આ સ્થાને કવિએ પ્રેમસમાધિ પામનાર સર્વ ગોપિકાઓને સ્વામિની એટલે રાધા કહી છે. જેનો સ્થૂલ દેહ મથુરામાં હતો તે કૃષ્ણના દેહનો સિદ્ધસાક્ષાત્કાર કેવલ એ ગોપિકાઓને થયેલો વર્ણવ્યો છે એટલું જ નહીં પણ ગોપિકાઓએ ઉદ્ધવને તે સાક્ષાત્કાર કરાવવાનું—“તે પુરુષ દેખાડવાનું”—કહીને પ્રેમસમાધિ લીધો એવું કથ્યું છે, એ પુરુષના દર્શન પ્હેલાં વેણુનાદનો ક્રમ દર્શાવ્યો છે, અને પ્રેમસમાધિના આવા ફલને લીધે કૃષ્ણ પરોક્ષ હોવા છતાં તેમને પ્રત્યક્ષ કરવાની શક્તિને લીધે કૃષ્ણનો અને તેમનો સમાગમ તે વર્તમાનમાં જેમ “અખંડ” વગેરે કહ્યો છે તેમ સર્વદા ગોપિકાઓના “હાથમાં” જ કહેલો છે. નવધા ભક્તિ પછીની દશમા પ્રકારની ભક્તિ તે એ પ્રેમસમાધિ જ છે એમ કવિનું હાર્દ છે. એ પ્રેમસમાધિમાં થતા સાક્ષાત્કારના વિષયની વીગત (ખંડ ૭૨) જે હોય તે સ્વરી પણ ભક્તિનો આ પ્રકાર એક જાતનો યોગ જ છે એવું કવિની દૃષ્ટિમાં સ્પષ્ટ છે. કવિની દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ આમ સમજાય છે તો એ દૃષ્ટિમાં ઉમરાયલાં અન્ય ચિત્રો શ્રોતાઓ

માટે તે કેવી ભાવનાથી યજ્ઞ કરે છે તે સમજવાને પણ અન્ય સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી. ભક્તિયોગના યોગીને પ્રેમસમાધિ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં એ સમાધિનાં પગલાં વેણુનાદના શ્રવણ સાથે સંમળાય છે એવું કવિનું વાક્ય ગોપિકામુખે ઉપર લખેલું છે તે નાદનો યોગસાથેનો સંબંધ આપણે જોયો છે (ખંડ ૭૫) અને તે નાદથી યોગીનાં બહિર્મુખ ઇન્દ્રિયો અંતર્મુખ થવા લાગે છે તે વસ્તુનાં ગોપીઓને પોતાના મળી આકર્ષવાને કૃષ્ણે કરેલા નાદને કવિ ઉલ્લેખે છે. એ નાદથી આકર્ષાઈ ભક્તહૃદય અન્ય સંસાર છોડી કૃષ્ણપ્રત્યયમાં લય પામે છે અને તે લય એ પ્રેમસમાધિ—એ તન્મયતા—એ સંસારમાંથી મૃત્યુ અને અઘંડ રસભોગ, આ અવસ્થાનો આનંદ પ્રકટ અને પૂર્ણ ગણી કવિ અન્ય યોગને અને જ્ઞાનને તુચ્છ ગણે છે, અને એ ચિત્રના વર્ણનને માટે કવિ જે ભાષાને યોજે છે તે ભાષા લૌકિક શૃંગારની છે; પણ તેની ભાવના લૌકિક શૃંગારને આવરણરૂપ અને ત્યાજ્ય ગણી (ખંડ ૪૨—૪૯) લૌકિક દેહ વિનાનાં કેવલ ધ્યેયપ્રત્યયરૂપ રાધાકૃષ્ણમાં રમે છે અને એ ધ્યેય સ્વરૂપની સર્વ સામગ્રીને “ સામિપ્રાય ” ગણે છે અને તે જ પ્રમાણે એ સ્વરૂપને પણ ગણે છે (ખંડ ૩૪—૩૫). આવી દૃષ્ટિવાળો કવિ પ્રકટ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર સંપ્રદાય પ્રમાણેનો (ખંડ ૭૩) કરે છે કે એ સ્વરૂપમાં પણ પોતે જ લખેલા અમિપ્રાય પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર કરે છે તે સ્પષ્ટ સમજવાનું સાધન નથી. સંપ્રદાય પ્રમાણેનું એ સ્વરૂપ શુદ્ધાદ્વૈત-સિદ્ધાન્તપ્રદીપના કર્તાએ અલંકારરહિત અને યથાક્ષરાર્થ ગણેલું હોય તો એવા સાક્ષાત્કારપ્રત્યયમાં સ્વહું થતું ચિત્રસ્વપ્નના લૌકિક શૃંગારમાં જેવો દોષ ગણીયે તેવા જ દોષનું સ્થાન થાય છે, કારણ તેમાં અસ્થૂલ પણ સચેષ્ટ અવયવોના પ્રત્યય છે. પરંતુ જે ભાવનાના અમિપ્રાયો અને ભાષાનાં અલંકારાદિક સાધનો આપણાં કવિના હૃદયને પ્રદીપ્ત કરે છે તેવી ભાષાનાં જાલ ભેદી એ

અભિપ્રાયો પ્રમાણેની भावनाઓમાં આવા પ્રકટ સ્વરૂપનો આત્મા જાણી તે આત્માને પ્રેમસમાધિથી પામવાનો ઉદ્દેશ હોય તો તો પ્રેમભક્તિના શિખર સુધી ચઢવાના શ્રમના પ્રમાણમાં ફળનો ઉત્કર્ષ પૂજનીય ગણાવા જેવો છે. જે ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી કવિએ નવધા ભક્તિઓનાં સ્થૂલ સ્વરૂપનાં જાલ ભેદી તેમનાં સૂક્ષ્મ મર્મ પ્રકટ કર્યાં છે (સ્વંદ ૧૮-૬૬) તે જ દૃષ્ટિનો ત્યાગ એ નવધા ભક્તિના શિખરરૂપ પ્રેમસમાધિના વિષયમાં કવિ, ઉક્ત ચેષ્ટાપ્રત્યયોને સ્વીકારીને, કરતા હોય તો તો કવિને વિષયે આપણે એવું જ કહેવું પડે કે કવિ મહાસાગર તરીકે જઈં જાવોચીયામાં ડુબ્યા અથવા He passed from the Sublime to the ridiculous. આનો ન્યાય હવે કરીશું.

૧૩ પ્રેમયોગ અને તેની પરિભાષા.

૯૦ દશમા પ્રકારની ભક્તિ, જેને આપણે પ્રેમસમાધિ કહીશું તે નવધા ભક્તિના સર્વ પ્રકારથી કેવી રીતે ભિન્ન છે તે કવિ જણાવે છે કે

“નવધા સ્વરી, પણ પ્રેમભક્તિતણું બલ છે સત્ય;

“તે વિના રસિકચૂડામણિ હરિ વશ ન થાય એ સત્ય.

“જ્યમ પુષ્પ નાનાજાતિ પર ટકી મધુપ લે ક્ષણું ગન્ધ,

“પણ કમલ વણ બન્ધન ન ક્યહું એમ સમજ ઉભયસંબન્ધ.

“જીતે અજીત, બાંધે અવધ, બલ પાશ અતિશય પ્રેમ,

“હરિ ક્રીડામૃગ પ્રેમી કર્યા, મુલવ્યા વચન શ્રુતિનેમ,

“કદી ત્રુટે વજ્રની શંખલા, પણ પ્રણયપાશ ન ત્રુટે,

“જ્યાં દયાપ્રીતમ કૃષ્ણને મન બેઠું બલ સુટે”.

ર. વ. પદ ૬૮.

ભગવત્પ્રીતિના દશે પ્રકારમાં સહજપ્રીતિ ક્રમમાં છે તેમાં અને સ્ત્રીપુરુષની સામાન્ય પ્રીતિમાં કવિ એવો ફેર જુવે છે કે,

“રૂપ, દ્રવ્ય, ગુણ ત્રણ એ કારણ પ્રીતિ થવાનાં કૂહાવે,
“એ ત્રણ વિકારરહિત સહજ સ્નેહ શ્રીકૃષ્ણને માવે.

દ. કા. સં. ૬૪. ભક્તિપોષણ, છંદ, ૩૪.

ઉપરના બે ઉતારા એકઠા કરી અર્થ કરીએ તો એવો સાર નીકળે કે (૧) કૃષ્ણપ્રીતિમાં રૂપ, ગુણ, અને દ્રવ્ય એ ત્રણ વિકારોથી રહિત છે, (૨) નવધા ભક્તિથી ક્ષણભોગ છે પણ પ્રેમસમાધિથી સતત ભોગ છે, અને (૩) પ્રેમસમાધિથી જામેલી પ્રીતિને ત્રોડતાં ભક્તનું અને સાથે હરિનું પણ વળાંકે એવી દૃઢ એકવાર એ પ્રીતિ બંધાઈ તે બંધાઈ. જે પ્રીતિ કવિમતે આમ રૂપાદિક વિકારોથી રહિત છે તે પ્રીતિના શિખરસમાધિમાં એ વિકારોના પ્રત્યયસાક્ષાત્કાર કવિમતે દૃષ્ટ હોય એ અસંભવિત નથી અને સાક્ષાત્કૃત પ્રત્યય એ વિકારો વિના ગમે તે અન્ય પદાર્થના હોય પણ વિકારોના તો ન જ હોય એ અર્થ ઘટે છે. જે પદાર્થનો ક્ષણભોગ નવધાભક્તિમાં થાય છે તેનો જ સતતભોગ પ્રેમસમાધિમાં થાય છે તો પછી કોઈપણ રૂપાદિરહિત પદાર્થનો જેવો એ ક્ષણભોગ તેમ જ સતતભોગ સમજવો ઘટે છે. સ્ત્રીપુરુષના રસ અને ભોગ જાતે અથવા પરબલથી તોડ્યા ત્રુટે છે તેથી ડલટી રીતે સતત પ્રભુપ્રેમમાં તન્મયતા જામે છે અને તે તોડવા પ્રભુ પણ અશક્ત છે. વેદાન્તના “બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મૈવભવતિ” એ વાક્યના બોધ પેઠે પ્રેમરસનો કવિ તન્મયતાના બોધમાં “રસવિદ્ રસ એવ ભવતિ” એવું કહેતો હોય એમ સમજાય છે અને એ સ્થિતિ એક વાર પામેલા જીવ તેમાંથી ન પુનરાવર્તે એમ પણ એ પ્રેમ તોડવામાં પ્રભુની અશક્તિ જણાવતાં બોધે છે. આ સર્વ વિચારતાં કૃષ્ણગોપિકાઓની પ્રેમભાવનાની ગરવીઓમાં સ્થૂલશૃંગારના પ્રત્યયો સ્ફાટ કરનાર વાક્યોમાં એ પ્રત્યયોને માત્ર અલંકારના અને પરિભાષાના પ્રયોજનથી જ કવિ મુકે છે એવું સમજાય છે. કેવળ યોગશાસ્ત્રના કવિયો પણ ભક્તિમાર્ગના જેવી જ પરિભાષા અને અલંકારરચના

પોતાના દુર્બોધ અનુભવને પ્રાકૃત મનુષ્યોની બુદ્ધિમાં ઉતારવા માટે યોજે છે એ દૃષ્ટાંત ઉપર દૃષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે તો આપણા કવિએ પણ તેમ જ કર્યું હોય એવું લાગવાનું કારણ મળે છે. જેમ કે યોગીકવિ ધીરો યોગસમાધિ વર્ણવતાં “પ્રકટ પીયુ” નું દર્શન કરાવવા જાય છે કે,

“જેને પીયુ મળવાનો પ્રેમ હોય તે આવો દેશ અમારે જો,

“આહું અર્ણવે ઉતરી નાવહું આવે છે આ આરે જો.

“દૂર વતાવે નાથને તેને પ્રકટ પાસ દેખાહું જો,

“એક સદ્ગુરુની કૃપાવડે તેને બ્રહ્મલોક પ્હોચાહું જો.

“એક અચરજ મ્હારા દેશમાં ગૌવાં ને સિંહ રમે મેઝાં જો,

“અવઝાંનાં સવઝાં થયાં, કરમદીયે લાગ્યાં કેઝાં જો.

“એક સદાપુનમ મ્હારા દેશમાં, અમાસ ભુવન નવ આવે જો,

“શીત ને તાપ વ્યાપે નહીં, એક બકરો બઢદને ધાવે જો.

“એક અમૃતરૂપ મ્હારા દેશમાં, તેના ભોગદાર ત્રિપુરારિ જો,

“ભરે વારિ દોરીગાગર વિના સુરતા સોહાગણ પળીયારી જો.

“એક અણ્ણડ ણ્ણડે પર્જન્ય પડે, પૃથ્વીનાં પડ રહ્યાં કોરાં જો,

“પ્હોઢ્યા હંસરાય ચોગાની ચોતરે તેને અંગે ન અડકે ફોરાં જો.

“કંઠ વિના એક ગાય નાયકા, ચરણ વિના તે ચાલે જો;

“એક ધીરસખી પીયુ પાસ રમે, મહાનંદ સુખ મ્હાલે જો”

૩ વૃ. કા. દો. ૭૭૩.

ધીરોભક્ત પોતાને પ્રભુની પ્રિયા ગણી પ્રભુસાથે રસભોગ ભોગવતો વર્ણવે છે અને એ ઉપમા ઉપરાંત સમાધિકાઠના પોતાના અને બ્રહ્મના યોગને સામાન્ય લોકબુદ્ધિમાં ઉતારવા ગાયસિંહની, બકરાબઢદની, અને ફ઼લ અને ફ઼લભોગી ईશ્વરની ઉપમાઓ વાપરે છે. સોહમ્ જાપ કરનાર હંસ-જીવ-ની (સ્કંડ ૭૬) આ સમયની યોગાવસ્થાને પળીયારીના, પર્જન્યના, અને નાયકાનાં દૃષ્ટાંતોથી સમજાવી છે. આવા અનેક અલંકારો અને અનેક દૃષ્ટાંતો વાપ-

રવાને ઠેકાણે પુષ્ટિપથનો કવિ સર્વત્ર કૃષ્ણગોપીના અને કૃષ્ણ-
'રાધાના વિહારની પરિભાષા યોજે છે. અનેક દૃષ્ટાંતોથી અને ઉપ-
માઓથી પરિભાષકના શ્રોતાઓની બુદ્ધિને વિક્ષેપ (સ્કંડ ૫૦-૫૮)
શ્રવાનો સંભવ ગણી તેનો પ્રતીકાર કરવા ઉક્ત પ્રકારની એક
જ પરિભાષાને સંપ્રદાયના લેખકો વઠાવી રહ્યા હોય એ જ
પરિભાષાને પુષ્ટ કરવામાં દૃઢ રહ્યા હોય એવું અનુમાન ન
કરવા જેવું નથી.

૯૨. એ જ પ્રેમસમાધિમાં સાક્ષાત્કૃત થયેલા પ્રત્યયને
(સ્કંડ ૯૨) વર્ણવતી ગોપિકા પાસે આદિ કવિ નરસિંહ મ્હેતો
ગવડાવે છે કે,

“સાંભળ સહીયર, સુરત ધરીને આજ અનુપમ દીઠો રે,

“જે જોયો તે જોવા સરખો અમૃતપેં અતિ મીઠો રે.

“દૃષ્ટે ન આવે, નિગમ જગાવે, વાણીરહિત વિચારો રે.

“સત્ય અનંત જ જેને કહીયે, તે નવધાથી ન્યારો રે;

“નવધામાં તો નહીં નરવેડો, દશધામાં દેખાશે રે,

“અચવો રસ છે એની પાસે, તે પ્રેમી જનને પાશે રે.

“અદ્વૈત બ્રહ્મ અનુપમ લીલા, અસંખ્ય જુગનો એવો રે,

“જોગ જગન જપ તપ મુનિ દુર્લભ માને તેવો મેવો રે.

“જ્યાં લગી જ્યમ છે ત્યમનો ત્યમ છે, વધે ઘટે નહીં વ્હાલો રે,

“આવે ના જાયે, જાય ના આવે, નહીં મર્યો નહીં ઠાલો રે.

“પૂર્ણાનંદ પોતે પુરુષોત્તમ અપરમ ગત છે એની રે,

“એ પદ ક્ષર અક્ષરની ઉપર તમે જો જો ચિત્તમાં ચેતી રે.”

‘૪ બૃ. કા. દો. ૨૬. પદ ૭.

૯૩. અક્ષરબ્રહ્મથી ઉપર રહેલા પુરુષોત્તમ તે આદિ કવિ
આ સ્થાને જે વિશેષણોથી સમાધિકાલે સાક્ષાત્કૃત વર્ણવે
છે તે વિશેષણોને સ્થાને અન્યત્ર જુદી જ ભાષા યોજે છે.

૯૪. એક સ્થાને મહાવાક્યની પૃષ્ઠ ૯૯ માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે યોજના કરી આદિ કવિ સ્ત્રી ભાવનાને સ્વીકારી પોતે કરેલા સાક્ષાત્કારને વર્ણવે છે કે,

“નીરખ ને ગગનમાં કોણ ઘુમી રહ્યો, તે જ હું તે જ હું શબ્દ બોલે !
 “શ્યામના ચરણમાં ઇચ્છુ છું મરણે કોઈ અહીયાં નથી કૃષ્ણ તોલે.
 “શ્યામશોભા ઘણી, બુદ્ધિ ન શકે કઠી, અનંત ઓછવમાં પંથ ભુલી;
 “જહ અને ચેતન રસ કરી જાણવો, પકડી પ્રેમે સજીવન ભુલી.
 “જલહલ જ્યોત ઉદ્યોત રવિકોટમાં, હેમનો કોર જ્યાં નીકળે તાલે,
 “સચ્ચિદાનંદ આનંદ ક્રીડા કરે, સોનાના પારણા માંહી ઝુલે.
 “વતીવળ, તેલવળ, સૂત્રવળ, જો વળી અચલ જલકે સદા અનંલ દીવો,
 “નેત્રવળ નીરખવો, રૂપવળ પરખવો, વળજિહ્વાસે રસ સરસ પીવો.
 “અકલ અવિનાશ એ, નવ જ જાયે કલ્યો, અરધ ઝરધની માંહી મ્હાલે,
 “નરસંહીયા એ સ્વામી સકલ વ્યાપી રહ્યો પ્રેમના તંતમાં સંત જ્ઞાલે.”

૪. વૃ. કા. દો. ૨૬ પદ. ૬.

“અરધ ઝરધ”—અધઃ ઝર્ધ્વ—ની માંહી સૂક્ષ્મ પ્રાણાપાન-રૂપ અથવા તેથી પણ સૂક્ષ્મતર આઘાત-પ્રત્યાઘાતમય પ્રવાહ-પ્રતિવાહ-રૂપે (સ્કંડ ૭૬) પ્રમાણે મ્હાલતો અને તે પ્રવાહ-પ્રતિવાહ-રૂપને પણ પોતાનું સોનાનું પારણું કરી દર્શે તેમાં ઝુલતો નરસિંહનો સ્વામી નરસિંહને પ્રત્યક્ષ થાય છે. ગગનમાં-ચિદાકાશમાં-સોહમ્ શબ્દનો સાક્ષાત્કાર એ સ્વામી કરાવે છે તો “રવિકોટ” (અનંત કોટિ સૂર્યમંડલો અથવા રવિરૂપ કીલ્લો) રૂપ પારણામાં તેની ક્રીડા પ્રત્યક્ષ થાય છે. એવા અનંત ઉત્સવમાં બુદ્ધિ “પન્થ ભુલી” એવો ઉદ્ધાર કરતો નરસિંહ કહે છે કે આવા સ્વામીને આવી રીતે સંતો પ્રત્યક્ષ કરે છે તે કાળે એ સ્વામીને “ પ્રેમના તંતમાં જ્ઞાલે છે, ” પ્રેમસમાધિથી મ્હાલે છે—તે જ્ઞાલવાથી આ સાક્ષાત્કારને સંતો પામે છે.

૯૫. આ ઉત્સવ જોવાનું સાધન આદિકવિ અન્યત્ર ધ્યાનને ગણે છે. ‘નેત્રને અંતર્વૃત્તિ કરી સુરતા લગાવવી—પાતંજલિની ભાષામાં નેત્રદૃશ્ય અંતઃપ્રત્યયની એકતાનતા કરવી—જેથી નાથ સ્વર અને રૂપ એમ બે ભાવે દેખાશે. પ્રથમ તો મોરલીનો—વેણુનો—નાદ સંભળાશે, તેમાંથી બીજો નાદ પ્રતીત થશે તે સાદ રૂપ સંભળાશે અને તેની સાથે બીજા અનેક જ્ઞાંજરી, જ્ઞાલરી, મૃદંગ, ચંગ, અને મેરીના જેવા નાદ પળ એકતાલથી સંભળાવા લાગશે. નાદયોગના આવા અનેક સાક્ષાત્કાર થતાં બીજી પાસથી નેત્રયોગના પ્રત્યયોનો સાક્ષાત્કાર થશે. “બ્રહ્મવ્રજવનવેલી” દેખાશે—બ્રહ્મ એટલે અક્ષરબ્રહ્મ એટલે દયારામે કહેલું કૃષ્ણસદન તે વ્રજ-વન—તેમાંના વેલાઓ પ્રત્યક્ષ થશે. તેના લલિત કુજ્જોમાં શ્રીકૃષ્ણ નિત્ય કેલિ કરતા પ્રત્યક્ષ થશે. આદિકવિ પ્રેમસમાધિનું આ ફલ દર્શાવી હજી વધારે બોલે છે કે આ સાક્ષાત્કારકાળે શ્રીકૃષ્ણ “સુરત સંગ્રામમાં” વિલસે છે એવું આ ધ્યાનથી અંતે જણાશે: ૪ વૃ. કા. દો. ૨૪, નરસિંહવિલાસ, પદ ૨. આ “સુરત સંગ્રામ” નામનું કાવ્ય પણ આદિકવિએ રચેલું છે. એ નામના ગ્રામ્ય અર્થનું ભાષાંતર આ દેશકાળ સાંભળી શકે એમ નથી પણ એ અને એવા અન્ય શબ્દોની પરિભાષા જ્યાં લખાઈ છે ત્યાં રહેવા દેઈ એ પરિભાષા નીચે ગુપ્ત રહેલાં વિષયરત્નને આપણે તપાસીશું.

૯૬. આદિકવિ એક પ્રસંગ એવો મુકે છે કે ગોપીઓએ કૃષ્ણને આમન્ત્રણ કર્યું પણ કૃષ્ણ કહે કે મ્હારે પગે વાગ્યું છે તેથી ચલાય એમ નથી—હાથી હોય તો બેસીને આવું. આ ઉપરથી નવ ગોપિકાઓ એક બીજા ઉપર ગોઠવાઈ ગઈ અને “નવ-નારી-કુબ્જર” નામે પ્રસિદ્ધ ગજરૂપે આ નારીઓનો ગજ થયો. કૃષ્ણને હજી પણ તેમાં ન્યૂનતા લાગી ત્યારે હાથીની સુંડ, દન્તુસળ, અને કુમ્ભસ્થળની રચના રાધાએ પોતાના અવયવોથી હાથીને શિ-ખરસ્થાને કરી અને કૃષ્ણને અંકુશ આપ્યો તેની સાથે હાથી

વાયુવેગથી ચાલ્યો અને કુઞ્જમાં ગયો ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે મથુરાં જતા પ્હેલાં છેલી રાસલીલા કરી: ૩ વૃ. કા. દો. ૩૮-૩૯, ગોવિન્દ-ગમન, પદ ૨૬-૨૯. આ અંકુશ અને ગજારોહણનું વર્ણન મ્હેતો કરેછે કે.

“કઠિણમાં કઠિણ, મૃદુમાં મૃદુ, એવો અંકુશ કીધો રે.

“ સર્વ પ્રેમ ભેગો કરી ઘડીયો, પછી અંકુશ હરિને દીધોરે.

“હરિ ન નાસે માટે કરી રચના, પ્રેમ-ભાલા સખીકર લીધારે’

૩. વૃ. કા. દો. ૩૮.

આમાં નવધાભક્તિસમૂહરૂપ નવ ગોપિઓનો કુઞ્જર હરિના આમ-ન્ત્રણ માટે અશક્ત નીવડ્યો દશમી પ્રેમસમાધિરૂપ રાધા શિખર સ્થાને ચ્હડી ત્યારે જ હરિ તે ઉપર ચ્હડ્યા, એ ભક્તિસમુ-ચ્ચયની ગતિનો પ્રેરક અંકુશ હરિણે લીધો, અને હરિ પોતે પણ સમા-ધિના આ સમાધિ કાલના સતતયોગમાંથી નાસે નહીં માટે તેમને વશ રાખવા બીજી સખીઓએ પ્રેમભાલા હાથમાં લીધા. આ સત-તયોગમાંથી સર્વ મંડલ કુઞ્જવનમાં જઈ રાસલીલામાં યોજાયું એટલે સુધીનું રૂપક સ્પષ્ટ છે. રાધા તે પ્રેમસમાધિકાલની પ્રીતિ-ભક્તિ-એ પણ હવે સ્પષ્ટ છે. એટલા સ્પષ્ટીકરણરૂપ સાધનથી બીજી વીગતનું પણ સ્પષ્ટીકરણ થશે.

૯૭. કૃષ્ણરાધાનો એકાંત વિહાર તે પ્રેમસમાધિ પામેલા એક જ ભક્તને સાક્ષાત્કારે પ્રતીત થયેલો ઉક્ત અનંત ઉત્સવ છે. એ પ્રેમસમાધિ એક જ પામે છે ત્યારે તેના ધ્યાનવિધિનો અને તેના ફળનો સાક્ષાત્કાર પણ ઉક્ત પ્રકારથી મ્હેતે વર્ણવેલો છે. ભક્તિ-સમુચ્ચયકાળે નવધા ભક્તિના ભક્તોને શિર પ્રેમસમાધિ પામનાર ભક્ત ચ્હડેછે ત્યારે તે સર્વ હરિસાથે રાસલીલા રમી શકેછે. રાસ-લીલાં એ આવી રીતે સામાજિક ભક્તિની શિખર-ભાવના છે.

૯૮. રાસલીલામાં શ્રીકૃષ્ણ રાધાની અને તેની સખીઓની સાથે રમેછે ત્યારે સુરતસંગ્રામમાં વળી બીજી ભાવના છે. નરસિંહનું

સુરતસંગ્રામ કાવ્ય (૪ વૃ. કા. દો ૧-૨૩) ભક્તોના બે વર્ગ પાડેછેઃ
 એક વર્ગ 'ગોપીઓનો અને બીજો પુરુષ ભક્તોનો. ગોપીવર્ગની
 સેનાને શિર સેનાપતિનું કામ રાધા કરેછે અને પુરુષભક્તોના
 સેનાપતિ કૃષ્ણ છે. ગોપીઓ પાસે કૃષ્ણ દાણમાર્ગમાં દાણ માગે
 છે અને બઢથી લેછે તેને તેમ કરતો અટકાવવા રાધા અને
 ગોપીઓ વિચાર કરે છે. તે પછી કૃષ્ણ પોતાની સેના સાથે
 અને રાધા પોતાની સેના સાથે યુદ્ધ કરવા નીકળી પડે છે.
 યુદ્ધના આરંભ પ્હેલાં રાધા નરસિંહમ્હેતાને કૃષ્ણ પાસે વિષ્ટિ
 કરવા મોકલે છે અને કૃષ્ણ રાધા પાસે જયદેવ કવિને મોકલે છે.
 નરસિંહ વિષ્ટિમાં ફાવતો નથી પણ કૃષ્ણનો સંદેશો સાવધાનતાથી
 લેઈ પાછો ફરેછે, ત્યારે જયદેવ રાધાપાસેથી કેવલ મોહિત થઈને
 પાછો ફરેછે. યુદ્ધમાં ગોપીઓ ફાવેછે પણ કૃષ્ણ મોઝરે આવેછે ત્યારે
 ગોપીઓ હારે છે; પુરુષભક્તો અને કૃષ્ણ ફાવે છે ત્યાં રાધા ગોપી-
 ઓની વ્હારે ચ્હડે છે અને કૃષ્ણ સહિત સડ પુરુષો હારી જઈ દીન
 દશામાં આવે છે. રાધાના પક્ષમાં રહેલો નરસિંહ કૃષ્ણને પકડવા
 લાગે છે. પણ અંતે કૃષ્ણ, બઢરામ, અને સુદામો ત્રણ જણ યુદ્ધ
 ક્ષેત્ર છોડી ન્હામી જાય છે અને હરિવદની રાધા “હર હર” ની,
 જયગર્જના કરતી રણસ્થલમાં દેશ સર કરી આવે છે અને ગો-
 પીઓને બોધ કરે છે કે હવે આ દીન થયેલા પુરુષ ગોવાળીયાની
 સેનાને દુઃખ દેશો નહીં. ત્યાં આદિકવિ ગાય છે કે

“ગોપ ઉપાધિનો બોધ જે રાધીનો, માનીને સર્વ કોઈ સીધી ચાલી”

૪. વૃ. કા. દો. ૨૩ પદ. ૭૧.

ઉપાધિમાં પડેલા ગોપ ભક્તોને વધારે નડશો નહીં એવો રાધાનો
 બોધ થતાં ઉપાધિહીન ગોપી- ભક્તો યુદ્ધમાંથી વિરત થયા એવા આ
 બોધનો આશય સમજાયછે. આ યુદ્ધમાં એક પક્ષમાં ઉપાધિવાળા
 જ્ઞાની ભક્તો કૃષ્ણને શરણે રહેલા છે અને ઉપાધિહીન પ્રેમી ભક્તો
 રાધાને શરણે રહેલા છે. જયદેવ જ્ઞાની ભક્તો મળીથી વિષ્ટિ કરે

છે. એના ગીતગોવિન્દના પ્રથમ શ્લોકમાં એ પોતાની સ્ત્રી પદ્માવતીને
 ઉદ્દેશી પદ્માવતી ચરણચારણ ચક્રવર્તી એ ચક્રવર્તિપિણાને પૂજ
 તેની ઉપાધિ ગણતી રાધા તેને કહે છે કે “ધિક્પદ્મિની કાજ
 તું દાસ કહાવ્યો ! પદ્મિની દડ અમો !” વગેરે (૪ વૃ. કા. દો. ૯
 પદ ૨૭). નરસિંહ પોતે તો રાધાના જ પક્ષમાં છે તેને જ્ઞાનીભક્ત-
 ની સેનાવાળા બાંધે છે ત્યારે કૃષ્ણ પોતે તેને છોડાવે છે. પ્રેમી
 ભક્તોને પોતાના પક્ષમાં લેઈ પ્રેમસમાધિનું શિખર ચઢેલી રાધા
 અને જ્ઞાનીભક્તોનો પક્ષ લેનાર કૃષ્ણ એ બેનો સુરતસંગ્રામ નિત્ય
 મચી રહેલો છે તે સંગ્રામના વિલાસનો પ્રેમસમાધિથી સાક્ષાત્કાર
 થાય છે એમ નરસિંહ સૂચવે છે: શ્લોક ૯૫. નવનારીકુંજરને શિર
 ચઢેલી પ્રેમસમાધિરૂપ દશમી ભક્તિરૂપ રાધા એ કુઞ્જરના
 કુમ્ભસ્થલરૂપ પોતાના અવયવો ઉપર શ્રીકૃષ્ણને અંકુશ આપી
 વેસાડે છે અને ઘનકુઞ્જમાં જઈ રાસ રમે છે અને તેનું રહસ્ય
 સમજાવતાં સ્થૂલ શૃંગારની ભાષાને આદિકવિ માત્ર પરિભાષારૂપે
 જ વાપરે છે એ સ્પષ્ટ કરવા હવે કાંઈ વધારે વિવેચન આવશ્યક નથી.

૯૯. હવે આપણે આપણા પ્રસંગના કવિ દયારામની ભાવના-
 ઓને ચર્ચાશું અને એ ચર્ચામાં આદિ કવિની ભાવનાઓને સાધન-
 ભૂત કરીશું, કારણ એ આદિ કવિને દયારામ પુષ્ટિપથના
 સિદ્ધાન્તોના બીજરૂપ ગણે છે એવું માનવાનું કારણ આપણે
 જોઈ ગયા છીએ.

૧૦૦. નવધા ભક્તિ કરતાં દશમી ભક્તિનો ઉત્કર્ષ ઉક્તપ્રકારે
 આદિકવિ જે કારણથી ગણે છે તે જ કારણ દયારામ ઓપે છે (શ્લોક
 ૯૦. ર. વ. પદ. ૬૮). એ ભક્તિને માટે અમુક પ્રકારનો પ્રેમરસ
 જોઈએ, અને તે પ્રેમરસ અધિકારી જ પામી જીરવી શકે છે: ર. વ. પદ.
 ૨૬. ૧ વૃ. કા. દો. ૮૧૦. પદ ૪. બ્રહ્મજ્ઞાન જેમ વેદાંત પ્રમાણે
 અધિકારીને જ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ આ પ્રેમરસ પણ અધિકારી જ
 પામે છે, અને અનધિકારીઓ મળે તો તેની વાંત કરે છે. જેવી

રીતે કોઈ સ્ત્રી પોતાના પતિને છોડી પરાયા નર ઉપર આસક્ત થાય છે, તેનું એને વ્યસન લાગે છે, અને તેને જ એ દેખી રહે છે તે રીતે આવરણરૂપ સંસારને છોડી પ્રભુ માટે આવી વંટેલી સ્ત્રીના હૃદય-જેવું, હૃદય કરી નાંખી જારપરની એ સ્ત્રીના જેવી પ્રીતિ પ્રભુ ઉપર રાખવી. આવી “જારપ્રીત” પ્રભુ ઉપર રાખવી કલ્યાણરૂપ છે. (ર. વ. પદ ૮૪) અને સંસારી જારપ્રીત રાખવી એ તો મહાન્ દોષ અને અનર્થ છે (૧ વૃ. કા. દો. ૮૦૬ ગ. ૩,).

“જેમ નટ દ્રુમ દોરમાં, પળીહારીનું બેડલા માંહ્ય,

“ચિત્ત પરસ્પર જારનું, વઢગ્યું રહે ત્યાંનું ત્યાંહ્ય;

“તૈમ મન પ્રભુમાં નિત્ય દેવું, સંસારમાં સાક્ષીવત્ રહેવું;

“જગત જાણે એ છે જંજાલી, રાખ હૃદે ત્રિકમશું તાલી.”

(દ. કા. સં. ૬૨. ભક્તિપોષણ, કહી ૨૧.)

૧૦૧. કવિની ગરબીઓમાં ગોપીઓને વંટેલી જેવી, લોકલાજ-ને ન ગણતી, કૃષ્ણ સાથે વ્યભિચારવાસના રાખતી કવિએ પૂર્વેગથી ગાઈ છે તેનું સર્મસ્થાન આ ઉપરની વ્યાખ્યાથી સ્પષ્ટ થશે. આ દેશની ભાષામાં યોગીઓ જેને “સુરતા લગાવવી” કહે છે તેવી જ ભક્તિયોગની પરિભાષામાં આ “જારપ્રીત” છે. ભક્તની આ “સુરતા” ની પરિપૂર્ણ દશાથી પ્રેમસમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે માટે જ ભક્તિની એ દશાને પહોંચેલી ગોપીઓના સંબંધમાં આ પરિ-ભાષા યોજી છે.

૧૦૨. આ જારપ્રીતરૂપ ભક્તિયોગની યોગિનીઓ પાસે કૃષ્ણ દાણ માગે છે. તેઓ દંહીમાર્ણ વેચવા જાય છે ત્યારે કૃષ્ણ દંહી માર્ણના ભાગ લુટી લુટી ખાય છે ને તેને પોતે લેવાનું દાણ કહીને લે છે. એ દાણની પરિભાષા સમજાવતાં દયારામ કૃષ્ણ પાસે ગોપીઓને કહેવડાવે છે કે

“આપો દધિનું દાણ નાગરી, એ લાગ્યું મમ ચિત્ત;

“તમારે કાજે નિત્ય ‘હું’ ઉભો, અર્પો તન મન ચિત્ત.

“વૃન્દાવનમાં ધેનુ ચરાવું, માગું ગોરસદાન;
 “નાના खेल सखासंग खेलुं, पीयूष पीउ नृपयान.
 “अलि ग्वालीनी ! महामत्त वचन ए बोलुं करी विचार;
 “अचल राज्य गोवर्धन म्हारुं, वृन्दावन मोझार.

❀ ❀ ❀ ❀ ❀

“ચોરી કરું ભક્તના ચિત્તની વલી દધિ નવનીત;
 “सखावृन्द सउ मित्र अमारा, महाराज रजनीत.

❀ ❀ ❀ ❀ ❀

“કમલકોશમાં વસે મધુપ ત્યમ ભૂમિ રહું મોરાર.
 “दुध दहीनी नात बनावुं, वात करुं गोपाल.”

૧૩. પ્રા. કા. મા. ૨૩૩.

૧૦૩ યોગની એક અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો અંતર્મુખ થાયછે તે ઇન્દ્રિયોરૂપ ગાયોને શ્રીકૃષ્ણ વેણુનાદથી અંતર્મુખ કરે છે(ખંડ ૭૫) એટલે વ્હાર દોડી જતી અટકાવી તેમણે અંતર્મુખ રહી ચરવાની ગોચર ભૂમિમાં તેમને કૃષ્ણ અને ગોકુલના ગોવાળો ચરાવે છે. એ ગોવાળો વગેરે એમનું સલામંડલ એવી સંજ્ઞા આદિ કવિએ જ્ઞાની ભક્તોને ઓપેલી સમજાય છે (ખંડ ૯૮). એ ગોચર ભૂમિનો એક ભાગ ગોવર્ધન-ગિરિ છે તેને વિષયે શ્રીકૃષ્ણ ઉપરની કડી-ઓમાં કહે છે કે “અચલ રાજ્ય ગોવર્ધન મ્હારું”—એ ગોવર્ધનની ચોખુંટ સીમાઓમાં રહેનાર તથા આવજાવ કરનાર ઉપર એટલે ઇન્દ્રિયરૂપ ગાયો અંતર્મુખ થઈ ચરે છે તે પ્રદેશમાં—ચિંદાકાશમાં—કૃષ્ણનું અચલ રાજ્ય છે. એ ગાયોનું દોહન કરનાર ભક્તો પાસે તેમણે દોહેલા ગોરસનું અને ગોરસના બનેલા પદાર્થોનું દાણ કૃષ્ણ લુટીને પળ લે છે અર્થાત્ અંતર્મુખ થયેલાં ઇન્દ્રિયોમાંથી ધ્યાન વિષય થયેલા પ્રલયો—એકાગ્ર વિષયો—(ખંડ ૬૮—૭૦, ૭૨—૭૩) વગેરે ને પોતાના મળી આકર્ષી લે છે એ રહસ્યની પરિભાષા સમજાવી કૃષ્ણ ગોપીઓને ઉપર પ્રમાણે કહે છે કે “ચોરી કરું

ભક્તના ચિત્તની; વળી દધિ નવનીત.” જ્ઞાની ભક્તો જેઓ જગતમાં
 કૃષ્ણભક્તિના ઉપદેશ કરે છે તેઓ કૃષ્ણના સખાઓ—સખ્ય-
 ભક્તિથી તેમને મળેલા—છે તેમની સાથે મળી શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમી ભક્તોનાં
 ચિત્ત આમ ચોરી લે છે માટે જ દાળી કૃષ્ણની સેનામાં જ્ઞાની
 ભક્તોને અને રાધાની દાળ આપનારી સેનામાં પ્રેમી ભક્તોને આદિ-
 કવિએ યોજેલા (સ્કંદ ૧૮) સમજાય છે. એ સેનાઓનું સંગ્રામમાં
 જ્યારે જ્ઞાની ભક્તો હારે છે ત્યારે નવધા ભક્તિવાળા ભક્તો તેમનાં
 ચિત્ત ચોરે છે, જ્યારે જ્ઞાનીભક્તોમાં કૃષ્ણ સેનાની થાય છે ત્યારે એ
 ભક્તો જીતે છે ને નવધાભક્તોનાં ચિત્ત લુટાય છે, અને જ્યારે રાધા
 યુદ્ધમાં હારે છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણસહિત સર્વ જ્ઞાની ભક્તો હારી
 ન્હાસી જાય છે—તેમનાં ચિત્તને રાધા લુટી લે છે. આ ચિત્તોનાં
 આકર્ષણ-પ્રત્યાકર્ષણ અને આઘાત—પ્રત્યાઘાતરૂપ સુરતસંગ્રામમાં
 જ્ઞાનીઓના કૃષ્ણ ઉપર આમ પ્રેમસમાધિને જય મળે છે. દયારામ
 “કૃષ્ણ”ના “રાધાકાન્ત”રૂપ સ્વરૂપને અને “અક્ષરબ્રહ્મ” સ્વરૂ-
 પને જુદાં ગળી અક્ષરબ્રહ્મ સ્વરૂપને કૃષ્ણસદનને નામે ઓઠ-
 લે છે ત્યારે અક્ષરબ્રહ્મના પળ અંતર્માં—પર ભાગમાં—રાધાકાન્તનું
 સ્થાન ગળે છે. પળ તેનાં પદો વગેરેમાં ईશ્વરવાચક શબ્દો
 વાપરતાં આવા વિવેક કરવા કવિ ભુલી જાય છે, પળ સામાન્ય
 રીતે ગોપીઓના સંબંધમાં જ્યારે કૃષ્ણાદિક સંજ્ઞાઓ એ વાપરે
 છે ત્યારે તેમનાં પ્રિય સ્વરૂપને જ ઉદ્દેશે છે. ઉપર આપેલી
 કહીઓમાં એ પ્રિયસ્વરૂપને જ ઉદ્દેશેલું છે અને તેને ઉદ્દેશીને
 કહેલું છે કે કમલકોશમાં મધુકર વીડાય છે તેમ મોરારિનું આ
 પ્રિયસ્વરૂપ ભૂમિમાં વીડાયું છે એટલે ગોપિકાઓમાં તેનું ચિત્ત
 વન્ધાયલું છે તેથી તે ગોપીઓનાં ચિત્તમાંથી પળ ચોરી કરે છે ને
 ઉક્ત પ્રકારે દુધદંદીની નાત બનાવે છે. બાકી અન્ય ઉદ્દેશોને
 માટે તો એ “પ્રભુદેહ” ધરે છે (૧૯ પ્રા. કા. મા. ૨૩૩,
 કહીઓ ૮૮૭—૮૮૮). એ પ્રભુદેહ-અવતારરૂપ અને ક્ષર-અક્ષર

બ્રહ્મરૂપ-૯ સર્વ ભૂમિકાઓના મધ્યચિન્દુમાં રાધાકાન્તસ્વરૂપ મધુકર પેટે રહેલે અને તેમાંથી પ્રેમસમાધિને પામનાર યોગી ભક્તના ધ્યાનચિન્દુમાં ૯ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાયછે. આ મધ્યચિન્દુમાં રાધાકાન્તના આવા વાસને ઉદ્દેશીને અખિલરૂપના “વામપદમાં ચિન્દુરૂપે વસે રાધાકાન્ત” (ર. વ. પદ ૧૨; ૪) એવું કવિ ૯ ગાયેલું સમજાય છે. જેવી રીતે માનવાદિક શરીરમાં ઇડાપિંગલાં નામની વામ દક્ષિણ નાડીઓ છે તેમાં ઇડા અથવા ચન્દ્ર નાડી સ્ત્રીરૂપ છે અને પિંગલા અથવા સૂર્યનાડી પુરુષરૂપ છે તેવાં જ વામ દક્ષિણ અંગ સંપ્રદાયમાં માનેલાં સમજાય છે. જેમ યોગીના ધ્યેય પદાર્થ તેના ધ્યાનચિન્દુમાં જણાય છે (સ્કંડ ૭૬) તેમ રાધાકાન્ત અખિલના વામપદ ૯ટલે વામાંગમાં ચિન્દુરૂપે પ્રતીત થાયછે અને ૯ ચિન્દુમાંથી ભક્તિયોગના પ્રેમસમાધિકાળે ભક્તના ધ્યાનચિન્દુમાં ૯ રાધાકાન્તનો અને તેના વિહારનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ પ્રમાણેની ભાવના આપણા કવિના ધ્યાનમાં કાંઈક હોય ૯મ ૯ના સમગ્ર નિરીક્ષણથી લાગે છે.

૧૦૪ રાધાકૃષ્ણના “રૂપ” માં કવિની આવી જ ભાવના જ-
ણાય છે. ૯ક પાસથી કવિ ગોપીઓના પ્રેમને “રૂપ” વગેરે વિકા-
રોથી રહિત ગણે છે (સ્કંડ ૯૦) અને બીજી પાસથી પુરુષો-
ત્તમમાં રૂપનો આરોપ ઇષ્ટ ગણી કહે છે કે તેના “રૂપ વિના
કાંઈ નહીં સુખકારી જી” (ર. વ. પદ ૩૨, ૨) અને “રસિકને
રૂપ રસાલ પ્રિય” અને “જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણમનમોહના રાધા-
રૂપ” (ર. વ. પદ ૬૬; ૬, ૮). જે રૂપ કવિને ઇષ્ટ નથી તે
સ્થૂલરૂપ જે નેત્રાદિક જોઈ શકે છે તે. જે રૂપ કવિને ઇષ્ટ છે તે
કવિ “રૂપલીલા” નામના લઘુકાવ્યમાં ચર્ચે છે. કૃષ્ણની જાત
અને રૂપ કેવાં છે તે રાધા ૯ જાણવા ઇચ્છેલું તેના ઉત્તરમાં “જાત
જાણતાં જાત જ પામો, રૂપ જાણતાં રૂપમંડાર (૧૩ પ્રા. કાં.
મા. ૫૧ પદ ૬) અર્થાત્ કૃષ્ણનાં જાત ” અને રૂપ જાણતાંની

સાથે જ રાધા એ જાતનાં અને એ રૂપનાં થઈ જશે—તન્મયતા પામશે. બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મૈવ ભવતિ વાક્યના જેવા જ આશયથી પ્રેમસમાધિથી પ્રેમરૂપ હરિ તન્મય થવા નિર્મેલી રાધાને આ ઉપદેશ છે. અથવા ઈશને જોવા પામતાં અનીશ જીવ ઈશનું સામ્ય પામેછે એ દ્વાસુપર્ણા વાળી શ્રુતિને અનુસરી રાધારૂપ ભક્તહૃદય કૃષ્ણરૂપ થઈ જાય છે.*

“ ૧૦૫ આવી જાતની તન્મયતા પામવાનું સ્થાન “સઘનકુંજમાં મનહર શય્યા” છે ત્યાં રાધા જાય તો કૃષ્ણનાં જાત અને રૂપ જાણે અને તેની જ સાથે તે રૂપ અને જાત પામે: ૧૩ પ્રા. કા. મા. ૫૧. પદ ૫. અર્થાત્ બ્રહ્મનાડી અને બ્રહ્મરન્ધ્રાદિક જે સ્થાનોમાં યોગી ધ્યાનબિન્દુને પામે છે, જે બિન્દુ યોગી અને તેના ધ્યેયસત્ત્વ ઉપરાંત ત્રીજા સત્ત્વને અગમ્ય છે, જે બિન્દુ રમણીય અને ઘન લતાઓના સમાગમથી રચાયેલા “સઘન કુંજ” જેવા સ્થાનમાં ધ્યાતા અને ધ્યેયના સમાગમ માટે શય્યા પેટે તૈયાર થઈ રહે છે, તે સ્થાનમાં અને તે બિન્દુમાં રાધાયુક્ત થાય તો નિત્યકૃષ્ણ અખિલના વામપદમાંથી આ ધ્યાનબિન્દુમાં આવી ભક્તને રસ-ભોગ આપે. રાધાકૃષ્ણની રૂપાદિક સામગ્રીને સામિપ્રાય ગણનાર કવિ ભક્તિયોગના આવા સમાધિસ્થાનનું ચિત્ર આપવા લૌકિક-શૃંગારની પરિભાષાને વાપરે છે પણ એ પરિભાષારૂપ માટી નીચે આવી ગુપ્ત ગંગાનો સતત પ્રવાહ છે આવી જ સઘન શય્યાને “કીલ્હો” (castle) કહી તેમાં પ્રેમસમાધિ પામનાર પાશ્ચાત્ય યોગિની સેન્ટ થેરીસાણ દશધાના જેવી સપ્તધા ભક્તિ વર્ણી છે.

• ૧૦૫. ગોપિકાઓનાં વસ્ત્રહરણના પ્રસંગમાં તેમને સર્વ ઉપાધિઓથી—સર્વ આવરણથી—મુક્ત કરવાનો આશય છે. કવિએ “સ્વભાવ બદલાવનાર” ગળેલી યમુનામૈયામાં સ્નાન કરવા પેટેલી સ્ત્રીઓને આમ નિવારણ કરવાનું કારણ ભક્તિપોષક હરિનાં અનુગ્રહ વિના બીજાથી બને એમ નથી એવી ભાવનાવાળા ભાગવત-

કારને પ્રેમરસના પ્રથમ પાનને માટે આ પરિભાષા જડી. સુવિરક્ત થયલા જ્ઞાનીને જિજ્ઞાસા અને મુમુક્ષુતાને માર્ગે દોરનાર ગુરુની અપેક્ષા રહે છે; પણ સુવિરક્ત ઉપાધિમુક્ત પ્રેમી ભક્તને હરિ પોતે જ પોતાને માર્ગે પ્રથમ વેણુનાદથી બોલાવે છે, પછી પોતાના જ સ્વરથી સાદ કરી બોલાવે છે, પછી પોતાનું મુખ દેખાડે છે, પછી કંઙ્ક સંભાષણ કરવા જેવું કરે છે, અને ક્રિયાઓથી ભક્તનાં અંતર્મુખ શ્રવણ અને નેત્ર પાસે આંતર પ્રત્યયરૂપે હરિ ઘડીક પ્રત્યક્ષ થઈ ભક્તને લલચાવે છે તો ઘડીક પરોક્ષ થઈ ભક્તને વિરહાતુર કરે છે અને વિરહાતુરની પાસે હરિને સાધવા પુરુષપ્રયત્ન કરાવે છે. જ્યાં સુધી યોગીની ધ્યાનાવસ્થા પરિણામ પામી સમાધિદશાને પામતી નથી ત્યાં સુધી તેના ધ્યાનનું ફલ આવું છિન્નભિન્ન થાય છે. પ્રેમયોગની દશાવાળા ભક્તની આ સર્વ દશાઓ આપણા કવિ-રાજ સૂક્ષ્મ અનુભવથી વર્ણવે છે અને વિસ્તારે છે ત્યારે એના અનુભવહીન શ્રોતાઓ એની શૃંગારપરિભાષા વિના અન્ય સમજવાની અશક્તિને લીધે ભ્રાન્ત થાય છે. બાકી કવિ તો આ યોગદશાના ક્રમ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે અને “મહીયારી મઠી ચાલી મહી વેચવા” ની ગરબીમાં કવિ ગાય છે કે પ્રથમ તો

“એવામાં શ્રી ગોવર્ધનની તલેટીમાં

“અંતર્યામીએ કીધો મોરલીનાદ જો;

“તે પછી ગાય મિષે ગિરિ ચ્હડ્યા ગોપાલજી,

“સમજણ પડવા લાંબો કીધો સાદ જો;”

અને સખીઓ આકર્ષાઈ ને

“આવી ત્યાં સડ જ્યાં અલવેલાજી હતા,

“સામાસામી મઠ્યાં નેહનાં નેણ જો;

અને તે પછી દાળ માગવાને માટે હરિ રાધાનો પાલવ ફાલે છે અને એનો માર્ગ રોકે છે: દ. કા. સં. ૧૭૩-૧૭૫ ગ. ૧. રાધા દાળ આપે છે—એનું ચિત્ત ચોરાય છે: દ. કા. સં. ૧૭૫ ગ.

૨. કડી ૧૧. એ કડીમાં એ “જુગલ સ્વરૂપનું એ પવિત્ર ચરિત્ર” ગાઈ પોતાની કૃતાર્થતા ગણે છે. આદિકવિએ સુરતસંગ્રામમાં કૃષ્ણને જીતનારી રાધા પાસે આપણો કવિ કૃષ્ણના ચિત્તને ચોરાવે છે અને “સાચું માનની રૂપાળી શી રાધિકા જો” અને “સાંમળ વદન મ્હારું કૃષ્ણ કહે કામિની” એ બે ગરબીઓ (દ. કા. સં. ૧૭૭-૧૮૦; ગ. ૪, ૫) કૃષ્ણ પાસે ગવડાવે છે તેમાં તે રાધાને કહે છે કે

“મ્હારે ઠરવાનો ઠામ ત્હારી જાતડી જો”

❀ ❀ ❀ ❀ ❀

“ભૂષણ જગતનું હું, તું મ્હારો શૃંગાર છે જો,

“આપણ બેનો દાસ દયાને આધાર છે જો.”

૧૦૭ સમાધિકાલ સુધીની યોગદશામાં સાક્ષાત્કાર થનાર વિષયના આ પ્રમાણેના ક્રમ વર્ણવતાં ભક્તના અને હરિપ્રત્યયના પરસ્પર આકર્ષણવિધિમાં કવિ અનેક વાગ્વિનોદના મશાલા ઉમેરે છે તો ઘડીમાં પ્રત્યક્ષ અને ઘડીમાં પરોક્ષ થતા સાક્ષાત્કારો (ખંડ ૧૯૬) ના સંબંધમાં હરિને દક્ષિણ નાયકનું રૂપ આપે તે સર્વમાં કવિને પોતાનો કવિસ્વભાવ પ્રેરે છે એટલું લક્ષમાં રાખી તેના બાકીના ઉદ્ધારોનું નવનીત પ્રેમપુષ્ટિનાં રહસ્યથી જ ભરેલાં જાણી ચાલવાનાં છે.

૧૦૮ રાસલીલાના લેખ માટે દયારામકૃતકાવ્યસંગ્રહ પૃષ્ઠ. ૧૬૮-૧૭૦, ૨૧૭ (પદ ૭૨), ૬૩૧ અને ૬૩૨ વાંચવા જેવાં છે, પરંતુ તે તેમ પ્રેમસમાધિ પામેલા ભક્તના સાક્ષાત્કાર વિષયોનો ઉલ્લેખો, આ બે દશાઓના પ્હેલી દશાઓમાં કવિ જેવા અનુભવના ઉદ્ધારો કરે છે તેવા ઉદ્ધારોથી લગભગ રહિત છે. આ બે શિખરદશાઓને માટે તો ગુજરાતી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં આપણા આદિકવિના જ ઉદ્ધારોમાં પરિપાકદશાનાં ચિત્રો છે અથવા તેના નમુના આપણે જોયા છે. એ બે કવિયોના અનુભવ, એ બેનાં હૃદય,

એ બેની જ્વાલાઓ, જ્યાં સુધી લોક ભક્તિરસના આસ્વાદ કરતા
 ત્યાં સુધી પૂજાતાં અને તેમના કીર્તિદેહ પુરુષોને તેમ 'સ્ત્રીઓને,
 વૃદ્ધોને તેમ યુવકોને, પવિત્ર અને પૂજનીય લાગતા. એ કીર્તિદેહના
 અને અક્ષરદેહના પ્રસાદ એ પૂજકવર્ગને સ્વાદનીય, પથ્થ્ર, અને
 શ્રેયસ્કર લાગતા. માતાપિતાના અને સ્વામીઓના દેહતાં તેમના
 શૃંગારપરિભાષાવાળા લેખ સ્ત્રીઓ ગાતી, પણ કવિઓની અને આ
 સર્વની ભાવનાઓ સમાન વૃત્તિની હોવાથી કોઈને એ સ્ત્રીઓનાં
 ગાવાના પદાર્થોમાં કોઈ શબ્દ વર્જ્ય લાગતો ન હતો અને કોઈના
 શ્રવણમાં કે હૃદયમાં અપવિત્રતા પેસતી ન હતી. કેવળ વત્સલ-
 ભાવથી ભરેલાં બાળકોના હૃદયમાં પોતાનું વય ગમે તેવું છતાં માતા-
 પિતાના દમ્પતીભાવવિષયે તર્ક સરખો ઉઠતો નથી અને પોતાના
 જન્મવિધિના ચિત્રની લેખા પણ તેમની બુદ્ધિમાં દોરાતી નથી તેમ
 આ બે કવિઓ પોતાના યુગમાં લોકની દૃષ્ટિએ ગુરુરૂપે પૂજનીય
 વસતા અને તેમના ઉદ્ધારોમાં પવિત્ર ભાવનાઓ જ શોધાતી. એ
 યુગ ગયો અને બીજો યુગ બેઠો છે. ભાવનાને સ્થાને વ્યવહાર, બુદ્ધિ,
 અને તર્ક પ્રતિષ્ઠા પામ્યાં છે. આવા યુગમાં આ કવિઓના કીર્તિ-
 દેહ ધ્વસ્ત થઈ અપકીર્તિદેહ બંધાય નહીં એ જ આ યુગનું માગ્ય
 ગણવા જેવું છે. પણ નવા યુગમાં આ સર્વ સાથે ન્યાયબુદ્ધિનો પણ
 જન્મ છે અને ભક્તકવિઓની ભાવનાઓ સાંપ્રત યુગમાં રાજ્ય ન કરે
 પણ તે ભાવનાઓનાં રહસ્ય અને વિસ્તાર સમજ્યા વિના એ કવિઓનું
 ગુણગાન કે નિન્દા કરવાથી દૂર રહેવું એટલી ન્યાયબુદ્ધિ પ્રવર્તશે તો
 ભવિષ્યમાં આપણા પૂર્વજોના પુણ્યસંચયના શોધ થશે તેમાં આ
 મ્હારા જેવા પ્રયત્ન “ફુલ નહીં ને ફુલની પાંચડી” જેટલી પૂજા પેટે
 સ્વીકારાય અને આટલા અલ્પ નિરીક્ષણના આરંભ વધારે સમીક્ષણ
 અપાળા વિદ્વાનો પાસે કરાવે એ આશા માં ગુર્જરસાહિત્યના પોષકો
 સંમત થશે એવી શ્રદ્ધા છે.

૧૪ પ્રેમસમાધિ અને સિંહાવલોકન.

૧૦૯. પ્રેમયોગ અને તેની પરિભાષા સમજવાનો પ્રયત્ન આપણે કરી રહ્યા એટલે આપણા કવિનું તે વિષયમાં સત્ત્વ દૃષ્ટિગોચર કરીશું.

૧૧૦ કવિના શૃંગારરસના પ્રકરણમાં खंड. ૮૪-૮૯ માં આપણે જોયું છે કે રસશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર, ને પ્રેમભક્તિશાસ્ત્ર એ ત્રણેની મેલવણ કરી કવિએ એક નવું શાસ્ત્ર વિસ્તાર્યું છે. પુષ્ટિમાર્ગના ગ્રંથો વર્તમાન ગોસ્વામીયોનાં મન્દિરમાં હશે પણ પ્રસિદ્ધ થયા નથી અને શોધાયા નથી, એટલે તે ગ્રંથોમાંથી કવિએ કેટલું લીધું છે અને કવિની પોતાની રચના કેટલી છે તેનો વિવેક કરવાનું સાધન મ્હારી પાસે નથી. પરંતુ એ ગ્રંથો ઉપરાંત કવિના હૃદયમાંથી જ કેટલીક જ્વાલાઓ ઉદ્ભવ્યાનાં અનુમાન કરવાનાં કારણ જ્યાં જણાયાં ત્યાં આપણે જોયાં છે, અને વિશેષ કરીને પ્રેમસમાધિમાં થતા સાક્ષાત્કારના વિષયમાં કવિ પોતાના સંપ્રદાયને નીચે મુકી જાતશક્તિથી ઉપર ચઢ્યાનું અનુમાન આપણે કાંઈક કર્યું છે. ઉક્ત શાસ્ત્રોના સંમેલનથી જે નિયમોમાં અથવા સિદ્ધાન્તોમાં પોતાના કવિત્વને મેલવી કવિ સ્પષ્ટ કરે છે તેવો ભાગ આદિકવિએ રચેલો નથી. કવિના શૃંગારલેખો એ નિયમોનાં અને સિદ્ધાન્તોનાં દૃષ્ટાન્તરૂપ છે અને એ સર્વના સંબન્ધ અને અન્વય એકઠા કરી બેસાડવાથી કવિના શક્તિપાતનું જે ચિત્ર યજ્ઞ થાય છે તેની કાંઈક રેખાઓ જોવા આપણે પ્રયત્ન કરેલો છે. રાધાકૃષ્ણની પ્રતિમામાં અને યમુના, તુલસી, આદિ સ્થૂળ સામગ્રીઓમાં પ્રકટ વસ્તુ પાંછળ ગુપ્ત રહેલા અભિપ્રાયોને કવિ શોધે છે અને એ અભિપ્રાયો પ્રમાણે ભક્ત હૃદયને ઘડે છે. એ પ્રતિમાને બાહ્યધ્યાનવિષયરૂપે કવિ પૂજે છે તો તેને જ અનુસરી કૃષ્ણાવતારના સ્વરૂપને આંતરધ્યાનવિષય કરવાની યોજનાને દર્શાવે છે. એ આંતરધ્યાનચિન્દુમાંથી નવી યોગપ્રતીતિઓને ઉદ્ભૂત થતી કવિ દેખે છે તેવી ઉત્કટ

શૃંગારરૂપે પોતાના કવિત્વમય ઉદ્ધારોમાં ઉતારે છે. અને અંતે પ્રેમસમાધિના વિષયમાં અવગાહન કરવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યાંસુધી આદિકવિના લેખોનાં રહસ્ય સમજવાની સામગ્રી દયારામ પુરી પાડે છે.

૧૧૧. પ્રેમસમાધિના વિષયમાં આ આપણા પ્રાચીન કવિઓ- માંના અન્તિમ કવિનું અવગાહન ઉપરઉપરનું છે અને આદિકવિ તે વિષયના મર્મભાગને પ્હોંચે છે એવું ઉપર મ્હેં સૂચવ્યું છે.

૧૧૨. જે બ્રહ્મરન્ધ્રાદિક સ્થાનોને કૃષ્ણભક્ત કવિઓ “સઘનકુજ” ને નામે ઓળખે છે (ખંડ ૧૦૫) તેમાં એક ભક્ત જીવ એક કૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર પામે છે અને રાધારૂપે કૃષ્ણરૂપ પામે છે (ખંડ ૧૦૩-૧૦૪), તેમાં જ એનું ચિત્ત ચોરાય છે (ખંડ ૧૦૬), તેમાં જ કૃષ્ણને ઠરવાનું એક ઠામ એ રાધા થઈ જાય છે (ખંડ ૧૦૬), તેમાં જ ભક્તિસમુચ્ચયને કાળે કૃષ્ણ ગોપીઓના પ્રેમભાલાથી બંધાય છે અને તેમની સાથે રાસલીલા રમે છે (ખંડ ૯૬-૧૨૩-૧૨૪), તેમાં જ આદિકવિ “અનંત ઉત્સવ” પ્રત્યક્ષ કરે છે અને તેના “પંથ- માં” મુલે છે અને તેમાં જ એ કવિનો સ્વામી “પ્રેમતંત્રમાં ફાળાય” છે (ખંડ ૯૩-૯૭), તેમાં જ એ કવિ અનંત અક્ષરાતીતને અનેક યુગો થયાં એવો ને એવો દેખે છે અને તે પ્રેમીજનને અચ્યુત રમ પાવે છે તે પીયે છે (ખંડ ૯૨), તેમાં જ યોગી ધીરો પીયુને મળે છે (ખંડ ૯૧), તેમાં જ અજિત અને અબધ હરિનું ભક્તને હાથે બન્ધન અને ભક્તનું હરિને હાથે બન્ધન થતું દયારામ દેખે છે (ખંડ ૯૦), તેમાં જ કૃષ્ણ ગોવર્ધન ઉપર ચઢી વેણુનાદ કરે છે ગોપીઓને સાદ કરી બોલાવે છે, અને તેમની સાથે દક્ષિણ નાયક જેવી ચેષ્ટા કરી “કિતવતા” આદિ આરોપનો પાત્ર થાય છે (ખંડ ૧૦૬-૧૦૭)—અને તેમાં જ આદિકવિ ધ્યાનદ્વારા શ્રવણ-યોગથી રાસલીલાના અનેક અનાહત નાદોને અને નેત્રયોમથી કૃષ્ણની નિત્યકેલિને પ્રત્યક્ષ કરે છે અને તે કેલિમાં શ્રીકૃષ્ણનો

સુરતસંગ્રામ (જેનું વર્ણન તેના એક કાવ્યમાં છે સ્કંડ ૧૮) પળ એ કવિને પ્રત્યક્ષ થાય છે (સ્કંડ ૧૫).

૧૧૩. જે ભક્ત જીવો આવી સૃષ્ટિમાં વિહાર કર્યા કરે છે તેમની અને અન્ય જીવમાત્રની સૃષ્ટિઓ જુદી છે એવી આપણા કવિએ કરેલી ઉત્પ્રેક્ષા (સ્કંડ ૧૯) હવે સ્પષ્ટ થાય છે. આ અન્ય જીવો ક્ષરબ્રહ્મમાં વસે છે— તેના અંશ છે— અને ભક્ત જીવો અક્ષર-બ્રહ્મમાં તેમ નિત્ય કૃષ્ણરૂપમાં વસે છે. ક્ષરબ્રહ્મના જીવો અક્ષરબ્રહ્મરૂપ નિયામક કારણશક્તિ ઈશ્વરના નિયમમાં છે (સ્કંડ ૧૮). અક્ષર બ્રહ્મની ચારે પાસે ક્ષર બ્રહ્મ, સૂર્યની આસપાસ તેજ સર્યા કરે તેમ, પ્રવાહરૂપે સર્યા કરે છે, અને મધ્યનો સૂર્ય ગોલાકાર દેખાય છે તેથી તેના સ્વરૂપની ભ્રાંતિ થાય છે પણ સ્વરૂપ તો જુદું જ છે: ર. વ. પદ ૩૧, ૫, ૬. એ “અક્ષરધામ” —અક્ષરતેજ—અક્ષરબ્રહ્મ—નું સ્વરૂપ કૂટસ્થ છે એથી તેના કૂટ—અરુણ—ઉપર—ક્ષરબ્રહ્મ ક્ષર્યા કરે છે પણ તે અરુણ એવી ને એવી રહે છે. ર. વ. પદ ૩૧; ૭. શાલિગ્રામની પ્રતિમા આ કૂટસ્થ અક્ષરધામની સાંકેતિક છે, અને એ પ્રતિમાના કોમલ અંતર્ભાગમાં “ રાધારમણ ” ની સ્થિતિનો સંકેત છે તેમ અક્ષરબ્રહ્મ અથવા કૃષ્ણસદનમાં રાધારમણની પ્રકટતા છે: ર. વ. પદ ૩૧; ૭, ૮. રાધારમણ, ક્ષર અને અક્ષરબ્રહ્મ મળી “ અખિલ ” રૂપ થાય છે. કવિ ઘડીકમાં અખિલ ને ઘડીકમાં રાધારમણ ને ઘડીમાં નટવર તો ઘડીમાં રસાલ કહે છે: (સ્કંડ ૧૭, ૧૮). તે જે હો તે હો. રાધારમણ ભક્તો સાથે નટક્રીડા કરે છે, શિવ તો દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં નટશને નામે જ ઓલખાય છે, શક્તિનું નૃત્ય પણ સુપ્રસિદ્ધ છે, તો ઈશ્વરની સર્વ ભાવનાઓના સરવાળારૂપ ‘અખિલ’ નટવર ગણાય તો તે પણ સમજાય એવું છે. આપણા કવિની ભાવના સંબંધે આપણે જાણવા માટે એટલું બસ છે કે ક્ષરબ્રહ્મરૂપ આવરણને ભેદી ભક્તસમાજ તેમાંના મધ્ય ભાગમાં બે ભાગે બહેંચાય છે તેમાંનો એક ભાગ જ્ઞાની ભક્તોનો

છે તે અક્ષરબ્રહ્મમાં મગ્ન થાય છે અને બીજો ભાગ પ્રેમી ભક્તોનો છે તે રાધારમણ એટલે પ્રેમભક્તિના પોષક કૃષ્ણમાં મગ્ન થાય છે.

૧૧૪. ईश्वरने ज्ञानी भक्तो ज्ञानादिक साधनोत्थी पामवा आत्मप्रयत्न करे છે અને એ કૂટસ્થ અક્ષરબ્રહ્મની એરણ ઉપર એક પાસ ક્ષર પદાર્થો ઘડાઈ ઘડાઈ સ્વર્ગ કરે છે તો બીજી પાસ જ્ઞાની ભક્તજીવો એ એરણને વઢગી રહી તે ઉપરના અક્ષરધામમાં મળે છે. આથી બીજી રીતે પ્રેમી ભક્તજીવો સાધનહીન હોવા છતાં એ અક્ષરધામના પણ “ધામી પુરુષોત્તમ” માં (ર. વ. પદ ૩૧; ૭) સહજ પ્રેમને વઢે આકર્ષાય છે અને એ પુષ્ટિપુરુષોત્તમ તેમની ભક્તિનું પોષણ કરી તેમને પોતાનામાં આકર્ષી લે છે. આથી જેમ ईश्वरના નિયામક સ્વરૂપમાં કૂટસ્થભાવના રાખી છે તેમ તેના પ્રેમસ્વરૂપમાં રસાત્મક ભાવના રાખી છે. ईश्वરના રસ-સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાનો વિધિ આદિકવિ દર્શાવે છે કે “જડ અને ચેતન રસ કરી જાણવો પકડી પ્રેમે સજીવનમુઢી:” સ્વંડ ૯૪. હરિની સર્વાત્મભાવનાના એકાગ્ર ધ્યાન સાથે “પીયુની દૂહેલ” નાંખવાનો પ્રકાર આત્મનિવેદન ભક્તિમાં દયારામ બતાવે છે તે જ ભાવનામાંથી તે પછી પ્રેમસમાધિનો આદર થાય છે એવા જ આશયથી ઉક્ત વાક્યમાં આદિકવિ કહે છે કે જડ અને ચેતન પદાર્થમાત્રમાં રસરૂપ હરિની ભાવના કરવી, અને તે પદાર્થોમાં નવો જીવ આણવાની પ્રેમરૂપ સજીવન-મુઢી વાપરવી. આમ કરનારને હરિ રસરૂપે— પ્રેમરૂપે— પ્રત્યક્ષ થાય છે, હરિનું એ સ્વરૂપ એક દેશમાં છે ને બીજા દેશમાં નથી એમ નથી. આજ છે કાલ નથી એમ નથી, પણ સર્વદેશકાળમાં— સર્વત્ર સર્વદા— હરિનું એ રસરૂપ પોતાનું કામ કર્યા કરે છે. ईश्वરનું અક્ષરબ્રહ્મ સ્વરૂપ નિયામક શક્તિરૂપે જ્ઞાનથી જોવાય છે તેનાથી પણ ડંડા-ળમાં આ રસરૂપ નિત્ય કૃષ્ણ મૃત્યુ પામેલા અને જીવતા પ્રેમી ભક્તોનાં સૂક્ષ્મ શરીર સાથે નિત્ય વિહાર કર્યા કરે છે, અને જીવતા

મક્તો પ્રેમસમાધિથી એ વિહારને પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે એટલું જ નહીં પણ તેમાં ભાગ પણ લેઈ શકે છે. એ વિહાર કેવા કેવા પ્રકારે થાય છે અને તેમાં કેવી કેવી રીતે ભાગ લઈ શકાય છે તે આપણે હમણાં જ જોયું છે (સ્કંડ ૧૧૨). એ વિહારમાં એક પાસે રસશક્તિરૂપ અથવા રસરૂપ કૃષ્ણ હોય છે તો બીજી પાસે આ મૃત્યુ લોકમાં એ રસશક્તિના અથવા રસના પ્રવાહને આકર્ષે અને તે જોઈ શકનારને આત્મમય-રસમય— કરે એવી શક્તિ પ્રેમી મક્તોના પ્રેમમાં હોય છે અને મક્તોને, એ શક્તિસમુચ્ચયને, તેમ જ મક્ત જીવોને પોતાને રસોદ્બોધક શક્તિને નામે દયારામે ઓઠાવ્યા છે— (સ્કંડ ૩૪) એ ઉભય શક્તિઓ એક રૂપ છે અને કોઈ વાર રસશક્તિ પ્રધાન દેખાય છે—આકર્ષક દેખાય છે—તો કોઈ વાર રસોદ્બોધક શક્તિ પ્રધાન અને આકર્ષક દેખાય છે. અને તે વાતનું રૂપક કથતાં કવિ કહે છે કે ઘડીમાં રાધા કૃષ્ણ થાય છે અને ઘડીમાં કૃષ્ણ રાધા થઈ જાય છે (સ્કંડ ૩૪). રાધાકૃષ્ણના શૃંગારમાં આ રૂપકનો વિસ્તાર કરેલો છે તેમાં મક્ત કવિઓ નિરંકુશ થાય છે: જુવો દ. કા. સં. ૨૧૭ ગ. ૭૧.

૧૧૫. આપણા કવિએ પોતાની પાંખ કેટલી ડાંચી ડાંચી છે તેની તુલના કરવાને માટે તેના કાઠના લોકની સામાન્ય દૃષ્ટિ ઉપર એ પાંખ કેટલે ડાંચે ડાંચી હતી તેનું માપ લીધા વિના થાય નહીં. આવું માપ લેવાનો પ્રયત્ન આજના આપણા આરંભથી જુદે માર્ગે અને જુદાં સાધનોથી કરવો પડે માટે આપણે તે પડતો મુકીશું. કવિના કાઠના બીજા કવિઓની પાંખો કરતાં તો કવિની પાંખ ડાંચે ગઈ હતી અને એ કવિઓમાં એની તુલના થઈ શકે એવું કોઈ નામ નથી. સામાન્ય રીતે એમ કહીએ કે આપણા આદિ કવિ અને આ અંતિમ કવિ એ બે જણ પોતાના યુગોની વચ્ચેલાં દીર્ઘ કાઠની બે પાસે મક્તિમાર્ગનાં જે શિખરો રચી તે ઉપર પોતાનાં સ્થાનક સાચવી બેઠા છે તે શિખરો વચ્ચે તેનાથી

અર્ધાં ઉંચાઈનું પળ શિખર કોઈ કવિએ દેખાડ્યું નથી. પ્રેમાનન્દાદિક મહાકવિઓ વચ્ચે થઈ ગયા, પળ આ બે ભક્ત કવિયોનાથી તેમના વિષય કેવળ ભિન્ન હતા. આથી માત્ર એક વિષયવાળા આદિ કવિ અને અંતિમ કવિના સત્ત્વની તુલના જ બાકી રહે છે. તેમાં પળ કવિરૂપે એમની તુલના કરવાની નથી, કારણ તેમ કરતાં અતિ વિસ્તાર થાય એમ છે એટલું જ નહીં પળ કેવળ કવિ કરતાં ભક્તકવિરૂપે જ આપણા કવિના અક્ષરદેહનું આપણે નિરીક્ષણ કરેલું છે.

૧૧૬. આટલી તુલનાનો પૂર્વાર્ધ આપણે કરી ગયા છીએ (ખંડ ૧૧૦), અને ઉત્તરાર્ધ બાકી છે તે સંક્ષેપથી કરી લેઈશું. પ્રેમસમાધિ એ ઉત્તરાર્ધનો વિષય છે. તેનાં પ્રકરણ આપણે ગણી ગયા છીએ (ખંડ ૧૧૨). તેનું વર્ગીકરણ આ પ્રમાણે થશે.

(૧) આપણાં સંસ્કૃત નાટકોમાં નાન્દી અને સૂત્રધાર નટીનો દેખાવ શ્રોતાઓને અને દૃષ્ટાઓને નાટકના પ્રસંગને માટે તૈયાર કરે છે માટે તેને પૂર્વરંગ કહેવામાં આવે છે: **પૂર્વરંગઃ પ્રસન્નગાય નાટકીયસ્ય વસ્તુનઃ ॥** ઇંગ્રેજી નાટકશાળામાં નાટકારમ્ભ પહેલાં ગાનવાદ્યાદિક પૂર્વરંગને મુકાય છે અને તે પૂર્વરંગ *overtures* કહેવાય છે. પૂર્વરંગ અથવા *overtures* સમાપ્ત થાય તેની સાથે નાટકનાં પાત્રને માટે પડદો ઉપડે છે અને નાટક સાંગોપાંગ ભજવવાનો આરંભ થાય છે. આ જ રીતે પ્રેમસમાધિના પૂર્વરંગરૂપે વેણુનાદ, કૃષ્ણસ્વર, વગેરે અનેક રમણીય અનાહત સ્વર પ્રથમ સંભળાવા લાગે છે અને મેઘની ગર્જના મયૂરને ઉન્મુખ કરે તેમ પ્રેમયોગીની વૃત્તિઓને આ પૂર્વરંગ કરે છે. આ જ પૂર્વરંગને, એક યોગી કવિ કોઈ મહારાજાની સ્વારી આવતા પહેલાં તેનાં નોંચત નીશાન સંભળાવા દેખાવા લાગે તેની સાથે, સરખાવી કહે છે કે

“ દદામાં વાગ્યાં દેવનાં, નાથતળાં નીશાન,

“ પૂર્વના પાછા નહીં ફરે, નર પ્હોચ્યા નિર્વાણ.

નોવત વાગે તેમ વેણુનાદ અને કૃષ્ણસ્વર દૂરથી સંભળાય છે, અને નીશાન દેખાવા લાગે તેમ ચક્ષુને ચમકાવનાર હરિવદન પ્રેમયોગીને પ્રત્યક્ષ થાય છે જેને ઉદ્દેશી આદિ કવિ ગાય છે કે

“ હલ્લવે હલ્લવે હલ્લવે હરિજી મ્હારે મન્દિર આવ્યારે. ”

૧ બૃ. કા. દો. ૨૦. પદ ૨૮.

પરંતુ આ પ્રત્યક્ષતા સતતવાહિની ધારા જેવી હોતી નથી. ધંધાદારી પુરુષને ધંધો કરતાં કરતાં સમાચાર મળ્યા હોય કે ઘેર કોઈ માંદું છે અથવા કોઈ સ્નેહી આવ્યો છે તે ઉપરથી ધંધાનું કામ આટોપી લેઈ તે ઘેર જવાનો નિશ્ચય કરે પણ કામ આટોપતાં આટોપતાં વચ્ચે વચ્ચે ગમે તેવે સમયે ઘરનો મંદવાડ અથવા ઘેર આવેલા સ્નેહીનું મુખ સાંભરી આવે, તે જ રીતે પૂર્વરંગકાળે વારેઘડીએ અનુકૂળ તેમ પ્રતિકૂળ સમયે ઢંગધડાવિના હરિમુખનો સાક્ષાત્કાર ભક્ત પાસે થાય છે, બંધ થાય છે, અને પાછો થાય છે. તેને પોતાના માવી સ્થિર ભાગ્યોદયનું પગલું ગણી આદિ કવિ ગાય છે કે,

“ તું મ્હારે ચાંદલીયે ચ્હોઢ્યો, રાજ, સારા મુહૂર્તમાં સામઢીયો;

“ક્ષણું એક અઢગા ન થાઓ, રાજ, પ્રાણજીવન વરપાતઢીઓ.

“સ્વડકીએ જાડું ત્યારે અડકીને ઝમો, વારીએ જોડ ત્યારે બેઠો રે,

“શેરીએ જાડ ત્યારે સન્મુખ આવે, વ્હાલો અમૃતપેં અતિ મીઠો રે.

“જમતાં જોડ ત્યારે જોડે બેઠો, સુતી જોડ ત્યારે સેજડીએ રે,

“વૃન્દાવનને મારગ જાતાં, આવીને વઢગ્યો બેલડીએ રે.

“પ્રીત કરે તેની કેડ ન મુકે, રસ આપે અતિ રસીયો રે,

“નરસૈયાચો સ્વામી ભલે મઢીયો, મ્હારા હૃદયકમઢમાં વસીયો રે.

બૃ. કા. દો. ૭ પદ ૨૪.

સ્થૂલ અવતારી શરીરવડે કૃષ્ણ ગોપીને તેના શ્વશુરગૃહમાં સ્વડકીએ, વારીએ, શેરીયે, જમતાં અને સુતાં મળે એવો અસંભાવ્ય અર્થ કરવા કરતાં એ સર્વ ક્રિયાઓને ગોપીના સમાધિના પૂર્વરંગ-

માં જ સૂક્ષ્મ પ્રત્યયરૂપ સાક્ષાત્કૃત કૃષ્ણ કરે છે એવો એક જ અર્થ અંહી ઘટે છે. દયારામની ગરવીઓ તો પ્રાયશઃ આ પૂર્વરંગના જ પ્રસંગોની છે એમ ગણી તેના રસનું આસ્વાદન કરનારને જ કવિની પ્રેમભક્તિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રતીત થશે: જુવો खंड ૧૦૫-૭.

(૨) પ્રેમસમાધિ પ્રાપ્ત થયા પછી ભક્ત અમુક પ્રત્યયોંનો સાક્ષાત્કાર કેવલ સાક્ષીરૂપે કરે છે: જેમ કે તે કૃષ્ણરૂપનો પ્રત્યય પૂર્વરંગની પેઠે ક્ષણદૃષ્ટનષ્ટ ન થતાં સ્થિર થાય છે, અને વિધ્વંસી અનંત ઉત્સવનો અને અક્ષરાતીત પુરાણપુરુષોત્તમનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. હવે અંતિમ કવિના કેટલાક ઉદ્ધારો ઉપર ઉપલક દૃષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે એવો ભાસ થાય છે કે પૂર્વરંગના જેવો જ માનુષાકાર કૃષ્ણપ્રત્યય સમાધિમાં સ્થિર થાય છે એ વિના પૂર્વરંગના અને સમાધિના આ પ્રત્યય સરખા લેવાયા હશે. એક પાસથી આવો અર્થ કરવામાં આપણે ચર્ચેલો (खंड ૮૯) દોષ આવે છે ત્યારે બીજી પાસથી સામાન્ય ભક્તો શિવ, વિષ્ણુ, શક્તિ આદિ અનેક દેવોના સાક્ષાત્કાર કરવાની કથાઓમાં શ્રદ્ધા રાખે છે. આ શ્રદ્ધા છેક પાયાવિનાની છે એમ કહેવાનું કારણ નથી, કારણ કે મૂર્ધજ્યોતિમાં સંયમ કરવાથી સૂક્ષ્મ શરીરવાળા સિદ્ધો સાથે યોગી વ્યવહાર રાખી શકે છે તે પ્રમાણે આવા દેવસ્વરૂપના પ્રત્યય પણ એવા જ સંયમાદિકથી સાક્ષાત્કૃત કેમ ન થાય ? આ વિષયની યોગભાવના આપણે ઉપર (खंड ૭૨-૭૩) જોઈ ગયા છીએ તે જ ભાવનાએ લોકશ્રદ્ધામાં રૂપાન્તર પામી દેવયોનિનાં અને પ્રેતયોનિનાં સત્વોના સાક્ષાત્કારની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી દેખાઈ છે. આપણો પ્રશ્ન એવો છે કે આપણા કવિએ પ્રેમસમાધિના વિષયમાં આ સામાન્ય શ્રદ્ધા સ્વીકારી છે કે કોઈ અન્ય ભાવના સ્વીકારી છે. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કાંઈ વિસ્તારથી આપણે ચર્ચા કરેલી છે (खंड ૯૯-૧૦૫) અને અખિલના વામપદમાં અધિષ્ઠિત થયેલ રાધાકાન્તનો સાક્ષાત્કાર પ્રેમસમાધિલીન ભક્તને થાય છે. . એ

રાધાકાન્તનું રૂપ જોતાં જ ભક્ત એ રૂપ પામે છે એ વિના રાધાકાન્તના રૂપની બીજી વ્યાખ્યા નથી. એ રાધાકાન્ત અને ભક્ત વચ્ચે નિત્યકેલિ ચાલી રહી છે તેનો પણ એ ભક્તને સાક્ષાત્કાર થાય છે એટલેસુધીની આપણા કવિની ભાવના આપણને સમજાઈ છે. પરંતુ એ ભાવનાની વધારે વીગત કવિએ આપી નથી અને તે જાણવાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપણી પાસે નથી.

(૩) જ્યાં આગળ અંતિમ કવિ આમ અટકી પડે છે ત્યાં આગળ આદિ કવિ વાયુવેગથી ચાલે છે. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને વિરાટ સ્વરૂપ દેખાડ્યું છે અને માતા યશોદાને પોતાના મુખમાં વિશ્વરૂપ દેખાડેલું છે એ જ વિશ્વરૂપનું અનંતકોટિબ્રહ્માંડમય દર્શન યોગદૃષ્ટિને કેવું થાય છે તે અનેક પ્રકારના વિસ્તારથી યોગવાસિષ્ઠમાં અનેક સ્થાનોએ મલી આવે છે અને અનેક તારાગણ ઉપર દૂરદર્શક અને અન્ય યન્ત્રોવડે દૃષ્ટિ કરી પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રશોધકો અવનવાં ચિત્ર આપે છે. આદિ કવિનું અનંત ઉત્સવનું ચિત્ર (ખંડ ૯૨-૯૫) થોડા પણ સગર્ભ શબ્દોમાં આપેલું છે. લંબગોળ બેવડી ગતિરેખાઓ Orbits—માં ગ્રહગણોની ગતિ એકવાર રેખાના એક અર્ધમાં એક દિશામાં થઈ બીજીવાર બીજા અર્ધમાં એથી ઉલટી દિશામાં થાય છે અને ત્યાંથી ફરી પ્રથમ અર્ધમાં થાય છે અને તેથી એ ગ્રહનું ગતિજીવન સતત ચાલે છે એવી પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિમાં અને “ અરધ—ઉરધ ” માં મ્હાલતા અવિનાશ વિષયે આપણા આદિ કવિની દૃષ્ટિમાં જ્ઞાંત્ર અંતર નથી. અવિનાશ વસ્તુનું પારણું તેનું જ્યોતિઃ વગેરેનું આ કવિએ કરેલું મિતાક્ષર પણ ભવ્ય વર્ણન યોગવાસિષ્ઠાદિકમાં આ દેશમાં થયેલાં અને પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રશોધકોને હાથે હતર દેશમાં વર્ણનોથી બહુ જુદું પડે એમ નથી. જુનાગઢની એક ઝુંપડીમાં રહેનારા આ કવિએ આવું સત્ય વર્ણન કરવાનું સાપન ક્યાંથી પ્રાપ્ત કર્યું તેના ઉત્તરમાં એ પોતે જ કહે છે કે આ અનંત ઉત્સવનો સ્વામી નેત્રાદિક વિના એટલે અંતર્મુખ ઇન્દ્રિયોથી

ગગનમાં એટલે ચિદાકાશમાં એટલે કવિના જ યોગદૃષ્ટિના ધ્યાન-
 વિન્દુસ્થાનમાં ઘુમી રહેલો પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ સ્વામીને એ કવિ
 “શ્યામ” અને “કૃષ્ણ” નામથી—“અલક્ષ્ય” અર્થવાળી સંજ્ઞાથી
 ઓળખે છે અને તેના ચરણમાં મરણ—લય—ફળે છે. પ્રેમસમા-
 ધિથી આદિ કવિ આવા ઉત્સવોનો—આવા કૃષ્ણસ્વરૂપનો—સાક્ષી
 થાય છે. અંતિમ કવિની દૃષ્ટિમાં એવો ચમત્કાર ઉભરાયો નથી.
 એ જ ઉત્સવની લીલાને અન્ય સ્વરૂપે પણ કંઈક પોતાના શબ્દોમાં
 તો કંઈક પ્રધાન ઉપનિષદોના શબ્દોમાં આદિ કવિ વર્ણવે છે
 અને રસમય પ્રેમમય સત્ય અનંત અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમના “ પોતે
 કરેલા સાક્ષાત્કારનું સુંદર ભવ્ય ચિત્ર એ કવિ આપે છે ” (સ્તંડ
 ૯૨—૯૬ અને ૧૨૨) તે પણ અંતિમ કવિની જ્વાલાઓમાં
 પરીક્ષે છે. દયારામ કરતાં આટલી જ્વાલાઓ આદિ કવિમાં વિશેષ
 છે અને તેને લીધે આદિ કવિ પાસે એ અંતિમ કવિ માત્ર શિષ્ય-
 સ્થાને બેસવા યોગ્ય છે. કારણ જાતે મહાભક્ત હોવા છતાં ભક્તિનું
 આદિ કવિએ દીઠેલું પરમ શિખર એ શિષ્ય જેવાને જોવાનું બાકી
 રહી ગયું છે. તે શિખરનો એ શિષ્ય સાક્ષી થયો હતો એની
 જ્વાલાઓ આદિ કવિના કરતાં પણ વધારે પ્રદીપ્ત કદાચિત્ થાત.

(૪) પ્રેમયોગી જો ઉક્ત પ્રકારોથી દિવ્ય સ્વરૂપનો માત્ર
 સાક્ષી થાય છે તો અન્ય પ્રકારોથી એ સ્વરૂપનો ભોક્તા પણ થાય
 છે. જ્યાં રાધારૂપે ભક્ત કૃષ્ણ પામે છે, અનંત ઉત્સવને પ્રત્યક્ષ
 કરી તેના પન્થમાં ભુલે છે, અને પ્રભુને હાથે અચ્યુત રસ પીયે છે
 (સ્તંડ ૧૧૨), ત્યાં ભક્ત કેવળ સાક્ષી મટી સાથે સાથે ઉક્ત પ્રકારે
 સાક્ષિત્વના વિષય થયેલા અનંત ઉત્સવનો અને અક્ષરાતીતનો એ
 ભક્ત રસભોગ કરે છે. શેલીના પ્રોમીથીયસ અને એશિયાના રસ-
 ભોગમાં અને આદિ કવિના આ રસભોગમાં પ્રત્યક્ષ ફેર બહુ નથી,
 પણ કેવળ કવિના અને યોગીના આનંદોમાં જે ફેર હોવો જોઈએ
 તે તો અનિવાર્ય છે. પરંતુ આનન્દવૃત્તિ વાળીના શબ્દોમાં પ્રતિ-

વિમ્બિત કરવી તે કામ માત્ર સમર્થ કવિયો જ કરે છે અને જેટલે અંશે પોતપોતાના અનુભવથી પોતાને થયેલો આનન્દ શબ્દગોચર થવાની આપણે આશા રાખીએ તેટલે અંશે આદિ તેમ અંતિમ કવિ એ આશાને સફળ કરે છે.

(૫) ભક્તહૃદય હરિથી આકર્ષાય છે, ચોરાય છે, લુંટાય છે, અને બંધાય પણ છે તે માનુષી દશાવાળાથી પણ સમજાય એવી કથા છે. પણ હરિનું હૃદય ભક્તથી આકર્ષાય છે, ચોરાય છે, લુંટાય છે, અને બંધાય પણ છે એ બોધ તે વિષયના અનુભવથી સાધ્ય થયેલી શ્રદ્ધા વિના સામાન્ય માવને ગળે ઉતરે એમ નથી. એવી વાતોમાં એવા ભક્તોએ સામાન્ય મનુષ્યોને, ગોપીઓએ ઉદ્ભવને કહ્યું હતું તેમ, કહેવું પડશે કે “ બોલ્યું અમારું તમો પરચાય ના જો ” (ખંડ ૮૮) પરંતુ એક યોગીનો અનુભવ બીજા યોગીની અનુભવકથાને સાચી પાઠી શકે તો ધીરાનો અનુભવ (ખંડ ૯૧) પ્રેમયોગીઓની અનુભવકથાને મળતો જ છે. કૃષ્ણથી ભક્તહૃદય આકર્ષાય છે, ચોરાય છે, બંધાય છે (ખંડ ૧૦૬) તેમજ કૃષ્ણ-હૃદય ભક્તથી આકર્ષાય છે, ચોરાય છે, અને બંધાય છે (ખંડ ૧૦૫-૧૦૬ દ. કા. સં. ૧૭૭-૧૮૦ ગ. ૪. ૫; ખંડ ૯૦, ર. વ. પદ ૬૮) અને પ્રથમ પગથીથી પ્રેમસમાધિ સુધી ભક્ત ચઢી શકે છે તેનું એક કારણ ભક્તનો પુરુષપ્રયત્ન છે તો બીજું પ્રભુનો અનુગ્રહ છે. પ્રભુના અનુગ્રહના પ્રવાહને ભક્ત પુરુષ પ્રયત્નથી પોતરના ઉપર ધીમે ધીમે આકર્ષે છે, અને અભ્યાસાદિ વલ્લથી પ્રયત્નવલ્લ વધે છે અને પ્રભુના અનુગ્રહને તે જ ક્રમે વધવું પડે છે અને તે ક્રિયાથી સંપ્રદાયશ્રદ્ધા પ્રમાણે ભક્તિપોષણ થાય છે. એ પોષણની અને અનુગ્રહની સંપૂર્ણ કલા આવી રહે છે ત્યાં ભક્ત જીવનન્મુક્ત થાય છે અને દેહ છોડ્યા પછી નિત્ય કૃષ્ણસાથે નિત્યકેલિ કર્યા કરે છે. રાધાકૃષ્ણના વિહારના આ શિશૂરસ્થાનમાં દયારામને આવી માવના છે, એ માવના આ સ્થાન સુધી

વેસે છે, અને આદિકવિએ માનેલા એ શિખરસ્થાનમાં એ ભાવના કેવી રીતે વેસતી આવે છે તે શોધન કરવાનો અત્ર અવકાશ નથી.

(૬) આદિ કવિના શિખરસ્થાનમાં રાસલીલા વગેરે ભાવનાઓ છે તેમાં ભક્તસમાજ મઠી નિત્ય કૃષ્ણ સાથે અને પરસ્પર સાથે સમકાલીન ભક્તિયોગ પામવાની ભાવના છે અને તેમાં પણ પરસ્પર આકર્ષણ અને પરસ્પર બંધનની ભાવના અંગીભૂત છે. આદિ કવિની આ વિષયમાં ભાવના આપણે જોઈ ગયા છીએ, (ખંડ ૯૬-૯૮.) દયારામની ભાવના આદિકવિના શિખરસ્થાન જેટલી ડંચી પહોંચી નથી, તો પણ તેમાં ડંચી ભાવના છે. સામાન્ય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો રાસલીલામાં ઇંગ્રેજોના અથવા મીલ લોકના સ્ત્રીપુરુષોના મેળા નૃત્ય કરતાં વિશેષ નથી. આ નર્તક-મંડલ ભક્તિભાવની સામાન્ય ડર્મિઓથી તાલબંધ રાખી ડલ્લે છે એવી ભાવના ડમેરીયે તો પણ તેવાં ભક્તમંડલ સર્વ ધર્મોમાં મઠી આવે છે અને આપણા આદિ કવિનું પણ એવા મંડલમાં જ પ્રમુખ સ્થાન હતું. ભાગવત લખાવું ત્યારથી તે આજ સુધીમાં કૃષ્ણ-ગોપીઓના રાસમાં સોઠ સહસ્ર ગોપીઓ વચ્ચે એક જ કૃષ્ણ નાંચે છે એટલું જ નહીં પણ એ એક જ કૃષ્ણ પોતાનાં સોઠ સહસ્ર શરીરો નિર્માને એકેક શરીર વડે એકેક ગોપી સાથે નૃત્ય કરે છે એટલે એક કૃષ્ણ શરીરના વામદક્ષિણ ભાગે જુદી જુદી મઠી બે ગોપીઓ રહે છે અને પ્રત્યેક ગોપીની બે પાસ બે કૃષ્ણ શરીર રહે છે. કૃષ્ણ પોતાના યોગબલથી કે એશ્વર્યથી આટલાં રૂપ ધરે છે. અવતારી કૃષ્ણે યોગબલથી અનેક શરીર ધર્યાં હોય તો તેવો પ્રભાવ યોગસિદ્ધિઓમાં આવી જાય છે. દેહત્યાગ પછી પ્રેમી ભક્તોનાં સૂક્ષ્મ શરીરો જીવાત્માઓરૂપે ભિન્ન ભિન્ન રહી વ્યાપક નિત્યકૃષ્ણના રસરૂપને પોતપોતાની વચ્ચે સરી જતું દેખતાં હોય અને તે સર્વનો અનંત કાલ રાસ મચી રહેતો હોય એવી ભાવના પણ સમજાય એવી છે. પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રનું એક સર્વવ્યાપિ દેશ્વર

(Ether) અસંખ્ય પરમાણુઓના અંતરાલ ભાગોમાં સરી જઈ એક છતાં અસંખ્ય ભાગમય દેખાઈ એ અસંખ્ય પરમાણુઓને નચાવી જાતે તેમના ભેગું તેમને વલ્લભી નૃત્ય કર્યાં કરે છે અને તે નૃત્ય અનાદિ અનંત છે એ ચમત્કાર અનંત ઉત્સવના સાક્ષી આદિ ઋવિએ અનાદિ રાસલીલાને નામે વર્ણવ્યો છે એવો પક્ષવાદ કરનાર કોઈ મૂળે તો તેનો ઉત્તર—પક્ષ પણ સહસા થાય એમ નથી. દયા-રામનાં વાક્ય આ અનાદિ અનંત પરમાણુરાસને લાગુ પડે એવાં છે; બાકી તે લાગુ પાડવા જેવી ભાવના એ કવિના લેખમાં કે હૃદયમાં છે એવો આશય નથી જ; કારણ ગોપીઓમાં એ કવિ માત્ર ભક્તભાવનાં દેખે છે, અને એ ભાવના સિદ્ધ કરી શુકદેવ અને ચરણદાસ જેવા ભક્તો તેમ શિવજી પોતે પણ ગોપીરૂપ ધારણ કરીને જ રાસલીલાના સાક્ષી બની શક્યા છે એવી કથાઓ સ્થૂલ વૃન્દાવનમાં હજી શ્રવણગોચર થાય છે.

“એક એક ગોપી વચ્ચે નાથને રે નીરખે રુડીપેરે પાસ

“ માંહો માંહે ભરાવી બાથને રે કૂહે કહો કેમ જડે ઘેર ”?

“વચમાં લીધા વળી નાથને રે રૂપ જુવે રુડીપેર ”

દ. કા. સં. ૧૬૯, રાસલીલા.

રાસકાળે ગોપી “રૂપ” જુવે છે તે રૂપની વ્યાખ્યા દયારામે જ આપેલી આપણે જોઈ છે (ખંડ ૧૦૪). તે પ્રમાણે રાસમાં મળેલી સર્વ ગોપી કૃષ્ણને જોતાં કૃષ્ણરૂપ બને છે. ભાગવતકાર રાસમાં સર્વ ગોપીઓ સૂક્ષ્મ દેહોથી ગયાનો ધ્વનિ છે. દયારામ કૂહે છે કે એ સર્વ પોતાના સ્વામીઓની સંમતિથી ગઈ હતી અને તેમાંની માત્ર એકને એના રીસાળ સ્વામીએ સંમતિ આપી નહીં તે સૂક્ષ્મ શરીર

“રીસ તજી ન રીસાળવે રે, દીન ગઈ દીનાનાથ,

“સર્વ પ્હેલી જઈ તે મળી રે, તેની દેહ પડી ઘરમાંહ.

“મોહનજીના અંગમાં જઈ મળી રે, થાય અચરજ સડાં ત્યાં.

દ. કા. સ. ૧૬૯, રાસલીલા.

૧૧૮ રાસલીલાની રાત્રિને ભાગવતકાર બ્રહ્મરાત્રિ કહે છે. તેને વિષયે દયારામ ગાય છે કે તે દિવસ રાત્રિ “સર્દમાસ પુનમકા થા ” અને તે ગોપીઓને પૂર્ણાનંદ આપવા

“ છે મહીનેકી નિસા બનાઈ

“ જવ રાસ બાસ સુખ પાઈ ”

દ. કા. સં. ૬૩૨. ગ. ૯૮

૬ ગોપીઓમાંની ૬ કિરતાલ બજાવે છે, બીજી કરતાંલ બજાવે છે, ત્રીજી ગાય છે, ચોથી નૃત્ય કરે છે, પાંચમી સારંગી સુર વગાડે છે, છઠ્ઠી નાથને કંઠે કર નાંખે છે, અને કેટલીક તો “ દો દો સહી મીલ ફરે ફુંદડી, દો દો બીચ રહે બનમાલી. ” સ્થૂલ વૃન્દાવનના લલિત કિશોરના મન્દિરમાં આવી અનેક ક્રીડા-ઓમાં મગ્ન ગોપીઓને ચિત્રોમાં ને શિલ્પકાર્યમાં મૂર્ત કરી છે. ધાવા ધાવા હરિના અનેક રૂપાલ જોઈ આનન્દમાં આવી જઈ કવિ ઉદ્ગાર કરી ઉઠે છે કે

“ સુરનર મુનિવર દેખ હંગ મયે,

“ એસે, પ્રભુ તુમ હો રૂપાલી ! ”

દ. કા. સં. ૬૩૨ ગ. ૯૮.

ધ્રુવ નીચેના પ્રદેશમાં છ માસની ૬ રાત્રિ હોય છે તેમાં ‘જ્યારે શુક્લપક્ષ હોય છે ત્યારે ત્યાં છ ૬ માસ પૂર્ણ ચંદ્ર આકાશમાં પ્રકાશે છે ને તેની આશપાશ બાકીના ત્યાંના આકાશમાં ચંદ્ર અને તારાગણ ફુંદડી જેવું નૃત્ય કર્યાં કરે છે, અને કેટલાક પાશ્ચાત્ય કવિઓ ૬ તારાઓમાં (music of the spheres) તારાગણનું સંગીત થતું ઉત્પ્રેક્ષેલું છે. અનેક આકારોવાળા વ્યૂહ રચી ૬ તારાઓ આપણે શિર માત્ર ધીમી નદીના પ્રવાહ પેઠે વહે છે તે ધ્રુવ આગળ ચક્રગતિમાં ફરે છે. ‘છ માસની ૬ ધ્રુવસ્થાનની રાત્રિના આ તારાઓનાં ગાન અને નૃત્યને બધી રીતે લાગુ પડે ૬ આપણાં કવિનું રાસવર્ણન છે.

“ઘ્યાલી” પ્રભુ ઇ પ્રેમયોગના અભ્યાસી “ઘ્યાલી” કવિની યોગ-
દૃષ્ટિ પાસે આવો “ઘ્યાલ” જોવડાવ્યો અને તેના પ્રેમી હૃદય પાસે
ગવડાવ્યો હોય ઇવો ઘ્યાલ આપણે પળ કરીયે તો કાંઈ અનુચિત
નહી થાય. બાકી રસરૂપ અને રસોદ્બોધક શક્તિના અને તે
સામિપ્રાય સામગ્રીઓના રસિક કવિરાજની રાસસંબંધી ભાવના
જોયા પછી રાધાગોપીઓના વૃન્દરૂપ રસોદ્બોધક શક્તિના સિદ્ધા-
સિદ્ધ ભક્તોરૂપ જીવ-અણુઓનો અને ઇક રસરૂપ નિત્યકૃષ્ણનો,
“ઈથર” અને પરમાણુઓના જેવો સતત રાસકવિની ભાવનામાં કેવે
રૂપે ઁવડો થયો હશે તેનું ચિત્ર ભક્તિરસિક ચતુર પુરુષો જાતે, જ
પ્રત્યક્ષ કરી શકશે.

નડિઆદ—દેશાઈનો

પાંટીઆ બાગ.

૧૨-૪-૧૯૦૬.

आ ग्रन्थकर्तानां पुस्तको.

(*संज्ञावाळां पुस्तको आ ग्रंथकर्ताए जाते लखेलां नथी.)

	रु. आ. पै.
सरस्वतीचंद्र भा. १ (चौथी आवृत्ति)	१-८-०
„ „ (मराठी भाषांतर)*	१-१२-०
„ भा. २ (बीजी आवृत्ति)	१-४-०
„ „ (मराठी भाषांतर)*	१-४-०
„ भा. ३ (बीजी आवृत्ति)	१-८-०
„ भा. ४	३-८-०
स्नेहमुद्रा (काव्य) (बीजी आवृत्ति)	१-०-०
युरोप, एशिया वगैरे खंडोमांनी महाप्रजाओमां	
जनस्वभावनां लाक्षणिक दृष्टांत	१-२-०
लीलावतीजीवनकला	०-१२-०
दयारामनो अक्षरदेह	१-४-०
श्रीईशावास्य तथा केन उपनिषद् सटीक (भाषां-	
तर करनार शास्त्री जीवराम लल्लुभाई)*	०-४-०
स्नेहमुद्रानी टीका* (स्वर्गवासी जयंतीलाल मगन-	
लाल देसाई बी. ए.)	०-१२-०
The Classical Poets of Gujarat Re.	1 0 0
Conflict of Laws between Converts and Non-	
Converts in India Re.	0 4 0
Marriage forms under Ancient Hindu Law Re.	0 12 0

उपरनां पुस्तको नीचे लखेले ठेकाणेशी मळशे.

मुंबाई-एन. एम. त्रिपाठी एन्ड कंपनी. प्रिन्सेस स्ट्रीट-काल-

कादेवीरोड पोस्ट नं. २. तथा सर्व प्रसिद्ध बुकसेलरो.

व्हारगाम-सुरत, वडोदरा, अमदावाद, राजकोट, भावनगर

वगैरे गामोना प्रसिद्ध बुकसेलरो.

